

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1976-77

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

27

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XXVII

1976-77

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1977

OMSLAG:

Den første hestesporvogn i København
(1863) passerer Frihedsstøtten.
Se side 76.

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Vagn Dybdahl

UNDER MEDVIRKEN AF

Henrik Fode

Ib Gejl

Christian R. Jansen

Erik Korr Johansen

Finn H. Lauridsen

ISBN 87 504 0404 0

Copyright © by Erhvervsarkivet 1977

Printed in Denmark
by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

Indhold

<i>Hans Bjørn</i> : Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735	7
En genudgivelse 7 - Produktionsomlægning fra by til land 10 - Et vigtigt modeskifte 11 - Forlagssystemet 13 - Tidlig industriel revolution i det 17. årh. 16 - Staten og kræmmerne 17 - Forordningen af 6. juli 1705 22 - Manufakturernes i deflationspolitikens skygge 1720-35 23 - Forlagssystemets gennembrud i Danmark 27 - Danmark og Europa 30 - Kilder og litteratur 32 - Noter og henvisninger 33.	
<i>Hans Chr. Johansen</i> : Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90	35
Krigsforholdene til søs 1788-90 36 - Svensk søfart og udenrigshandel i fredstid 37 - Ændringer i svensk søfart og udenrigshandel i krigsårene 1788-90 45 - Russisk søfart og udenrigshandel under krigen 51 - Afslutning 53 - Noter og henvisninger 53.	
<i>Bodil Holst Kjær</i> : C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70	55
Indledning 55 - Stiftelse og garantier 58 - Privatbanken 63 - Aktionærer 64 - Potentielle aktionærer 74 - Kreditorer 75 - Kontrahenter og leverandører 79 - De ansatte 81 - Passagerer 82 - Konkurrenter 85 - Myndighederne 89 - Sammenfatning 101 - Kilder og litteratur 104 - Noter og henvisninger 106.	
<i>Kristian Hvidt</i> : Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914	108
Arbejdsformidling før 1870 109 - Tiden 1870-1900 111 - Situationen omkring 1900 114 - Litteratur 117.	
<i>Georg Mørch</i> : Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne	119
Indledning 119 - Uddrag af forhandlingsbogen 121 - Slutning 152 - Noter 154.	
<i>M. P. Drescher</i> : Dagligt liv i en arbejdsgiverforening	155
Beretning om virksomheden 1975-76	166
Beretning om virksomheden 1976-77	179
Publikationer fra Erhvervsarkivet	193

Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620–1735

En kritisk kommentar til en genudgivelse

AF HANS BJØRN

I 1975 genudgav Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie Aksel Nielsens »Industriens Historie i Danmark« fra 1943–44. Denne artikel stiller sig kritisk over for denne genudgivelse og især af bind 1, der på grund af den tyske besættelse ikke kunne udnytte meget væsentligt kildemateriale, som i dag igen er fuldt tilgængeligt. Artiklen er en del af en større afhandling om den danske manufakturpolitik 1600–1750, og den fremhæver et vigtigt kildemateriale, som ikke blev brugt af Aksel E. Christensen, da han skrev bind 1 af ovennævnte værk. De merkantilistiske regerings største problem i denne periode bestod i at skabe en finansiel organisation, der kunne sikre en stabil tilstrømning af kapital til den daglige drift, og samtidig, hvad der var det helt store problem, sikre de producerede varers afsætning. I England og Frankrig løstes problemet ved forlagssystemet (putting-out) med den nære forbindelse mellem produktionen (mesteren og fabrikanten), finansieringen og afsætningen (forlæggeren), og som direkte knyttede handelskapitalen til industrisektoren. I Danmark gik det trægt, idet kræmmerne på det kraftigste søgte at undslå sig for at skulle investere i industrien. Først i slutningen af 1720'erne synes dette forhold at ændre sig.

En genudgivelse

Da Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, som et led i sin efterhånden lange og fortjenstfulde række af reprografiske genudgivelser af ældre udsolgte hovedværker i dansk historieforskning, i 1975 besluttede sig for at genoptrykke Aksel Nielsens trebindsudgave »Industriens Historie i Danmark« fra 1943/44, blev dette hilst med både glæde og betænkelighed. Glæde, fordi værket (mærkeligt nok!) til dato er Danmarks eneste større sammenhængende industrihistorie og som en følge heraf forlængst udsolgt fra forlaget og næsten umulig at opdrive antikvarisk. Betænkelighed, fordi man

med rette kunne stille det spørgsmål, om ikke det var ved tiden at få en helt ny og mere tidssvarende industrihistorie. Man kunne jo frygte, at genudgivelsen af det generationsgamle værk vil udelukke udgivelsen af et moderne industrihistorisk værk i lang tid fremover. Særlig betænkeligt måtte det forekomme at genudgive bind 1 (Tiden indtil ca. 1730) uændret. Forfatteren til dette bind, Aksel E. Christensen, kunne nemlig i 1943 på grund af den tyske besættelse ikke få adgang til at anvende hverken de ældre kommercekollegiers arkiv eller de københavnske lavsarkiver, der til daglig havde deres plads i Rådstuearkivet på Københavns Rådhus, men som på grund af krigen var evakueret og derfor utilgængelige ¹.

Selv om Aksel E. Christensen med stor energi og gode resultater i øvrigt udnyttede al den skriftlige litteratur til emnet samt de arkivalier (fortrinsvis indlæggene til tegnelser og registre), der var tilgængelige på Rigsarkivet, siger det sig selv, at mangelen af et så centralt kildemateriale som De ældre Kommercekollegiers op til 1730 nødvendigvis må sætte sit negative præg på værket og give det alvorlige – ja i mange tilfælde direkte forvrængende og forstyrrende mangler. Anmelderne hæftede sig i høj grad ved denne mangel. Albert Olsen måtte i *Historisk Tidsskrift* konstatere ², at bind 1 var blevet en overordentlig tynd kop suppe, som han efter gennemlæsningen måtte lægge til side uden følelse af at være blevet stort klogere. »Var det mon ikke bedre om arbejdet havde hvilet til andre tider?» måtte Albert Olsen spørge, og han fortsatte »Der er noget urimeligt i at udgive en monografi om industriens historie uden at kunne belyse et spørgsmål som faste omkostninger, arbejdslønnen i manufakturernes og dennes forhold til sædvanlig håndværkerløn«. Albert Olsen rører her ved det centrale punkt i kritikken, et punkt som Aksel E. Christensen i øvrigt selv var sig bevidst, nemlig det, at manglen af det absolut centrale kildemateriale gjorde det umuligt »indgående at skildre så fundamentale ting som manufakturernes organisation, teknik og arbejdsforhold«. Oplysninger om disse forhold kan kun hentes ud af kommercekollegierne og lavenes arkiver. Hvad Aksel E. Christensen kunne gøre med den trykte litteratur og det forhåndenværende kildemateriale, og i øvrigt gjorde med stor dygtighed, var at redegøre for statsmagtens merkantilistiske lovgivningsarbejde omkring manufakturernes og i det hele taget sætte de industripolitiske initiativer i forhold til den reelle industrielle udvikling. Særlig hvad angik statsmagtens rolle i industripolitikken kunne forfatteren udnytte centraladministrationens arkiver (Danske og Tyske Kancelier samt Rentekammeret), og disse afsnit er således de bedste i bogen. Albert Olsen konkluderede sin kritik med at slå fast, at »Aksel E. Christensens bog er det bedste, der hidtil er skrevet, men absolut ikke tilfredsstillende«.

Alligevel har Kildeskriftselskabet fundet den tilfredsstillende nok til en genudgivelse tredive år efter – til og med i en periode, hvor de dengang manglende arkiver forlængst er sat på deres rette plads og atter åbnet for forskningen i ubegrænset omfang!

I det følgende vil – som sammendrag af en større afhandling – Aksel E. Christensens arbejde blive konfronteret med en væsentlig del af det kilde-materiale, som ikke blev benyttet nemlig de tidlige kommercekollegiers – dvs. Kommercekollegiet 1704–08 samt Politi- og Kommercekollegiet 1708–1731 resolutioner, memorialer og missiver.

Kommercekollegiet var tidens centrale erhvervspolitiske regeringskontor. Ifølge den interne instruks af 15. februar 1704 skulle Kommercekollegiet blandt mange andre ting »stedse sinne tanker og derhen rette hvorledis Manufaktur-rer kunde her i Landene vel blive indrettede i synderlighed hvad dette lands velsignelser og Frugter angaar, paa det fremmede og Naboer sig icke hereffter med vores shade skulde beriige og drage til sig den handel, som Vores Konge-Riger og lande meget beqvemmere ligger og Vore undersaatte, som hiid indtil, derfra holde«. Endvidere skulle kollegiet hjælpe og opmuntre de ma-nufakturer, der ville oprette nye manufakturer, samt kontrollere de alle-rede igangværende manufakturers priser og kvalitet³. Kommercekollegiet fik alle erhvervssager til udtalelse og udfærdigede betænkninger og memorialer til kongen derover. Skønt det er den vigtigste kilde til dansk merkantilistisk erhvervspolitik overhovedet, er kommercekollegiets arkiv blevet udnyttet i umådeligt ringe omfang, hvilket må være endnu et incitament til en forhå-bentlig snarlig udgivelse af en ny og kompetent industrihistorie for de ældre tider⁴.

Den almindelige kritik af Aksel E. Christensens industrihistoriske arbejde gik, som det er anført ovenfor, hovedsagelig på den næsten fuldstændige mangel på en analyse af manufakturernes indre opbygning, omkostnings-niveauet i forhold til håndværksproduktionen, arbejderforhold m.m. samt ikke mindst en analyse af de organisatoriske, finansielle og afsætningsmæs-sige aspekter af den industripolitiske udvikling i Danmark. Netop denne sid-ste del af problemstillingen vil specielt blive gjort til genstand for undersø-gelse og analyse i det følgende, idet nøglen til forståelsen af de merkantili-stiske danske regeringers problemer med at stable et levedygtigt og renta-belt industrivæsen på benene i det 17. og 18. årh. i væsentlig grad lå i det manglende samspil mellem organisering, finansiering og afsætning. I ud-landet, specielt i England, havde man i årtier inden for tekstilfremstillingen udviklet en organisation, der nøje knyttede finansieringen og afsætningen sammen, nemlig det såkaldte *forlagssystem* (engelsk: putting-out system).

Denne organisatoriske revolution var i det væsentligste muliggjort gennem en gradvis omlægning af den industrielle produktion fra by til land. Også i Danmark forsøgte lovgivningsmagten at få en forlagsorienteret tekstilproduktion i gang, men før de hjemlige problemer skal behandles, er det nødvendigt at se på, hvad forlag egentlig er, og hvilken baggrund det har for at udvikle sig uden for Danmarks grænser.

Produktionsomlægning fra by til land

Den kommercielle ekspansion, som Europa gennemlevede i 15–1600 årene, gav den nødvendige grobund for udviklingen af de organisatoriske og finansielle sider af det europæiske manufakturvesen – en udvikling, der blev mere og mere påtrængende og uundgåelig i takt med afsætningsmarkedets udvidelse. Under påvirkning af den hastigt voksende og investeringslystne kommercielle kapital skete der i løbet af det 17. årh. en markant udvikling i de europæiske manufakturers organisation – en udvikling, der i højere grad bragte købmanden og handelskapitalen i direkte forbindelse med det industrielle produktionsapparat, men som tillige havde den virkning at drive de enkelte industrivirksomheder fra deres middelalderlige plads i byerne ud på landet.

Denne revolutionerende omlægning kunne gennemføres, fordi der på landet var en stærk og gammel husflidstradition, især inden for tekstilfremstillingen. Langt op i tid var bønderne over alt i Europa i vid udstrækning selvforsynende med beklædningsgenstande. At spinde og væve hørte naturligt til det daglige arbejde. Redskaberne var simple og råstofferne normalt lige ved hånden. Når bonden producerede mere, end familien selv kunne forbruge, solgtes overskudet på det lokale landsbymarked, hvorfra opkøbere (kræmmere) forestod den videre distribuering.

Udviklingen var imidlertid fra sidste halvdel af det 16. årh. på vej væk fra det klassiske hjemmemanufaktur. Fremtiden tilhørte ikke de selvstændige småproducenter.

Den eksplosive kommercielle udvikling, som Europa gennemløb i kølvandet på prisrevolutionen, og som medførte en hidtil ukendt kapitalisering af det vesteuropæiske erhvervsliv, måtte naturligvis også få de største konsekvenser for forholdet mellem marked og producent. Som en konsekvens af denne udvikling tiltog den kapitalstærke købmand sig i stigende grad kontrollen med det industrielle produktionsapparat, dels fordi købmanden med sin markedsekspertise kunne dirigere produktion og afsætning i den rigtige og profitskabende retning, og dels fordi den selvstændige producent på grund

En kniplepige.

Billedet af den unge kniplepige fra Tønder stammer fra C. Danckwerths beskrivelse af Tønder Amt fra 1652. Allerede på dette tidspunkt var egnen åbenbart bekendt for sine Tønderkniplinger, men det er først op mod år 1700 at kniplingsindustrien udvikler sig til Danmarks første forlagsorganiserede industri. Kniplingerne afsattes til hof og overklasse, men blev også i stor stil eksporteret sydpå. Kniplingehandlerne finansierede og organiserede hele produktionen. De forsynede kniplerskerne, der sad rundt omkring i de fattige marskegne med garn og mønstre og aftog senere de færdige kniplinger. Pigernes akkordløn var elendig, mens købmændene tjente store formuer. Det gik så vidt i det 18. årh., at kniplerskerne, for at kniplingekunsten ikke skulle spredes, havde forbud mod at flytte bort uden købmændens tilladelse!

af den økonomiske udvikling efterhånden blev ude af stand til at varetage alle funktioner selv, f.eks. når hans afsætning voksede ud over det lokale plan, eller når råstofferne blev sværere at få fat på. Det sidste blev i høj grad tilfældet i forbindelse med det veritable modeskifte, der i løbet af 1600-årene fandt sted inden for den europæiske tekstilproduktion ⁵.

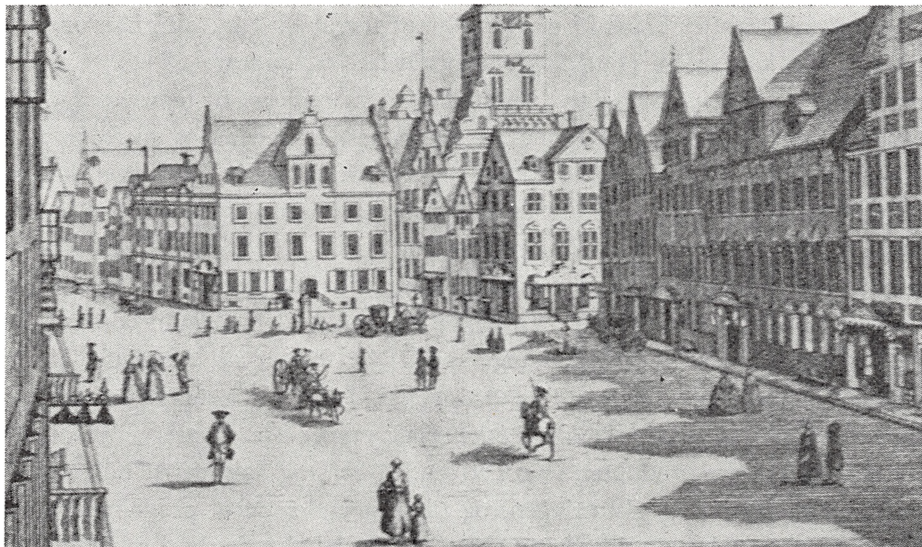
Et vigtigt modeskifte

Senmiddelalderens industricentre i Norditalien og sydlige Nederlande var, specielt hvad angik tekstilmanufakturernes, i alvorlig forfald op imod år 1600 ⁶. Et væsentligt led i den kommercielle forskydningsproces, der gennem det 16. årh. fandt sted i nordvestlig retning, var den hollandske frihedskrig i 1560-70'erne, der blev den direkte årsag til en masseflugt af dygtige håndværkere og andre erhvervsfolk fra de sydlige Nederlande til Holland og England ⁷. Denne massive tilgang af fremmed arbejdskraft og ekspertise fik overordentlig stor øjeblikkelig betydning for den hensygnende hollandske tekstilindustri, og på længere sigt endnu større betydning for den stagnerende

engelske. Der tilførtes disse lande nye metoder og en ny teknik, opstået og udviklet i det sydlige Nederland i slutningen af det 15. årh., der i løbet af kort tid medførte et veritabelt modeskifte i den nordeuropæiske uldklæde-manufaktur. De traditionelle tunge uldklædetyper af ren uld (Old Draperies) fik nu stigende konkurrence fra de fra syd inspirerede kamgarnsstoffer – de såkaldte New Draperies eller Nieuwe Draperie. New Draperies havde mange fordele fremfor de gammeldags kartede heluldsstoffer. Først og fremmest kunne man skabe et utal af variationsmuligheder i mønster og kvalitet, dels fordi man behandlede ulden på en anden måde (man kæmmede den i modsætning til Old Draperies, hvor ulden blev kartet – heraf ordet kamgarn), og dels fordi man blandede ulden i vævningen med andre fibre, fortrinsvis hørgarn. Med to forskellige slags garn som henholdsvis kædetråd og skytteltråd blev variationsmulighederne på væven langt rigere, end de nogensinde tidligere havde været. En anden stor fordel ved de nye stoffer var, at de var lettere i kvaliteten og billigere end de kartede heluldsprodukter – til gengæld var de så mindre holdbare! Det sidste er en faktor, der ikke må undervurderes i et ekspanderende forbrugssamfund. De mest udbredte kamgarnsstoffer var say, bay, serge og perpetuana ⁸.

Man nøjedes imidlertid ikke med at blande ulden med det grovere hør. Flere andre garnsammensætninger opnåede betydelig succes: Bommese (blanding af linned og uld), Camlet (blanding af uld og ged, kamel eller lignende hår) og Drogetter (blanding af silke og uld). Det er disse nye stoffer, der i stærkt stigende grad optræder i de danske toldruller op gennem det 17. årh., hvor regeringerne søgte at dæmme op for importen samtidig med, at man ihærdigt arbejdede på at skabe en indenlandsk produktion af kamgarnsstoffer. De nye kamgarnsstoffer og de miksede produkters succes på markedet sikredes foruden ved deres billighed af nye metoder og ny teknik, der i høj grad forbedrede kvaliteten (valkemøller etc.), men som også skabte skønnere og mere iøjnefaldende stoffer ved anvendelse af nye farvemidler og en ny farveteknik.

De nye tekstiler med deres mindre holdbarhed gav, kombineret med en voksende forfængelighed, mulighed for åbningen af nye indre såvel som ydre markeder og for en betydelig produktionseksponering. Overgangen fra Old til New Draperies åbnede dog ikke blot op for et potentielt større marked, men var i virkeligheden den egentlige baggrund for, at omlægningen af den europæiske tekstilindustri fra de lavsdominerede byer til de lavsfrie landdistrikter overhovedet kunne lade sig gennemføre. Var bylavene skyld i store produktionsomkostninger, var de jo til gengæld også garanter for uldvarernes høje kvalitet, og man kunne i høj grad undre sig over, hvorledes bønderne

Amagertorv.

Foruden den tønderiske kniplingeindustri blev den jyske hosebinding tidligt organiseret på forlagsbasis. Forlæggerne eller hosekræmmerne begyndte i stigende grad efter 1700 at slå sig ned i København, hvor de med bystyrets velsignelse og borgerbrev, men til Silke-, ulden- og lærredskræmmerlavets store fortrydelse, fik lov at drive deres indbringende næring. Hosekræmmerne nedsatte sig på Amagertorv, hvor de på torvedagene slog deres boder op ved siden af Amagerkonernes og falbød med Jonges ord fra 1783 »uldent Gods af jyske Strømper, Huer, Vanter, Nat-Trøier etc«. De rigeste købte huse og gårde langs torvet og holdt her butik, som det bl.a. ses af dette gamle stik fra 1750 (Den danske Vitruvius). Bemærk hosekræmmerens butiksskilt (5 hoser på en stang) nederst til venstre!

kunne overtage byernes kvalitetsbetonede tekstilproduktion, når de selv kun var i stand til at fabrikere grovere husflidsprodukter. Forklaringen ligger i overgangen til kamgarns og miksede halvuldsprodukter, hvis grovere mønstre ikke krævede den ekspertise, som kun byernes lavsmestre og svende sad inde med. Til gengæld blev den individuelle småproducent nu afhængig af tilførslen af mere differentierede råvarer. Vejen for den driftige forlægger/kapitalist var banet.

Forlagssystemet

Allerede i middelalderen var enkelte store eksportindustrier, som f.eks. Firenzes tekstilindustri, blevet totalt afhængige af købmænd og finansiers, men det spændende og afgørende nye ved udviklingen i det 17. årh. var, at den kapitalistiske produktionsform spredtes til de små produktionsenheder på landet. Forlagssystemet udviklede sig lokalt vidt forskelligt ud fra de forskellige lokale forudsætninger, men i princippet er det et »putting-out« system: Købmanden

(forlæggeren) sætter kapital i et manufaktur for at få den vare, han ønsker, og som han kan sælge. Han distribuerer råvarer og mønstre til et net og af mere eller mindre uafhængige hjemmeproducenter på en bestemt ugedag og afhenter de færdige produkter på en anden fastsat ugedag og så fremdeles. Normalt deltog hele bondefamilien i produktionen, og en forlægger kunne således have op til 2–3.000 mennesker i sit brød. Forlæggeren trådte altså ind mellem producent og marked, og med tiden skete det ofte, at den enkelte producent ved gældssætning i dårlige tider til forlæggeren blev reduceret fra selvstændig til almindelig lønarbejder⁹. Forholdet mellem producent og mellemmand (mænd) kunne antage forskellige former alt afhængig af de aktuelle geografiske og økonomiske betingelser. I det sydvestlige England var forlagssystemet særlig stærkt udviklet. Forlæggeren ejede råvarerne og distribuerede de færdige produkter, men herforuden overtog han efterhånden valkningen, farvningen og tilskæringen, og til sidst endog selve produktionsmidlerne, væven, rokken, redskaberne m.v., således at den forud selvstændige hjemmeproducent langsomt, men sikkert forvandlede til lønarbejder i fuldstændig afhængighed af sin arbejdsgiver¹⁰.

Udviklingen forløb dog højst forskelligartet fra sted til sted, og ikke nær alle steder fik forlæggeren en så stærk position som i Sydvestengland. Alene i England forekom der adskillige variationer af forlagssystemet. I de vestlige grevskaber udviklede der sig et system med en vis specialiseret arbejdsdeling, således at visse af producenterne alene tog sig af kartning og spinding, medens andre havde specialiseret sig i vævning. Forlæggeren organiserede og overvågede hele arbejdsprocessen og sørgede til slut for at få det færdige tekstil valket, farvet og tilskåret på sine egne mølleværker¹¹. I mange områder var det forlagsorganiserede manufakturvæsen betinget af vanskeligheden med at skaffe råvarer. Således var silkemanufakturet i Lyon organiseret med silkehandlerne (fabricants) som forlæggere. I det råstoffattige Holland kunne de meget store kapitalinvesteringer til indkøb af fremmede råvarer kun udredes af uldimportørerne, der således optrådte som forlæggere, der betalte mestrene for deres arbejde og overtog de færdige produkter til eksport. I Tyskland var store dele af metal- og linnedmanufakturernes forlagsorganiseret¹². Efterhånden som forlagssystemet udviklede sig, og afstanden mellem forlæggeren og et stigende antal småproducenter blev større, måtte forlæggeren nødvendigvis opbygge et net af lokale agenter og underagenter, der tog sig af den rent praktiske fordeling af råvarer, mønstre etc. Forlæggeren mistede derved den direkte kontakt til producenterne, slog sig ofte som velhavende købmand ned i en større by, hvorfra han dirigerede og financerede produktionen på en ren administrativ basis. Forlæggeren (Merchant

Manufacturer, Fabricant, Verleger) var blevet egentlig kapitalist med vidt-forgrenede interesser i såvel handel som manufaktur. Mange kræmmere gjorde på denne måde deres lykke, som f.eks. lærredskræmmerne fra Manchester, der i 1690'erne som forlæggere opnåede en hurtig velstand og stor social anseelse¹³. Med denne udvikling nåede forlagssystemet i Vesteuropa i løbet af anden halvdel af det 17. årh. sit fuldtudviklede stadium. Den klassiske forlagsorganisation var opbygget som en tredelt pyramide: I spidsen stod forlæggeren, der financerede indkøb af råvarer, ejede produktionsmidlerne og sørgede for afsætning og evt. eksport.

Den praktiske tilrettelæggelse af produktionen var overladt faguddannede manufakturister eller mestre, der ved hjælp af lokale agenter overvågede det tredje og nederste led i pyramiden, de mange småproducenter. Et godt eksempel på det tredelte forlagssystems udbredelse er udviklingen inden for den engelske hosebinderindustri. Imellem hosekræmmeren (forlæggeren), der opholdt sig i London, og de mange landlige småproducenter skød der sig en ny klasse af mesterstrømpemagere ind. I East Anglia var det mesterkræmmere, der skød sig ind mellem forlæggeren og producenten, andre steder var det hyppigt mestervævere¹⁴. Forskellene er imidlertid store fra land til land. I England blev husfliden så at sige industrialiseret af en overvejende ny klasse af købmanskapitalister, der stod uden for lavsorganisationerne, medens man i Frankrig bevidst søgte at samle alle manufakturarbejdere såvel som købmænd i statskontrollerede lav.

Når købmanden som financier gik ind i produktionen af f.eks. klæde eller strømper, ønskede han naturligt med sin baggrund i handelserhvervet og sin magt over afsætningsapparatet at styre udviklingen i en produktionsfremmende og omkostningsreducerende retning. Der var kommet et kapitalistisk led ind i produktionen, som måtte forlange udbytte og forrentning af den investerede kapital. Eftersom byernes strenge lavsregler og dyre omkostningsniveau i høj grad generede og vanskeliggjorde en fortsat produktionsudvidelse netop på den tid, hvor de billige og lette New Draperies for alvor havde manifesteret sig som en alvorlig konkurrent til det dyrere udklæde og givet anledning til en væsentlig forøgelse af afsætningen, var det såre naturligt, at den industrielle aktivitet ved kapitalistens mellemkomst blev forlagt til länddistrikterne, hvor arbejdskraften var rigelig og mange gange billigere. Den engelske hosebinderindustri var fra ca. 1600 blevet koncentreret i London takket være opfindelsen af strømpevæven, men fra midten af det 17. årh. flyttede denne industri gradvis til de midtengelske grevskaber, hvor den ikke kunne kontrolleres af The Framework Knitters' Company.

Man må ikke overse det vigtige faktum, at manufakturernes kapitalisering

i høj grad var afhængig af produktionsmåden. Kamgarnsfabrikationen (New Draperies) krævede en lang og kraftig uld, medens det kartede uldklæde (Old Draperies/Laken) krævede kort fin råuld, som var billigere, men betydelig sværere at forarbejde. Kamgarnsfabrikationen krævede således først og fremmest kapital, klædefabrikationen en dygtig arbejdskraft. Karteuld kunne derfor fremstilles i små frie værksteder, medens kamgarn nødvendiggjorde en kapitalistisk organisation.

I Holland skelnedes mellem »veerkeersindustrién«, hvor kapitalbehovet var det primære, og »fabrieken«, hvor en dygtig arbejdskraft var afgørende. New Draperies' betydning for kapitaliseringen af den europæiske industriproduktion kan således ikke understreges kraftigt nok.

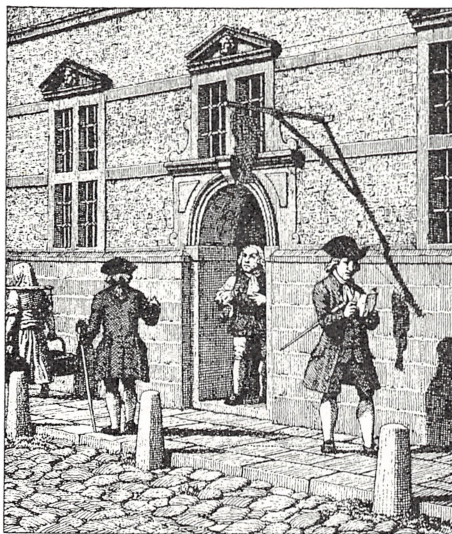
Tidlig industriel revolution i det 17. årh.

Set under denne synsvinkel bliver produktionsomlægningen inden for tekstilindustrien i første halvdel af det 17. årh. fra Old til New Draperies en revolution, som udmærket kan sammenlignes med den revolution, kunstfibrene skabte i det 20. århundredes tekstilindustri. Man vil kunne betegne den som den første egentlige industrielle revolution. Uden New Draperies' store modeprægede succes i det 17. årh. havde omlægningen fra by til land og dermed forlagssystemets gennembrud sandsynligvis været en umulighed. Så meget desto mere må det beklages, at der i Danmark ikke er foretaget nogle undersøgelser over tilsvarende danske produktionsforhold. Der er ingen tvivl om, at resultaterne fra de mange udenlandske, især engelske, franske og hollandske undersøgelser omkring forlagssystemets udvikling og det 17. århundredes industriomlægning (der i øvrigt indgår i de efterhånden talrige undersøgelser omkring problemstillingen »Det 17. århundredes Krise«) med held ville kunne overføres og afprøves på danske forhold og hermed utvivlsomt bidrage til en mere dybtgående forståelse for den danske industrielle udvikling i det 17. og 18. årh. Det var noget sådant, professor Albert Olsen for 30 år siden efterlyste i sin kritiske anmeldelse af Aksel E. Christensens bind af Industriens Historie i Danmark. Der er såmænd intet sket i sagen siden dengang!

Med den europæiske udvikling som sammenligningsgrundlag skal der i det følgende belyses en væsentlig, men hidtil ret upåagtet side af den industrielle udvikling i Danmark op til det højmerkantilistiske gennembrud omkring 1735; nemlig statsmagtens forsøg på gennem lovgivningsarbejdet og andre midler at få erhvervslivet, dvs. handelskapitalen, til at indgå i industriproduktionen som forlægger og hermed løse de enorme problemer af organisatorisk, finansiel og afsætningsmæssig karakter, som det 17. århundredes initiativer havde af-

Børsen.

En stor del af arealet i Københavns Børs (opført i 1620'erne) var afsat til kramboder af enhver slags. I gadeniveau kan man den dag i dag iagttage 20 små buede åbninger langs de to facader. Disse bueåbninger var, som det ses af dette gamle Eckersbergstik, døre ind til ialt 40 boder, som hovedsagelig blev benyttet af høkræmmerne til salg af grovere varer. Etagen ovenover var imidlertid forbeholdt de finere artikler samt bøger, og her udfoldede der sig et særdeles broget handelsliv, som man bl.a. får et indtryk af hos Holberg i komedien »Den 11. Junii« (3. akt), hvor den jyske Niels Studenstrup bl.a. ønsker at købe »en af de små Træ-Fugle med Fløiter i Rumpen«! Også Nicolai Jonge giver i sin københavnsbeskrivelse fra 1783 et indtryk af den mangfoldighed af varer, der kunne købes på Børsen: »alle Slags Alnekram, Fruentimmer-Prydelser, Isenkram, Meubler af nye Kommoder, Dragkister, Chartoller, Sengesteder, Speile, alle Slags Borde, Kufferter etc.«. Børsen har været det 18. århundredes københavnske stormagasin!

Scene ved Børsen. Efter Eckersbergs Linearperspektiven.

sløret. Det var en helhedsløsning efter engelsk og fransk forbillede, man var ude efter. Efter 1700 skærpes lovgivningsarbejdet, men modstanden og trægheden var næsten uovervindelig i det konservative, lavsdominerede danske samfund. I 1720'erne skete der dog tilsyneladende et betydeligt gennembrud for forlagssystemet i Danmark, idet landets største lavsorganisation, Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavet oprettede tekstilfabrikker og gik direkte ind i produktionen af uld- og lærredsvarer. Netop denne begivenhed vil blive analyseret på basis af kildematerialet og derefter sat i kritisk relation til Aksel E. Christensens opfattelse. Først skal imidlertid det spændte forhold mellem statsmagten og lavene belyses.

Staten og kræmmerne

I merkantilismens tidsalder måtte statsmagtens stærkt stigende engagement i handels- og industrierhvervenes udbygning uvægerlig føre til konflikt med den gamle traditionsbundne erhvervsorganisation, lavet. Lavsvæsnen i Danmark havde i 15-1600-årene udviklet sig i stadig mere eksklusiv og konservativ retning, der gjorde det til en bremsekloks for den nye udvikling. Det var efterhånden forbundet med store vanskeligheder og økonomiske byrder at blive

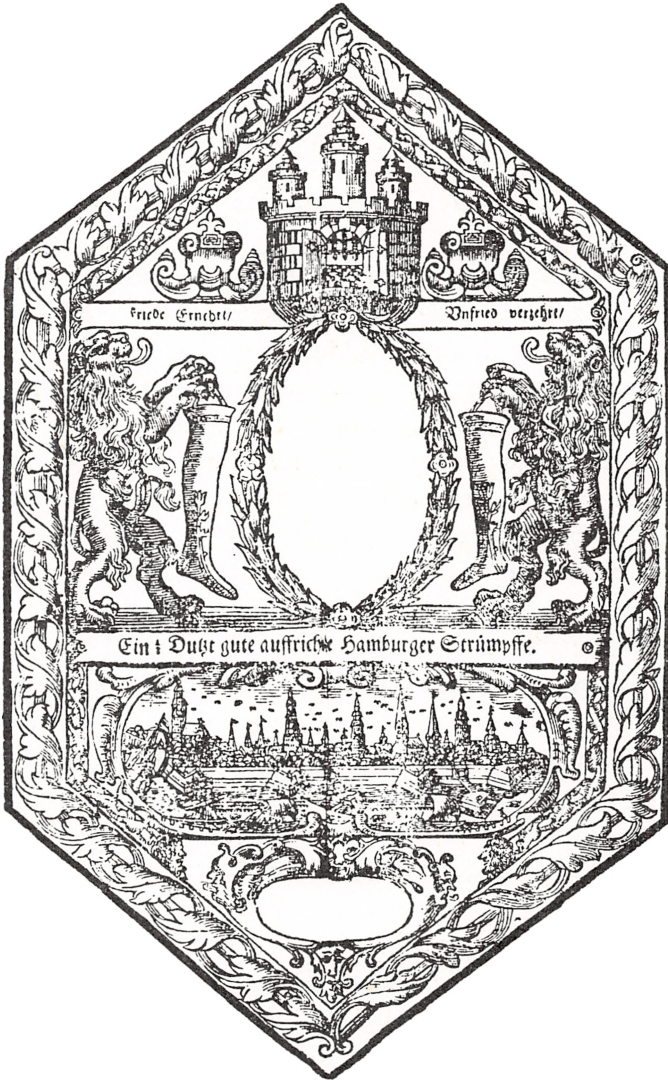
medlem af et lav og dermed opnå ret til at drive næring¹⁵. Hvis den merkantilt indstillede danske regering overhovedet skulle gøre sig håb om at skabe et ekspanderende erhvervsliv, måtte den først komme lavenes eksklusive og produktionshæmmende karakter til livs. Men samtidig hermed må det være på sin plads at aflive den gamle skrøne om, at den merkantilistiske statsmagt ønskede lavenes ophævet. Dette er en misforståelse. Det er rigtigt, at Christian IV i 1613 pludselig ophævede samtlige lav i Danmark, men det er diskutabelt, når bl.a. Albert Olsen vil se dette skridt som »Ouvturen til de kommende års manufakturpolitik«¹⁶. Tværtimod må 1613-forordningen, hvor kongen »herefter strengeligen och alfuforligen hafue forbødet och afskaffet alle skraaer och lagsret ofver ald vort rige Danmark«¹⁷, opfattes som klimaks på den kamp, som statsmagten med vekslende held havde ført mod de monopoliserede lav gennem hele det 16. årh.¹⁸, og slet ikke som en forordning, der peger fremad. De mange statslige anslag mod lavenes skræer var således en gammel affære og ikke nogen »Ouvture« til det 17. årh. En fuldstændig ophævelse af lavenes var, når man sammenligner med europæiske forhold, alt andet end karakteristisk for merkantilismen, hvad Albert Olsen åbenbart overser. Den danske regering havde i høj grad brug for lavenes under de kommende manufakturpolitiske fremstød. Kræmmerlavenes var de eneste, der havde kapital og ekspertise til at træde ind i industriproduktionen som forlæggere. Kun gennem kræmmerens velvillighed kunne man få løst det essentielle afsætningsproblem, ligesom det ville være af umådelig værdi for finansieringen af manufakturterne, at kræmmerne stillede deres overskudskapital til rådighed. Hvad man ønskede fra regeringens side var at bringe lavenes ind under statsmagtens fulde kontrol for på denne måde at skaffe sig en lydige og villige klasse af kræmmerforlæggere, samtidig med, at man ville gøre det lettere for fremmede mestre at blive optaget. Uden et lavsorganiseret »arbejdsmarked« havde det været vanskeligt at lokke fremmede manufakturmestre og -svende til landet. At være uden for lavet har jo for datidens håndværkere på mange måder været som at stå uden livsforsikring. Det viste sig da også hurtigt, at regeringen, da den havde indledt sin kraftige merkantilistiske erhvervspolitik i 1619-20, skyndsomt måtte genoprette lavenes ved en forordning af 10. december 1621. Denne forordning var i nøje overensstemmelse med de merkantilistiske principper, idet den kraftigt reducerede lavenes selvstændighed og gjorde det nemmere og billigere at blive optaget. Man fjernede herved noget af lavenes hidtidige eksklusivitet.

Det svageste led i regeringens merkantilistiske industripolitik var dog afsætningen. Betingelsen for et heldigt udfald var et samarbejde med kræm-

merne, men som Christian IV selv måtte konstatere i 1620, var »voris kremmere och kjøbmænd fast ubenegne, det her i riget forarbeidis och giøris at antage«¹⁹. Denne udtalelse havde gyldighed over hundrede år frem i tiden. Statsmagtens kamp for at få kræmmerne til aktivt at gå ind i den hjemlige industriproduktion dels som financiers, dels som aftagere af produktionen, men allerhelst som forlæggere, kom til at vare hele den merkantilistiske periode ud.

Som påvist ovenfor havde England og Frankrig løst lavsproblemet hver på sin måde. I England havde man konsekvent flyttet produktionen ud på landet, altså en decentralisering af industriproduktionen, medens man i det colbertske Frankrig var gået den modsatte vej, idet man oprettede store statskontrollerede lav hvori alle, håndværkere som købmænd, var tvungne medlemmer, altså en centralisering af produktionen. I begge tilfælde, men mest effektivt i England, havde man opnået, at købmandskapitalen knyttes til industriproduktionen. I Danmark stræbte regeringen karakteristisk nok efter en løsning, der lå imellem den engelske og franske model med slagside til den franske. Såvel industriproduktionen som de handlende blev organiseret i lav, men på statsmagtens betingelser. I praksis blev reorganiseringen af det danske lavsvæsen ordnet ved, at man ved forordningen af 23. december 1681 ophævede alle lav, men i samme åndedrag genoprettede 15, »som fremdeles skal staae under visse Laugs-artikler«. Disse artikler var dikteret af regeringen og overordentlig ensartede. De sigtede på at gøre lavene så åbne som muligt²⁰.

I 1680'erne udfoldede der sig i øvrigt en overordentlig rig erhvervslovgivning under ledelse af et meget manufakturvenligt kommercekollegium. Ved forordning af 8. januar 1681, hvorved kongen ønskede indrettet adskillige manufakturer af »Uld, saasom Drogetter, Sarge, Baj, Rask, Ratine og adskillige andre Slags Stoffer af Uld og Silke, samt af alle slags linned« (med andre ord New Draperies) over alt i sine riger, ønskede man at udvide kredsen af traditionelle manufakturister med kapitalstærke købmænd og kræmmere »eftersom hertil et anseeligt Forlag behøves«²¹. Man var ikke længere blind for, hvor problemerne fandtes. Endnu længere i retningen af at presse kræmmerne til forlag gik man i forbindelse med oprettelsen af et silkemanufaktur i vinteren 1680–81. Vanskelighederne meldte sig som sædvanlig på to fronter: problemer med at skaffe driftskapital, og med afsætningen. 1681 fik købmands- og kræmmerkompagniet en opfordring til at gøre indskud. Man betakkede sig »at ved disse Tiders Tilstand og meget ringe Aftræk paa Kramvarer de ikke kunne resolvere sig, ikke heller deres Midler nu kunne tilstrække, noget Tilskud forud at gøre«.

Reklame på indpakningspapir ca. 1720.

De jyske kræmmers største handelspartner i det 18. århundrede var så ubetinget Hamburg, der havde en meget veludviklet industri, men som først og fremmest var centrum for udvekslingen af varer mellem Mellem- og Nord-europa. I Arhus Bys Arkiv opbevares denne kuriøse reklame på et indpakningspapir fra ca. 1720 for »en trediedel dusin gode ægte hamburgske strømper«. De billige og gode hamburgske kramvarer oversvømmede det danske marked og gjorde livet surt for de danske industrifolk. Det kan ikke undre, at interessen for at skyde penge i indenlandsk produktion voksede, efter at den hamburgske handel blev boykottet 1726-36.

I 1682 blev presset fra regeringen så stort, at kræmmerne så sig nødsaget til at indskyde 8.000 rdl. i silkeværket. At det skete under protest fremgår helt klart af arkivalierne, der taler om »den slette Tids Tilstand og ringe Handels skyld«. Presset blev til sidst så stort på kræmmerne, at de 1681 besluttede sig til at give en årlig »diskretion« på 100 rdl. til en indflydelsesrig person, der skulle tale deres sag over for regeringen. Værre var det, at regeringen efter at have indført forbud mod indførsel af silke, fløjl m.m. i 1680 indledte en lang kamp mod kræmmerne for at få dem til at sælge dansk silke. Salget af fremmed, indsmuglet silke fortsatte imidlertid, og regeringen prøvede ved en stribe forordninger og reskripter, der påbød stempling, ransagning og fornyede påbud, »eftersom Vi ugieerne maa fornemme hvorledes adskillige fremmede Silke-Stoffer . . . vordes indsneget«, at sikre den danske silkes afsætning²². Undertiden tyede man endog til offentlig afbrænding af konfiskeret udenlandsk silke²³. Trods omfattende pression lykkedes det dog ikke regeringen at gøre kræmmerne interesseret i hverken at gøre forlag eller at aftage de hjemlige produkter.

Den 7. juli 1688 var silke-, ulden- og lærredskræmmerne blevet udskilt fra de øvrige kræmmere i et særligt lav. Ifølge artiklerne skulle kræmmerne være forpligtet til at ophjælpe ulden- og linnedmanufaktur og give håndværksfolkene arbejde (art. 6)²⁴. Det var første gang i dansk økonomisk historie, at det officielt og generelt blev slået fast, at kræmmerne havde pligt til at træde til som industrielle forlæggere. I praksis skete der dog ingen ændringer i kræmmernes holdning. I 1689 fik kræmmerne flere tilbud om at overtage hele den danske silkeproduktion, men kræmmerne betakkede sig nok engang²⁵. Statsmagten forsøgte i de kommende år ved flere lejligheder at få kræmmerne interesseret i de indenlandske manufakturer. I 1704 søgte det nyoprettede Kommercekollegium at få kræmmerlavet til at oprette klædefabrikker, men de afslog nok engang »fordi ingen af dem havde Kendskab til slikt«²⁶. Kræmmernes afvisende holdning udspandt dog ikke blot af en konservativ mistro til regeringens nyeste påhit, manufakturer. Den havde i høj grad også en væsentlig baggrund i kræmmernes økonomiske afhængighed af gamle – særlig hamburgske – handelsforbindelser. Kreditter på op til 2 år var ikke ualmindelige, hvilket måtte betyde, at de danske kræmmere skyldte masser af penge væk, som man ikke blot kunne slå en streg over. Regeringens protektionistiske toldpolitik (toldrullerne 1672, 1683 og 1686) med over 200 ind- og udførselsforbud mod varer, som kræmmerne traditionelt handlede med, hjalp jo heller ikke med til en forståelse mellem staten og kræmmerne.

Forordningen af 6. juli 1705

Forordningen af 6. juli 1705, der gav silkevæverne fornyede lavsartikler, blev også den første egentlige lovgivning omkring forlaget i Danmark. »Kræmmere og enhver, som dertil vil gjøre Forlag«, måtte frit lade opstille så mange væve, de ville, men måtte dog kun sætte mestre derpå (art. 7). Endvidere måtte »saavel Silkevæverne som deres Forlæggere« uden tolds erlæggelse indføre alle rå og ufarvede silke- og uldenvarer, og på samme vilkår udføre de færdige produkter (art. 11). Herudover blev forholdet mellem forlægger og mester sat i system. Mestrene skulle »deres Arbeid med Troeskab forrette« og under trussel om streng straf omgås de dem af forlæggeren betroede råvarer med ærlighed »alting til forlæggernes beste sparsommelig at handle, og ej noget derudi practicere, end som til forlæggernes profit kan være« (art. 8). De måtte ikke fabrikere for private uden forlæggernes accept (art. 9), og forlæggernes 1. prioritet til silkemestrenes døds- eller konkursbo fastslås (art. 10)²⁷. Det var Albert Olsens opfattelse, at forlagssystemet opstod i Danmark i begyndelsen af 18. årh., og at 1705-forordningen var regeringens forsøg på at regulere den nye produktionsform fra starten²⁸. Denne opfattelse er imidlertid urigtig. 1705-forordningen var udelukkende møntet på københavnske forhold (silkevæverne i København), og her var der 1705 absolut ingen eksisterende forlag at regulere omkring. Albert Olsen tidsfæster forlagssystemets indpas i København for tidligt. I 1704 kom der f.eks. fra Kommercekollegiet en indtrængende opfordring til silke-, ulden- og lærredskræmmerne om at oprette klædefabrikker, men kræmmerne afsløg på det bestemteste. Lignende opfordringer blev afslået af kræmmerne i 1713 og 1719²⁹. Endvidere tog den stærke beskyttelse af forlæggernes interesser i 1705-forordningen naturligvis sigte på at gøre betingelserne så favorable som muligt og derved lokke de traditionelt manufakturjendske kræmmere på den rette vej. Forordningen sigtede således ikke til at regulere en nyopstået produktionsform i København, men tværtimod at tilskynde til oprettelsen af en sådan.

Der kan ikke tales om noget egentligt forlagssystem i København før i 1720'ernes slutning, men i provinsen synes forlagssystemer længe at have været i brug inden for visse specielle brancher. Det sønderjyske kniplingsmanufaktur havde således allerede i nogen tid været forlagsmæssigt organiseret og finansieret. Kniplingekræmmerne var mellemliddet mellem markederne og kniplerskerne, som blev holdt i et slags stavnsbundet »slaveri« til ussel betaling, der i øvrigt minder meget om forholdene ved de engelske hjemmemanufakturer³⁰. Af mere vidtrækkende betydning var de jyske huse-

kræmmere, der begyndte at få borgerskab i København o. 1700, men som først for alvor begyndte at gøre sig gældende dér efter Store nordiske Krig. Hosekræmmerne var forlæggere for det betydelige jyske hjemmeuldmanufaktur. Det er klart, at de københavnske silke-, ulden- og lærredskræmmere protesterede voldsomt over for magistrat og regering mod den ubillige konkurrence fra hosekræmmerne, men interessant er det, at regeringen næsten altid i de større konfrontationer tog de jyske hosekræmmeres parti. Silke-, ulden- og lærredskræmmerne havde vitterligt siden 1688 haft et monopol på salg af kramvarer i København, men regeringen støttede hosekræmmerne mod lavet, gav dem i stigende antal borgerskab og beskyttede deres boder mod lavets korporlige overgreb. Måske har regeringen indset, at disse hosekræmmere med deres finansielle organisering af de kvalitetsbetonede jyske uldvarer netop var den *forlæggerklasse*, man så hårdt savnede og så stærkt tilskyndede til oprettelsen af blandt københavnske kræmmere. Efter anerkendelsen hos regeringen lykkedes det endog hosekræmmerne i løbet af det 18. årh. at udbygge, organisere og finansiere den svagtudviklede sjællandske husflid. Hosekræmmerne var succesrige forlæggere. De tjente sig i løbet af det 18. årh. enorme formuer i København, hvortil deres interesser mere og mere koncentrerede sig³¹. I tiden o. 1730 spores der ligeledes en begyndende forlagsorganisation ved de provinsielle garvemanufakturer. En købmand eller anden pengemand indskød penge i et værk og finansierede produktionen; medens en faglært havde ansvaret for hele produktionen, stod ejeren helt eller delvis for afsætningen³².

Der kan for denne udviklings vedkommende drages ganske spændende paralleller til England, hvor hosebindingsmanufakturet ligesom i Danmark, som et af de første større produktionsområder, blev forlagsorganiseret i anden halvdel af det 17. årh., og hvor den engelske hosekræmmer, akkurat som den danske, søgte til hovedstaden for der at drive sin forretning og opnå social position, medens mellemænd tog sig af den praktiske produktions-tilrettelæggelse.

Manufakturernes i deflationspolitikens skygge 1720-35

Efter Store nordiske Krig var det danske erhvervsliv fuldstændig knægtet. I 1700-tallets første tiår havde regeringen med udstedelsen af forlagsforordningen, oprettelsen af en klædehalle samt planerne for en Publique Credits Banc forsøgt at formulere mere langsigtede løsninger på såvel afsætnings- som finansieringsproblemerne. Denne udvikling var nu bremset i en årrække.

Forholdet mellem statsmagten og kræmmerlavet kom efter den hektiske

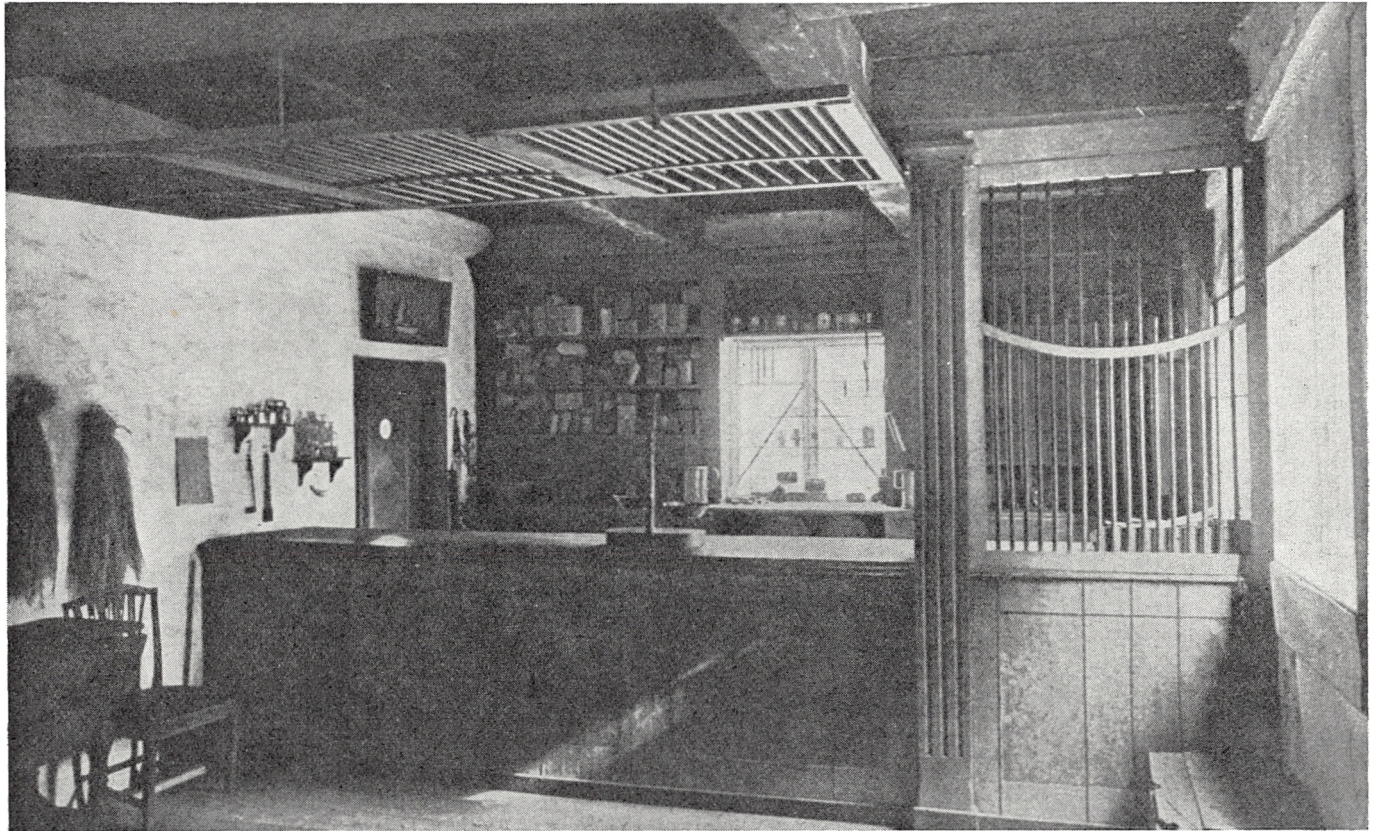
periode fra 1680–1709, i Frederik IV's sidste regeringsår, ind i en noget roligere gænge. Den udprægede deflationspolitik, som regeringen efter 1720 slog ind på, medførte nedskæringer og besparelser overalt på statsbudgettet og kom i realiteten til at betyde en stærkere fremhævelse af den frie konkurrence og de frie kræfters spil som basis for en bedre og billigere forsyning af landet med manufakturvarer. Sådanne tanker havde aldrig før spillet nogen rolle i den danske merkantilistiske erhvervs politik, og alene herved adskiller 1720'erne sig afgørende fra såvel den tidligere merkantilistiske periode i det 17. årh., som fra den efterfølgende periode efter 1735. De nye liberale tendenser spores tydeligt i Poli- og Kommercekollegiets sagsakter.

I 1726 fik major Fuursmand og Hans Hansen Berg begge afslag på særrettigheder for saltraffinaderier med den begrundelse, at »det staar jo enhver frit at Risqvære sine Midler paa gevinst og Forliss, ligesom det kan udfalde«³³. Og da Køge og Næstved 1729 indsendte ansøgning om, at indførslen af pommersk tobak måtte blive forbudt, da den generede deres egen avl, ja så fik de blot at vide, at de måtte producere bedre og billigere end konkurrenterne, thi så ville »den Pommerske handel omsider af sig self bortfalde«³⁴. Dette var kollegiets generelle svar i denne tid på anmodninger om begunstigelser. Kontrasten til det 17. århundredes monopolistiske manufakturpolitik, hvor man såre ofte indlod sig på at udstede indførselsforbud på varer, som landet langtfra var selvforsynende med, er ganske slående.

En anden virkning af deflationspolitikken efter 1720 var foruden den tilbageholdende privilegiepolitik, at hverken kongen eller staten mere ydede kontante pengetilskud til manufakturerne.

I det 17. århundredes aktive manufakturpolitiske år havde det været endog særdeles almindeligt, at finansieringen blev klaret ved offentlige lån eller donationer. For perioden 1720–34 er der i arkivalierne ikke fundet et eneste eksempel på statsfinansiering af et manufaktur. Et ganske karakteristisk eksempel på et afslag på statsstøtte ses f.eks. i anledning af en ansøgning fra Henrich Clausen i Helsingør til kongen om økonomisk hjælp til sit teglværk, der ellers ville gå ned. Poli- og Kommercekollegiet afslog enhver tanke herom og foreslog i stedet Clausen at finde nogle private forlæggere³⁵. Når man sætter statens manglende vilje til at finansiere industriproduktionen i relation til det uorganiserede og meget svagt udviklede danske kreditmarked med en på europæisk baggrund særdeles høj udlånsrente (op til 12 %), er det ikke svært at se, hvorfor regeringen håbede, at private financiers ville gøre forlag³⁶.

Selv om perioden 1720–35 i modsætning til tiden forud var præget af et tilsyneladende mere afslappet forhold mellem regeringen og Silke-, Ulden og

Kramboden i Borgmestergården.

Borgmestergårdens krambod i Den gamle By i Århus. De store købmandsgårde havde en beskeden butik, hvor købmanden opbevarede og solgte de finere varer som brændevin, akvavit, vin og urtekramvarer som krydderi, farvestof, allun etc. De grovere artikler var opmagasineret andetsteds i den ofte 4-længede købmandsgård. Byens borgere handlede i boden ved en dør ud til gaden, medens bønderne benyttede bagdøren fra den store gårdsplads. Bemærk gitteret i loftet. Dette blev om aftenen slået ned af krambodssvenden, og så var butikken lukket!

Lærredskræmmerlavet, var dette dog langt fra ensbetydende med, at man fra regeringens side havde opgivet sin principielle holdning til finansierings- og afsætningsproblemerne løsning. Det på overfladen roligere forhold var en slags væbnet neutralitet, dikteret af deflationspolitikken og statens deraf følgende mindre engagement i erhvervspolitikken. Dette ses klart af, at erhvervslovgivningen i denne periode var særdeles sporadisk.

Alligevel forsøgte Politi- og Kommercekollegiet, hvor det var muligt i det daglige arbejde, at støtte manufakturerne mod det egenrådige kræmmerlav. Industrifolkene klagede ideligt til Kollegiet over, at kræmmerne ikke ville af-tage deres produkter, medens kræmmerne til gengæld overdyngede kollegiet med klager over de forskellige indførselsforbud, der tilsigtede at tvinge dem til at købe indenlandske varer, samt, hvad de anså for deres trumfkort, klager over kvaliteten af de indenlandske fabrikater. Et godt eksempel herpå kan hentes ud af kollegiets protokoller fra året 1726.

Kræmmerne klagede dette år over, at de, siden porcelænsfabrikken i Store Kongensgade i 1722 havde fået privilegium, var kommet i den største ar-mod, og bad om tilladelse til atter at måtte indføre det forbudte hollandske stentøj³⁷. Politi- og Kommercekollegiet indkaldte fabrikkens interessenter til en konfrontation med de klagende kræmmere i kollegiets mødesal på råd-huset, hvor fabrikkens talsmand, den bekendte notarius publicus An-ders Ærreboe, fremsatte et voldsomt modangreb på kræmmerne og tilbage-viste deres klager i et langt og lidenskabeligt indlæg, hvor han bl.a. i almin-delighed bejamrede, »at fabricqver skal ljde saadan Modstand, had, forføl-gelse, efterstræbelse, avind, bagtalelse og misundelse her i Landet, at alle maa grue for at underkaste sig sliig fortræd mod at begynde noget Manufak-tur«!³⁸. Det var hårde ord, men utvivlsomt med en meget reel baggrund. Efter utallige møder og indlæg fra begge parter afgjorde Kollegiet sagen til fabrikkens fordel.

Kollegiet var i det hele taget i denne tid generelt på industriens side mod kræmmerne, og det på trods af at kræmmernes vigtigste angrebspunkt mod de indenlandske varer, nemlig spørgsmålet om kvalitet, i realiteten var et meget stort problem. Ved en anden lejlighed betegner klædekræmmerne f.eks. Gregorius Wulfs bajklæde som værende for bredt »heel slette og af orm be-skadigede«, men de ville skam gerne købe hans baj, om han kunne lave en lige så god kvalitet som den hamburgske³⁹. Man erkendte fra Kollegiets side, at kvaliteten ofte var for ringe, men for alvor blev der ikke gjort no-get derved før efter 1735.

Forlagssystemets gennembrud i Danmark

Forlagssystemets gennembrud i Danmark sættes normalt i forbindelse med det omslag, der skete i Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavets indstilling til manufakturterne i slutningen af 1720'erne. I 1727 ansøgte kræmmerlavet om tilladelse til at oprette en lærredsfabrik i København, og det kan ikke undre, at regeringen øjeblikkeligt den 7. november samme år gav kræmmerne et privilegium, der rummede 20 års eneret til produktion og forsyning af Sjælland og København, toldfrihed for indførte materialer og farve, samt løfte om indførselsforbud mod fremmed lærred, hvilket opnåedes allerede året efter⁴⁰. I 1729 besluttede lavet at oprette endnu et manufaktur, nemlig en uldklædefabrik, som fik kgl. privilegium i september⁴¹. I et par menneskealdre havde dette lav på det bestemteste afvist ethvert forslag om at investere i industrien og havde som tidligere påpeget med fasthed demonstreret denne holdning så sent som 1713 og 1719⁴², men inden for blot to år havde man nu ikke blot investeret i, men endog selv oprettet hele to manufakturer! Hvad kunne årsagen til dette markante omslag mon være? Og kan man, som Aksel E. Christensen gør det, betegne disse begivenheder som forlagssystemets definitive gennembrud i Danmark?⁴³

I lavets første ansøgning af 1727 bad det om at måtte »indrette et manufaktur eller fabrique af dvelker, blanklæret samt saakaldede catuns og lybsk lærret, med hvilke sorter vor stad Hamborg fast alleene tilforn og før end forbudet om handelens ophævelse paa bemelte Hamborg har fourneret vort gandske riige Danmark«⁴⁴. Her er allerede sagens kerne. Kræmmerne var ikke pludselig blevet industrivenlige af idealistiske grunde, eller fordi de nu endelig måtte bøje sig for regeringens længe nærrede ønske, men fordi det kunne betale sig – fordi der pludselig, efter at der var blevet indført handelsblokade mod Hamburg den 10. december 1726, opstod et tomrum i det danske riges forsyning med de varer (i dette tilfælde lærred), som normalt for størstedelen blev importeret fra Hamburg⁴⁵. Handelsblokaden mod Hamburg var blevet indledt, efter at hamburgerne pludselig havde nægtet at modtage dansk mønt til pålydende værdi, og det endog efter at den danske regering, for at komme Hamburg i møde, ved forordning af 15. juli 1726 havde nedskrevet mønten, så den nu var 2 % mere værd end den hamburgske. Da hamburgerne fortsat vægrede sig, blev den danske regering nødsaget til at proklamere generel handelsboykot for at tvinge denne vores største handelspartner i knæ⁴⁶. Krisen trak imidlertid i langdrag og blev først løst endeligt til dansk fordel i 1736. Forbudet mod indførslen af hamburgske industrivarer af enhver art i kongens riger og lande indebar naturligvis

hidtil ukendte muligheder og fordele for de indenlandske manufakturer. Hamburg var på dette tidspunkt et af Europas betydeligste industricentre. Især var lærredsstofferne populære, men byen havde også en betydelig produktion og eksport af fløjls-, silke- og bomuldsstoffer, brokader, kobbervarer, tobaksvarer, sukker m.m.⁴⁷. En meget betydelig del af de hamburgske manufakturvarer havde hidtil fundet vej til Danmark og Fyrstendømmerne, hvor de i høj grad havde påført hjemlige manufakturer en generende og ødelæggende konkurrence.

Det var således langt fra tilfældigt, at det var lærredsstoffer, kræmmerne først ønskede at satse deres penge på fremstillingen af. Da Landetatens Generalkommissariat samme år lod udgå en opfordring til kræmmerlavet om at oprette et manufaktur til hærens forsyning med plyds, kamelhårsdækkener m. v., blev dette blankt afvist⁴⁸. Det var ikke på militære leverancer, kræmmerlavet satsede, men på det ret store afsætningsmarked, der var i København for de billige og moderne lærredsstoffer. Ingen kendte jo bedre til markedets behov og borgernes forbrugsvaner end kræmmerne, thi det havde jo været dem, der før boykotten havde siddet på importen og salget af de hamburgske lærredsstoffer i Danmark – en handel, de havde tjent store penge på. Da det efter 1727 blev illegalt at importere lærred fra Hamburg, kunne kræmmerne forvente en betydelig indtægtsnedgang, måske endog ruin, og det har i den situation sikkert ikke været alt for svært for kræmmerens oldermann, Wriesberg at overtale sine lavsbrødre og vinde deres »Approba-tion« for en opgivelse af det gamle industrifjendtlige standpunkt. Det har sikkert ydermere hjulpet til at overtale de mere tilbageholdende blandt lavsbrødrene, at et andet selskab samtidig søgte regeringen om tilladelse til at oprette en lærredsfabrik i Køge. Wriesberg så ifølge sin egen beretning om disse ting den fare, der for kræmmerlavet måtte ligge i at blive »andre deres Høkere«, og indkaldte i hast lavsbrødrene for at komme det konkurrerende selskab i forkøbet. En sådan beklagelig situation havde man i frisk erin-dring, idet oprettelsen af et kattuntrykkeri nogle år tidligere havde skadet kræmmerens handel meget, da trykkeriet solgte »Katuner og andre deslige kurante Varer megen skammelige«. På samme måde overtalte den drif-tige oldermann brødrene til at gøre forlag til et uldenmanufaktur, for at ikke andre skulle »betjene sig af Lejligheden«⁴⁹. Dette ville da også i sandhed efter importforbudet mod Hamburg have været en dobbelt katastrofe for kræmmerne: at blive underlagt et dansk privilegeret manufaktur, der tilmed ville løbe med de store fordele, der kunne ventes af boykotten. Kræmmer-lavets beslutning om at oprette og finansiere et eget manufaktur får under disse forudsætninger karakteren af en tvingende nødvendighed – et spørgs-

mål om »liv og død« for kræmmerne, hvis de ønskede at beholde deres sociale og økonomiske position.

Det er således fuldstændig misforstået, når Aksel E. Christensen tager kræmmerens ændrede holdning til manufakturerne i 1727 som et udtryk for, »at manufakturerne nu har tilkæmpet sig en fast stilling i samfundets bevidsthed og er blevet en vigtig og uomgængelig faktor i erhvervslivet«, og at kræmmerne nu endelig havde »draget konsekvensen af manufakturernes udvikling og den forhøjede kvalitet af deres produkter«⁵⁰. Der er absolut *intet* i den generelle økonomiske og erhvervspolitiske udvikling i perioden efter 1709 og indtil Frederik IV's død, der tyder på en ændret samfundsindstilling til manufakturerne i så positiv retning – snarere kunne man argumentere for det modsatte. Kræmmerens ændrede indstilling var som påvist udelukkende dikteret af et realistisk økonomisk profithensyn og havde som egentlig baggrund dels den trussel mod kræmmerens position og eksistens, som boykotten mod Hamburg medførte, dels en realistisk vurdering af boykottens betydning for den danske industris forbedrede afsætningsmuligheder. Denne boykot fra december 1726 må betragtes som den egentlige hovedanledning til kræmmerens tilsyneladende større interesse for industriproduktionen i slutningen af 1720'erne, og det er egentlig ganske bemærkelsesværdigt, at Aksel E. Christensen helt har forsømt at sætte denne afgørende ændring i forholdet til Hamburg ind i en industripolitisk sammenhæng på trods af de betydelige fordele, de danske manufakturer naturligt måtte høste heraf i form af bedre afsætningsmuligheder. Denne forsømmelse er den egentlige baggrund for hans fejlslutninger omkring forlagssystemet.

Et stort og længe eftertrægtet mål var nået for den statslige industripolitik ved kræmmerlavets oprettelse af de to tekstilmanufakturer. Alligevel kan man ikke, som Aksel E. Christensen, tale om et gennembrud for forlagssystemet i Danmark. Dette gennembrud skal findes noget senere i århundredet og under helt anderledes positive erhvervsøkonomiske betingelser end under Frederik IV. Det forekommer unægtelig som noget af en tilfældighed, at forlagssystemet pludselig efter mange års tøven bryder igennem i Danmark i slutningen af 1720'erne. Hamburgboykotten havde fra starten ganske andre perspektiver end erhvervsøkonomiske. Noget andet er så, og det tjener utvivlsomt til Politi- og Kommercekollegiets ære, at man i regeringen hurtigt indså, at Hamburgkrisen også kunne udnyttes erhvervspolitisk. Der er mange træk i den følgende tids erhvervslovgivning, der peger hen på, at man i den danske regering ikke har været blind for de enestående muligheder, der ved blokaden skabtes for det danske erhvervsliv, og da i ganske særlig grad for oprettelsen af nye manufakturer. Denne ændring imod at udnytte han-

delsblokaden kommercielt til fordel for det nationale erhvervsliv kommer tydeligt frem i forordningen af 20. februar 1727, hvori regeringen på det kraftigste forsikrede befolkningen om, at handelsophævelsen ikke var et tilfældigt lune, men i høj grad skulle have sit forblivende, således at de erhvervsdrivende, trods hamburgerernes forsøg på at sprede det rygte, at forbudet »ikke blev paa nogen bestandig Food«, ikke skulle »tage det i Betænkning noget retskaffen i deres Handel i saa Maade at foretage«. Kræmmerne kunne trygt forlade sig på kongens ord og i fuldkommen tillid hertil foretage deres investeringer⁵¹. Denne forordning siger to ting: Dels at kræmmerne hidtil havde været meget mistroiske og afventende over for varigheden af blokaden og derfor ikke havde turdet investere penge i forlagsvirksomhed. Dels at regeringen nu bevidst spillede erhvervspolitisk på blokaden, idet man ville skabe tillid og investeringslyst ved at love ikke at ophæve den. Få måneder efter denne garanti turde Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavet satse deres penge på egne manufakturer.

Regeringen havde skabt den fornødne tillid. I juni 1727 udtalte Politio- og Kommercekollegiet i anledning af, at nogle fabrikanter ville oprette et manufaktur i Altona: »Vi meener at det giorte forbud paa Handelen med Hamborg sigter fornemmelig til at faa Manufacturer oprettet i Landet, og at faa de Vahre forskrevne her ind paa første haand, som ey saa hastig kand forarbejdis«⁵².

Danmark og Europa

I Frederik IV's regeringstid formåede man, lige så lidt som man havde gjort det i 1680'erne, at bøde på de fundamentale svagheder, der umuliggjorde en succesrig manufakturpolitik, nemlig spørgsmålene om kapitaldannelse og spørgsmålet om afsætningen.

En afgørende svaghed ved de danske manufakturer var mestrenes latente pengemangel. Anlægskapitalen (værktøj, inventar m.v.) var i denne tid for langt de fleste manufakturbrancher endnu overordentlig beskedent, medens driftskapitalen i forhold hertil krævede store pengebeløb, idet mestrenes formue som oftest sad bundet i varelageret⁵³. Dette havde regeringerne søgt at klare på to måder. Dels ved at oprette kreditbanker og dels ved at tvinge kræmmerne til at gøre forlag. Begge dele var mislykkedes. I England og Frankrig havde det været købmændene og kræmmerne, der gjorde industrielt forlag. De danske financiers var kongen og de hof- og embedsmænd, denne ved forskellige lejligheder tvang til at participere, altså folk uden erhvervsindsigt, endsiges interesse. Som man husker, tilrettelagde de

engelske forlæggere råstofindkøb, produkternes type og facon samt afsættningen. I Danmark måtte staten eller mestrene selv varetage disse funktioner. De store svagheder herved er indlysende⁵⁴. Sammenlignet med England og Frankrig var den største mangel ved den danske manufakturpolitik op til 1735, at det aldrig lykkedes regeringerne at gøre kræmmerne til forlæggere.

Kræmmerne besad ekspertise, kapital, det fornødne kendskab til markedets krav til mode, pris og kvalitet. Modsætningen mellem produktions- og afsættingsledet var traditionelt meget skarpere i Danmark, set i forhold til England og Frankrig, hvor der som påvist kan konstateres en meget tæt afhængighed mellem industri og kræmmer. Denne forskel skyldes, at kræmmer og manufaktur naturligt i et land som Danmark, hvor størstedelen af forbruget dækkedes ved import, havde forskellige interesser. Kræmmerne havde langt større profit på at hente varerne hjem fra Hamburg, hvilket naturligvis måtte betyde, at de modarbejdede manufakturernes interesser, hvor de kunne.

I tiden før systemskiftet og højmerkantilismens gennembrud i 1735 havde kræmmerlavets to fabrikker været en enlig svale på forlagssystemets himmel – og én svale gør jo som bekendt ingen sommer. I 1735 kom der en ny og erhvervspolitisk langt mere interesseret regering til magten i Danmark, og forlagssystemet synes i stigende grad at have vundet indflydelse, idet stadig flere betydende kræmmere som forlæggere gik ind i industriproduktionen. Tiden efter 1735 skal ikke behandles her, men på ét punkt sker der en på europæisk baggrund interessant udvikling herhjemme. Kræmmerlavets manufakturer havde været centralt organiseret med arbejdere og vævestole samlet i en fabriksbygning i København, efter den franske model. I tiden efter 1735 opstod der imidlertid også forlagsorganisationer, der som de engelske var opbygget decentralt i små enheder. Denne udvikling var ganske vist allerede i tiden før 1735 i gang inden for den jyske hosebinding og kniplingemanufacturet i Sønderjylland, men det spændende ved udviklingen efter 1735 er, at det nu var kendte københavnske kræmmere, der tilskyndede til oprettelse af sådanne organisationer, blandt dem den kendte borgmester Frederik Holmsted. I 1735 havde lübeckeren Engelbrecht von Hege fået tilladelse til at oprette et linnedspinderi i København, men allerede i 1737 havde Holmsted overtaget det lovende spinderi som direktør, medens Hege på grund af pengevanskeligheder nu synes reduceret til fabrikør. Holmsted kunne i november meddele General Landøkonomi- og Kommercekollegiet, at man beskæftigede 804 unge og gamle personer, samt at »Spinderiet end og paa Landet haver tiltaget, da dermed allerede i Roschilde og omliggende landsbyer samt ved Vemmetofte Closter og flere Stæder i Provinchien er gjort begyn-

delse, og at dertil hør og blaar paa Spinderiet købes imod at derfor spunden garn sammensteds vorder indleveret⁵⁵. Holmsted var tilsyneladende i gang med at prøve noget i Danmark nyt, men noget som havde karakteriseret udviklingen i England i det 17. årh., nemlig at flytte manufakturet fra byen til landet for at undgå lavsorganisationerne og opnå et billigere omkostningsgrundlag.

Med disse meget flygtige betragtninger over den i øvrigt meget spændende udvikling efter 1735 skal der afsluttes med det håb, at Danmark inden for en overskuelig årrække må få en industrihistorie for de ældre tider, der bygger på det meget omfattende, men hidtil i det væsentlige uudnyttede arkivalske materiale i de ældre kommercekollegiers arkiver.

Kilder og litteratur

Utrykt materiale

Københavns Stadsarkiv

Kommercekollegiet 1704–08 og *Politi- og Kommercekollegiets arkiv* 1708–1730

Resolutionsprotokol 1704–1712

Resolutionsprotokol 1722–1725

Resolutionsprotokol 1726–1730

Rigsarkivet

General Landøkonomi- og Kommercekollegiet 1735–1797

Dansk-norske sekretariat

Forestillinger og Kongelige resolutioner 1738–40

Koncessions- og Privilegieprotokol 1735–47

Trykt materiale

Erslev, Kr.: Aktstykker og oplysninger til rigsraaders og stændermødernes historie i Kristian IV's tid, I–III (1883–1888)

Kvartudgaven Kong Frederich 4.s allernaadigste Forordninger og aabne Breve fra den 26. aug. 1699 (til 1730)

Nielsen, O.: Kjøbenhavns Diplomatarium 1–8. (1874–87)

Rothe, Casper Peter: Fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte kongelige Rescripter, Resolutioner, Cancelli-Breve og Cammers Ordres. I–IV (1754–69)

Schou, J. H.: Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve, samt andre trykte anordninger (1795f)

Secher, V. A.: Corpus Constitutionum Daniæ 1558–1660. (1887–1918)

Ashton, T. S.: The Industrial Revolution 1760–1830 (1939)

Baasch, Ernst: Holländische Wirtschaftsgeschichte (1927)

Barbour, Violet: Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century (1950)

- Cole, C. W.*: Colbert and a Century of French Mercantilism I-II (1939)
Dansk Pengehistorie I (red. Knud Erik Svendsen m.f.) (1968)
Heaton, Herbert: Economic History of Europe (1969)
Industriens Historie i Danmark (red. Axel Nielsen) Bind I ved Aksel E. Christensen (1943)
Kühle, Sejr: Jyske hosekræmmere i København i det 18. årh. (Historiske meddelelser om Staden København 3. række II (1936)
Mantoux, Paul: The Industrial Revolution in the 18th Century (1970)
Meddelelser om Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavet 1651-1861 (1887)
Moffit, Louis W.: England on the Eve of the Industrial Revolution (1925)
Nielsen, Axel: Dänische Preise 1650-1750 (1906)
Nyrop, C.: Den danske enevoldsmagt og lavene (1909)
Olsen, Albert: Staten og Lavene. (Historiske Meddelelser om København 2. rk. III (1927-28)
Sella, Domenico: European Industries 1500-1700. (Fontana Economic History of Europe bd. II chap. 5. 1970)
Unwin, George: Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (1904)
Wilson, Charles: Anglo-Dutch Commerce and Finance in the 18th Century (1966)
Wilson, Charles: Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century (Economic Historical Review 2. series XIII pp. 209-221. 1960-61)
Wilson, Charles: England's Apprenticeship 1603-1763 (1965)

Noter og henvisninger

1. *Industriens Historie I*, forordet samt p. 212 note 20.
2. *Historisk Tidsskrift* 10. rk., bd. 6 (1942-44) pp. 533-35.
3. *Kommercekollegiets resolutionsprotokol 1704-12* under fredag den 15/2 1704 - det nystiftede kollegiums første mødedag, hvor præses oplæste instruksen. Artiklerne 5, 6 og 7.
4. Det var helt op i dette århundrede den almindelige antagelse, at de tidlige kommercekollegiers arkiver (op til 1730) var blevet offer for Københavns Brand 1728. C. Nyrop genopdagede imidlertid store dele af dem i 1909 i rådstuearkivet i København, hvor de lå gemt væk. (C. Nyrop: Den Danske Enevoldsmagt og Lavene. Bilagene).
5. *Ashton* pp. 22-24. *Unwin* pp. 26f. *Heaton* pp. 343-45.
6. *Wilson*, Cloth production pp. 212-13. *Sella* pp. 64-72.
7. *Baasch* pp. 141-44. *John James* pp. 104f. *Barbour* p. 62 giver eksempel på, at 400 silkearbejdere flygtede 1585-1616 fra Antwerpen til Amsterdam.
8. I Holland var prisen på camlet $\frac{1}{2}$ af uldklædets (lakens) pris. Says værdi var $\frac{1}{3}$ af camlets, bay lidt mindre. (*Wilson*, Cloth production 218-19).
9. *Moffit* pp. 194f. *Ashton* pp. 51-52.
10. *Mantoux* pp. 63-67.
11. *Ashton* p. 23.
12. *Heaton* 346-47. *Baasch* pp. 86-87. *Barbour* pp. 68-69.
13. *Wilson*, England's Apprenticeship pp. 193-94.
14. *Ashton* pp. 23-25. *Mantoux* pp. 204-05.
15. *Nyrop*, Den danske Enevoldsmagt og lavene pp. 99-101 og 116f.
16. *Staten og lavene* p. 88.
17. *Secher III* nr. 401.
18. *Staten og lavene* pp. 84-88.
19. *Erslev*, Aktstykker og oplysninger I p. 266.
20. *Schous Forordninger I*.
21. *ibid*.
22. *Meddelelser om silke* etc. pp. 37-41.
23. *Rothes Rescripter* p. 550.
24. *Meddelelser om silke* etc. pp. 42-43.
25. *Industriens Historie i Danmark I* pp. 127-28.

26. *Meddelelser om silke* etc. p. 60.
27. *Schou*, forordning 6/7 1705.
28. *Staten og lavene* p. 101.
29. *Meddelelser om silke* etc. p. 60 og 68.
30. *Industriens Historie I* pp. 183–85.
31. *Sejer Kühle*, Jyske hosekræmmere i København pp. 163–83.
32. *Industriens historie I* pp. 199–200.
33. *Politi- og Kommercekollegiets Resolutionsprotokol* 1722–25, resolution 30/7 1725.
34. *ibid.* 1726–30, 30/5 1729 pp. 659–660 (byernes supplik). Kollegiets resolution 8/7 1729 pp. 663–664.
35. *ibid.* 1726–30, resolutionen 21/2 1729 p. 638.
36. Angående kreditmarkedet i denne tid henvises til *Dansk Pengehistorie I*, *Axel Nielsen*, Dänische Preise 1650–1750, og sammes, *Specier, Kroner, Kurant*.
37. *Politi- og Kommercekollegiets resolutionsprotokol* 1726–30, 11/11 1726, pp. 261–62.
38. *ibid.* 29/11 1726, pp. 284–85.
39. *ibid.* 1722–25, 28/9 1725 p. 740.
40. *Københavns Diplomatarium* 8 nr. 1165.
41. 6/9 1729. *Meddelelser om silke* etc. p. 96.
42. *ibid.* pp. 68, 72–74.
43. *Industriens Historie I* p. 164.
44. *Københavns Diplomatarium* 8 nr. 1165.
45. *Kvartudgaven*.
46. Om møntpolitikken se *Axel Nielsen*, *Specie, Kroner, Kurant* pp. 121–24, 141–42.
47. *Heaton* p. 260. *Wilson*, *Anglo-Dutch Commerce and Finance* pp. 19, 44–46, 51–52.
48. *Meddelelser om silke* etc. p. 95.
49. *ibid.* pp. 90–96.
50. *Industriens Historie I* p. 163 og 165.
51. *Kvartudgaven*.
52. *Politi- og Kommercekollegiets resolutionsprotokol* 1726–30, 20/6 1727 pp. 430–31.
53. *Industriens Historie I* p. 211.
54. *ibid.* p. 112–17.
55. *General Landøkonomi- og Kommercekollegiums Danske Forestillinger* 1738–40 nr. 110 (7/11 1737) Privilegie for Roskilde Spinderi 17/5 1738 i Privilegieprotokol 1736–47 nr. 18).

Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788–90

belyst ud fra dansk kildemateriale

AF HANS CHR. JOHANSEN

Gennem det 18. århundrede var den samlede internationale handel og søfart i hurtig og stadig vækst. For de enkelte lande foregik stigningen lerimod mere ujævnt, præget af konjunkturudsving, der stigningen derimod mere ujævnt, præget af konjunkturudsving, der dets mange europæiske krige. I det følgende analyserer professor Hans Chr. Johansen, Odense, på basis af Øresundstoldregnskaberne, hvilke strukturændringer der fandt sted i Østersøhandelen under den svensk-russiske krig 1788–90. Hovedvægten er lagt på krigsforholdenes indvirkning på svensk handel og søfart.

Gennem det 18. århundrede foregik der en hurtig vækst i den internationale handel og skibsfart. For havn efter havn kan man påvise, hvorledes antallet af ind- og udklarerede skibe steg gennem århundredet, og som et andet synligt bevis herpå steg antallet af skibe, der passerede Øresund fra ca. 4.000 i 1730'erne til ca. 10.000 i 1790'erne.

Denne stigning må især tilskrives en fortsat økonomisk vækst i Vesteuropa og en stigende international arbejdsdeling, som skabte et transportbehov for at føre råvarer og levnedsmidler til produktionscentrene i Vesteuropa og fordele færdigvarer til et voksende marked i hele verden.

Væksten i de enkelte landes skibsfart og dermed deres andel i dækningen af det samlede tonnagebehov foregik imidlertid ikke jævnt op igennem århundredet, men skete med betydelige konjunkturelt betingede udsving.

Mange skibsfartshistorikere har peget på, at de europæiske krige havde en væsentlig betydning for disse udsving. Under krigene kunne et eller flere af de krigsførende lande blive nødt til at holde sin handelsflåde i havn for at undgå opbringninger, men da de krigsførende lande normalt – indtil århundredets sidste årtier – tillod neutrale skibe at handle på fjendtlige havne, der ikke var effektivt blokerede, betød krigene i mange tilfælde ikke voldsomme omlægninger i varehandelen, men i stedet en omlægning af nationalitets-

sammensætningen af de skibe, som varetog de pågældende transporter. Til tider kunne dette endog være af rent formel karakter, idet de krigsførende landes skibe blot midlertidigt blev overflyttet til et neutralt land, men i øvrigt varetog de samme transportfunktioner som i fredstid.

Der findes adskillige undersøgelser af, hvorledes en række af de europæiske storkrige i det 18. århundrede påvirkede nationalitetssammensætningen i søfarten på vigtige internationale sejlruiter, deriblandt også analyser af mulighederne for, at den neutrale dansk-norske skibsfart kunne få en stigende andel i fragterne i krigsperioder¹. Derimod er søfartsforholdene under den svensk-russiske krig 1788-90 kun relativt sparsomt belyst i litteraturen². Da man ud fra dansk kildemateriale – først og fremmest Øresundstoldregnskaberne³ – har en række muligheder for at belyse strukturændringerne i en væsentlig del af Østersøhandelen i disse år, skal dette derfor forsøges gjort i det følgende.

Krigsforholdene til søs 1788—90

Krigen mellem Sverige og Rusland udbrød i første halvdel af juli 1788 efter indbyrdes noteudvekslinger mellem de to regeringer. Som følge af den dansk-russiske forsvarsalliance af 1765 greb Danmark – omend modvilligt – ind på russisk side i august 1788, men fastholdt under de følgende begivenheder, hvor en hærstyrke fra Norge trængte ind i Sverige, at der alene var tale om »auxiliærtropper«, og at der derfor ikke bestod en egentlig krigstilstand mellem Danmark-Norge og Sverige. Den danske flåde blev derfor heller ikke benyttet til at genere svenske handelsskibe.

Efter pres fra Storbritannien og Preussen sluttedes der allerede den 8. oktober 1788 en foreløbig våbenhvile mellem Danmark og Sverige, og den afløstes senere af en dansk neutralitetserklæring.

Derimod afsluttedes krigen mellem Rusland og Sverige, hvor landoperationerne især fandt sted i det østlige Finland, først ved freden i Värälä den 14. august 1790.

Operationerne til søs over for handelsskibe blev derfor af begrænset omfang i de farvande, der stødte op til Danmark. De vigtigste begivenheder her stod i forbindelse med, at den russiske regering kort før krigsudbruddet havde besluttet at sende en eskadre på tre tredækkere, en svær fregat og nogle transportfartøjer til Middelhavet for at deltage i kampen mod tyrkerne. Disse skibe blev nu i stedet dirigeret til Øresund, hvor de med udgangspunkt fra København og Helsingør i løbet af sommeren 1788 foretog kapringer af mindre svenske skibe i kystfart⁴ og den 12. august 1788 endog en kortvarig landgang i Skåne, hvor fiskerlejet Råå blev plyndret. Senere kom der yder-

ligere russiske krigsskibe til fra Arkhangelsk, og russerne kunne med denne flådeafdeling i efteråret 1788 endog en tid blokere den svenske flådestation i Karlskrona. I vinteren 1788/89 lå skibene indefrosset i København⁵, men i slutningen af juli 1789 blev de trukket hjem til Rusland, og der forekom derefter ikke krigsbegivenheder i de danske farvande.

I Østersøen havde den russiske flåde efter en sejr ved Hogland den 17. juli 1788, en uafgjort kamp ved Øland den 26. juli 1789 i forbindelse med Københavnseskadrens hjemfærd og en sejr ved Svensksund den 24. august 1789 overtaget under en stor del af krigen. Først i krigens sidste måneder fulgte krigsheldet i større omfang den svenske flåde. Som følge deraf var Østersøen under en stor del af krigen et usikkert farvand for svenske handelskibe, og kun når man med sikkerhed vidste, at der ikke var russiske fartøjer i nærheden, kunne svenske handelskibe vove sig ud fra deres hjemhavne. Ved enkelte lejligheder kunne de dog også få flådeeskorte til nordtyske havne for at hente korn til hjemlandet. Der synes imidlertid ikke at foreligge oplysninger om antallet af svenske handelsskibe, der blev opbragt i Østersøen.

Svensk søfart og udenrigshandel i fredstid

Fra svensk side førtes gennem hele det 18. århundrede en meget aktiv søfartspolitik med henblik på at sikre, at transporter til og fra Sverige i videst muligt omfang foregik på svenske skibe. Dette skete dels ved i den såkaldte »produktplakat« fra 1724 at efterligne de engelske navigationslove, således at transporterne kun måtte foregå på svensk køl eller i skibe, der tilhørte salgs- eller købslandet for de transporterede varer, dels ved en diskriminering i told- og havneafgifter over for fremmede skibe, således at disse måtte betale op til tre gange så høje afgifter som svenske skibe. Endelig søgte man fra svensk side også at lette svensk skibsfart ad anden vej, f.eks. ved traktater med de nordafrikanske stater, hvorved svensk skibsfart blev beskyttet mod sørøveri fra disse landes side.

Resultatet heraf blev da også, at en betydelig svensk handelsflåde voksede op i løbet af århundredet, og det ses af tabel 1, at den del af skibene, der passerede gennem Øresund, stort set udelukkende var beskæftiget i transporter fra og til Sverige, mens kun få svenske skibe tog del i transporter til og fra andre Østersøhavne. En sammenligning med tabel 2 viser tillige, at fremmed skibsfart i høj grad var holdt ude fra søfart på Sverige.

Dette billede afviger ret stærkt fra resultaterne af den danske søfartspolitik, som ellers i sine foranstaltninger minder meget om den svenske. Det ses nemlig af tabel 3 og 4, at dansk skibsfart i ikke ringe omfang havde opnået en

TABEL 1

Det gennemsnitlige årlige antal svenske skibe, der passerede Øresund 1784-87
fordelt efter afgang- og bestemmelsehavne.

Afgangshavn	Bestemmelsehavn								
	Danmark-Norge	Sverige-Finland	Rusland	Tyske Østersøkyst	Østersøen uspecificeret ¹	Storbritannien	Øvrige Nordsøkyst	Frankrig	Sydeuropa
	antal passager								
Danmark-Norge	14	32	—	—	1	—	—	—	—
Sverige-Finland	31	557	34	100	174	52	35	48	114
Rusland	1	50	—	—	—	—	2	2	12
Tyske Østersøkyst	2	228	—	—	—	—	3	1	7
Storbritannien	—	23	1	2	2	—	—	—	—
Øvrige Nordsøkyst	—	22	1	1	—	—	—	—	—
Frankrig	—	26	1	4	1	—	—	—	—
Sydeuropa	1	107	8	17	5	—	—	—	—

¹ En del skibe, der sejler ind i Østersøen — især skibe i ballast — opgiver ikke nogen bestemt havn.

TABEL 2

Svenske skibes andel i transporter gennem Øresund 1784-87
fordelt efter afgang- og bestemmelsehavne.

Afgangshavn	Bestemmelsehavn								
	Danmark-Norge	Sverige-Finland	Rusland	Tyske Østersøkyst	Østersøen uspecificeret ¹	Storbritannien	Øvrige Nordsøkyst	Frankrig	Sydeuropa
	%								
Danmark-Norge	2	67	—	—	4	—	—	—	—
Sverige-Finland	76	96	60	66	87	46	47	70	83
Rusland	2	94	—	—	—	—	—	1	6
Tyske Østersøkyst	1	82	—	—	—	—	1	—	6
Storbritannien	—	41	—	—	1	—	—	—	—
Øvrige Nordsøkyst	—	59	—	—	—	—	—	—	—
Frankrig	—	90	1	2	1	—	—	—	—
Sydeuropa	2	86	12	27	10	—	—	—	—

¹ se tabel 1

dominerende plads i transporterne fra Østersøens syd- og østkyst til Frankrig og Middelhavsområdet.

Årsagen til denne forskel i resultaterne skal formodentlig især søges i, at Danmark havde meget få eksportvarer, der kunne afsættes i Vest- og Syd-europa, mens mange svenske varer var stærkt efterspurgte. Danske skibe kunne derfor kun få en last ud af Østersøen, såfremt de gik til Preussen, Polen eller Rusland og hentede varer, mens der normalt var gode muligheder for at få en returlast fra Sydeuropa til Danmark ⁶.

Ved bedømmelsen af tabel 1 og 2 må det tages i betragtning, at opgørelsesmetoden betyder, at den del af den svenske indenrigssejlads, der ikke passerede Sundet, samt svenske transporter inden for Østersøens grænser, f.eks. en del af kornimporten fra Polen og Nordtyskland, og Göteborghandelen på Vesteuropa ikke er inkluderet.

Det må også bemærkes, at antallet af passager ikke giver et entydigt udtryk for tonnageforholdene. Skibene, der anvendtes i svensk indenrigssejlads, var hyppigt meget små, og det samme gjaldt en del både, som transporterede træ og levnedsmidler fra Halland til København. Øresundstoldregnskaberne opgiver tonnagen for svenske skibe, der var på indtil 20 kommercelæster, da disse betalte fyrrpenge efter størrelse, mens skibe på over 20 kommercelæster betalte et fast beløb. Det er derfor muligt at opstille den i tabel 5 viste fordeling af de svenske skibe, der passerede Øresund fordelt efter sejlruiter.

TABEL 5

Svenske skibe passeret Øresund 1786 fordelt efter tonnage og sejlroute

Sejlroute	Tonnage (Kommercelæster)					I alt
	1-5	6-10	11-15	16-20	21-	
	%					
Mellem havne i Skåne, Halland og Blekinge	11	51	27	4	7	100
Anden indenrigs sejlads	—	23	22	19	36	100
Anden internordisk sejlads	29	23	5	11	32	100
Sejlads mellem Sverige og Østersøhavne	1	8	21	23	47	100
Sejlads til eller fra Nordsøen	—	—	1	1	98	100

Skibene, der gik til Syd- og Vesteuropa, har formodentlig typisk været på fra 50 til 150 kommercelæster.

Af de relativt få skibe af andre nationaliteter, der sejlede på svenske havne, var de fleste britiske. I årene 1784–87 passerede der i alt 5.444 skibe gennem Øresund med en svensk afgangshavn. Af disse var 4.577 svenske, 398 havde hjemsted i svensk Pommern, 43 i Nederlandene, 199 i Storbritannien og 65 i forskellige tyske havne (se i øvrigt tabel 10).

Det ses af tabel 1, at ved siden af den indresvenske trafik var de vigtigste sejlruiter for de svenske skibe, der passerede Øresund:

- 1) transporter mellem Göteborg/Bohuslenområdet og Pommern/Østpreussen,
- 2) transporter mellem Sveriges østkyst og Storbritannien og
- 3) transporter mellem Sveriges østkyst og Frankrig/Middelhavet.

Hver af disse ruter havde sit eget sæson- og varemønster og skal derfor gennemgås for sig.

Transporterne *mellem den svenske vestkyst og Preussen/Pommern* foregik mest med skibe fra Göteborg, Uddevalla, Lysekil og Strömstad. Sejladsen foregik typisk først på sommeren. Mange kaptajner foretog blot en enkelt returrejse, idet de forlod Göteborg, Marstrand eller Uddevalla i maj måned med en last sild og returnerede i juni med rug og undertiden også hvede og ærter. Nogle kaptajner drog dog af sted til Østersøen endnu en gang typisk med passager ind i Østersøen i juli og ud af Østersøen sent i juli eller i begyndelsen af august (jf. tabel 6). For mange kaptajner var en eller to sådanne returrejser et årligt tilbagevendende fænomen. I den resterende del af sejlads-sæsonen synes de fleste at have været beskæftiget i lokal sejlads mellem svenske havne. Som en illustration af dette mønster skal vises passagerne i årene 1784–88 for kaptajn Sven Norberg af Uddevalla, der var fører af et skib på 17 kommercelæster:

21. 5.1784 fra Uddevalla til Elbing med 250 tønner sild
23. 6.1784 fra Pillau til Uddevalla med 18 læster rug
28. 7.1784 fra Uddevalla til Elbing med 260 tønner sild
26. 8.1784 fra Pillau til Uddevalla med 16 læster rug og 2 læster ærter
12. 5.1785 fra Uddevalla til Elbing med 260 tønner sild
9. 6.1785 fra Pillau til Uddevalla med 17 læster rug og 1 læst ærter
12. 7.1785 fra Uddevalla til Königsberg med 260 tønner sild
15. 8.1785 fra Pillau til Uddevalla med 18 læster rug
9. 5.1786 fra Uddevalla til Elbing med 260 tønner sild
19. 6.1786 fra Pillau til Uddevalla med 18 læster rug
19. 7.1786 fra Uddevalla til Danzig med 153 tønner sild
9. 8.1786 fra Danzig til Uddevalla med 18 læster rug
17. 4.1787 fra Uddevalla til Königsberg med 260 tønner sild

TABEL 6
 Sæsonmønster for transporter med svenske skibe mellem
 Göteborg/Bohuslen og Preussen/Pommern 1786

	Passagemåned											
	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
	antal passager											
fra Göte- borg/Bohuslen	—	—	—	10	18	7	18	5	2	5	—	1
fra Preus- sen/Pommern	—	—	—	—	7	67	35	29	14	4	6	2
fra Göte- borg/Bohus- len til Øster- søen ¹	—	—	—	16	35	24	22	16	15	5	—	7

¹ En del af disse skibe er formodentlig gået til Preussen og Pommern.

30. 5.1787 fra Pillau til Uddevalla med 18 læster rug
 11. 8.1787 fra Uddevalla til Königsberg med 60 tønder sild
 4.10.1787 fra Karlshamn til Uddevalla med 35.000 staver, 3.500 bunde, 154 ris papir og
 1¹/₂ tønde sæbe
 15. 5.1788 fra Uddevalla til Riga med 270 tønder sild
 29. 6.1788 fra Riga til Uddevalla med 102 skippund hamp, 26 skippund fin hør, 40 skip-
 pund ordinær hør, 3 skippund blå, 4 skippund tælle og 4 tønder hørfrø

Skibene i sejlads fra Sveriges østkyst til Vesteuropa overvintrede normalt i svensk havn og kom derfor først af sted, når isen var brudt op i Østersøen ved de vigtigste udskibningshavne, Gävle og Stockholm. Herfra bragte skibene en kombineret last af jern, brædder og tjære til de vesteuropæiske relativt industrialiserede områder, hvor varerne brugtes til byggeri og som råvarer i industrien. Lastkombinationen var normalt sammensat under hensyn til at give skibene en passende stabilitet, idet en ren jernlast gjorde skibet tungt i søen, og lasten kunne i hårdt vejr slå hul på skibssiden. En ren trælast kunne til gengæld medføre, at skibet kom til at ligge så højt i vandet, at det havde svært ved at gå op mod vinden.

Returpassagen findes i Øresundstoldregnskaberne i slutningen af juli eller begyndelsen af august. En del skibe kom da i ballast, da det var svært at få fragter ind i Østersøen på grund af, at importen til Østersøområdet mest omfattede forarbejdede varer, der var ret lette i forhold til deres værdi. De skibe, der fik last, fragtede hyppigt kolonivarer fra London, Amsterdam eller Bordeaux, og endelig var der hyppigt nogle saltlaster fra Liverpool.

Skibene, der anvendtes i denne fart, kunne normalt foretage to returrejser

TABEL 7
 Sæsonmønster for transporter med Stockholm-skibe fra Sverige til
 Storbritannien, Nederlandene og Frankrig 1786

	Passagemåned											
	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
Antal pas- serede skibe	–	–	–	–	5	13	5	7	18	7	3	–

om året, således at den anden udgående passage registreredes ved Helsingør i september og returpassagen i oktober eller november (jf. tabel 7).

Også i denne fart var det hyppigt de samme kaptajner, der kom igen år efter år. F.eks. havde Gävlekaptajnen Anders Brodin i årene 1784–88 følgende passager:

19. 6.1784 fra Alicante til Gävle med 66 læster salt
20. 8.1784 fra Gävle til Hull med 486 skippund jern og 192 tylvter brædder
- 16.10.1784 fra Hull til Gävle i ballast
- 11.12.1784 fra Gävle til Amsterdam med 494 skippund jern
14. 9.1785 fra Setubal til Gävle med 83 læster salt
24. 7.1786 fra Gävle til Hull med 318 skippund jern, 274 tylvter brædder og 35 tønder tjære.
- 23.10.1786 fra Hull til Gävle i ballast
10. 6.1787 fra Gävle til Le Havre med 428 skippund jern og 302 tylvter brædder
28. 7.1787 fra Cherbourg til Gävle i ballast
15. 9.1787 fra Gävle til Hull med 350 skippund jern og 259 tylvter brædder
- 29.10.1787 fra Göteborg til Gävle med 15 læster sild
7. 6.1788 fra Gävle til Hull med 700 skippund jern, 263 tylvter brædder, 24 håndspager og 3 tønder tjære
14. 7.1788 fra Hull til Gävle i ballast.

Det ses af eksemplet, at der ikke var nogen klar adskillelse mellem rejser til England/Frankrig og til Middelhavet.

Rejserne *til Middelhavet* var formodentlig den svenske skibsfarts største aktiv. Her var der ikke blot tale om, at der var afsætning for de svenske råvarer som i Vesteuropa. Mulighederne for returlaster bestående af salt, vin og sydfrugter var større, og svenske skibe deltog tillige i vintermånederne i stort tal i transporter fra en Middelhavshavn til en anden. Derved faldt det lange vinterophold i hjemhavnen bort, og profitabiliteten i sejladsen forbedredes.

Det normale rutemønster for den del af den svenske handelsflåde, der var permanent engageret i denne fart, var udsejling til Middelhavet i august-

TABEL 8

Sæsonmønster for Stockholm-kaptajner i fart mellem Sverige og Middelhavet

Måned for returpas- sage	Måned for udgående passage 1786												
	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.	I alt
	antal passager												
1786													
November						1							1
December													
1787													
Januar													
Februar													
Marts							1		1				2
April					1	3	1	3					8
Maj						3	1	1	3	2			10
Juni						1	1	8	6	3			19
Juli							1		1				2
August							3	3	1		1		8
September					1						1		2
Oktober							1						1
November							1						1
December													
Senere eller ukendt					1	1		6	4	2	1		15
I alt					3	9	10	21	16	7	3		69

september og returpassage ved Helsingør i maj-juni det følgende år (jf. tabel 8), som det f.eks. illustreres af Stockholm-kaptajnen Niclas Utters passager i årene 1784–88:

- 2.10.1784 fra Stockholm til Plymouth med 97 læster tjære og 54 tylvter brædder
26. 7.1785 fra St. Martin til Riga med 118 læster salt
- 10.10.1785 fra Pillau til Barcelona med 105 læster hvede
16. 5.1786 fra Cagliari til Stockholm med 127 læster salt
- 10.10.1786 fra Stockholm til Marseille med 1.123 skippund jern, 5 skippund kobber og 459 tylvter brædder
2. 6.1787 fra Cette til Stockholm med 346 stk. og 33 oksehoveder vin, 1 oksehoved eddike, 293 oksehoveder brændevin, 100 kasser frugt, 5 skippund vinsten, 763 pund rosiner og for 435 rigsdaler kræmmeri
20. 9.1787 fra Stockholm til Marseille med 2.167 skippund jern, 31 skippund jernplader, 7 skippund stål, 3 skippund kobber, 2 skippund vitriol, 1 skippund allun, 180 tylvter brædder og 2 tønder farve
1. 7.1788 fra Cette til Stockholm med 335 oksehoveder vin, 457 pund spanskgrønt og for 550 rigsdaler kræmmeri

Ændringer i svensk søfart og udenrigshandel i krigsårene 1788-90

Antallet af passerede svenske skibe ved Helsingør viser meget klart betydningen af krigsudbruddet i 1788, idet svenske skibe da praktisk talt fra den ene dag til den næste forsvinder fra Øresund, og ved en række af de svenske skibe, der ankom fra Nordsøen i den første tid efter krigens udbrud (perioden fra 18. august til 27. september) anfører regnskaberne endog, at skibene i Helsingør er blevet omdirigeret til Göteborg. Østersøen ansås tydeligt nok for risikabel at besejle. Dette klare skift i antal passager fremgår tydeligt af figur 1. De få skibe, der passerer Sundet i krigsperioden er hovedsagelig småskibe i lokal trafik til og fra Malmö.

Hvad skete der da med den svenske handelsflåde? Flere muligheder står åbne. For det første kan man tænke sig, at skibene simpelthen lå stille i perioden. For det andet, at de anvendtes på andre ruter, hvor de ikke passerede Øresund, og for det tredje, at skibene skiftede nationalitet under krigen og fortsatte deres normale sejlads under et nyt flag.

Disse forhold kan ikke belyses ud fra Øresundstoldregnskaberne alene, men man må supplere med oplysninger fra andre kilder.

Med hensyn til den samlede sejlads på de svenske havne af såvel svenske som udenlandske skibe viser svensk kommercekollegiestatistik, at det udklarede tonnagetal under krigen faldt med 20-30 %, men at dette fald først og fremmest skyldtes, at trafikken på de mindre svenske havne omtrent forsvandt, mens der kun var mindre ændringer i den udklarede tonnage fra Stockholm og Göteborg⁷.

Den særligt store nedgang for de små svenske havne genfindes i Øresundstoldregnskaberne, som det er vist i tabel 9, og kan formentlig tages som et tegn på, at de mindre svenske skibe har ligget stille under en stor del af krigen eller eventuelt har været anvendt til at sejle forsyninger fra Stockholm til havne i Finland.

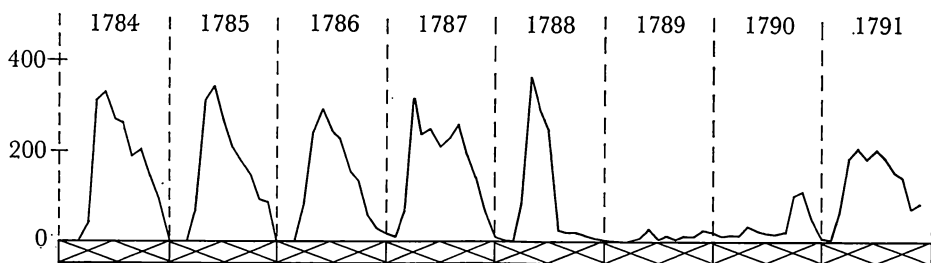

Fig. 1: Månedsfordeling for svenske skibe, der passerede Øresund 1784-91

TABEL 9
*Passager ved Helsingør af skibe med svenske havne som hjemsted, afgangshavn
 eller bestemmelseshavn 1784-87 og 1789*

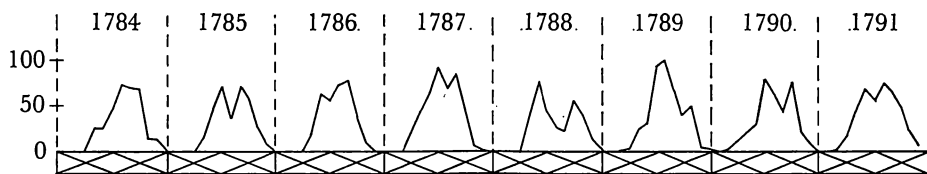
Havn	Hjemsted		Afgangshavn		Bestemmelseshavn	
	1784-87 (genn.)	1789	1784-87 (genn.)	1789	1784-87 (genn.)	1789
Stockholm	318	4	265	320	238	180
Göteborg	338	2	377	236	415	145
Andre svenske havne	1.068	89	719	356	506	202
I alt	1.724	95	1.361	912	1.159	527
Heraf svenske	1.724	95	1.144	78	1.044	67

For de større skibes vedkommende kunne man tænke sig, at de havde fortsat sejladsen på Vest- og Sydeuropa med udgangspunkt i Göteborg, da søvejen herfra vestover var forholdsvis sikker under det meste af krigen, idet svenske flådefartøjer patruljerede i dette farvand for at beskytte handels-skibene.

For Stockholmsskibene er det muligt at vise, i hvor høj grad det har været tilfældet, idet Øresundsmaterialet kan oplyse, om de skibe, der normalt sejlede på Vest- og Sydeuropa, ved krigsudbruddet var i eller uden for Østersøen.

Med hensyn til skibe, der normalt var i Middelhavssejladsen, er det ovenfor i tabel 8 påvist, at sæsonmønstret i passagerne typisk betød, at kaptajnerne sejlede ud af Østersøen i august og september og kom hjem i maj og juni det følgende år. Disse kaptajner har altså, som det også bekræftes af en gennemgang af Øresundstoldregnskaberne for 1788 kaptajn for kaptajn i vidt omfang været i hjemhavnen ved krigsudbruddet i juli, og bortset fra ganske enkelte kaptajner, der vovede sig ud af Østersøen i 1789, har de måttet ligge stille under krigen eller kan være blevet benyttet til indenrigske militærtransporter fra Stockholm til Finland.

At den svenske Middelhavssejlads generelt har ligget på et lavt niveau under krigen bekræftes også af de danske konsulatsrapporter fra Lissabon. Mens disse i årene 1784-87 som hovedregel indberetter, at der i månederne januar-april og november-december til stadighed ligger mellem 10 og 30 svenske skibe i Lissabons og Setubals havne og i sommermånederne fra 1 til 5 skibe, er den 26. august 1788 sidste gang, der meldes om et stort antal svenske skibe, idet 42 svenske skibe da lå i Setubal og ventede på kon-

Figur 2: Månedsfordeling for skibe, der passerede Sundet på vej fra Sverige til Nordsøen.

vojerung hjem⁸. Herefter falder tallet til et par skibe i hver indberetning, og i foråret 1789 meldes der slet ikke om svenske skibe i Lissabon og Setubal.

Lidt anderledes har situationen været for de svenske skibe, der sejlede på Storbritannien og Frankrig. En del af disse var i juli endnu ikke vendt tilbage fra den første returrejse til Vesteuropa, men det er ikke muligt at se, i hvilket omfang disse kaptajner siden har fortsat med at sejle mellem f.eks. Göteborg og Vesteuropa under krigen⁹.

Hvad betød det så for den svenske varehandel, at en stor del af den svenske handelsflåde formodentlig lå stille? Som tidligere vist i tabel 9 (jf. også figur 2) udfyldte udenlandske skibe en væsentlig del af det hul i tonnagebehovet, som var opstået. Allerede i slutningen af 1788 begynder disse skibe at optræde i betydeligt antal, efter at produktplakaten den 26.7.1788 midlertidigt var blevet suspenderet, og i 1789 og 1790 er de helt dominerende i transporter mellem Sverige og udlandet, hvorimod de kun i begrænset omfang foretager sejlads mellem to svenske havne.

De lande, hvis skibe gik ind og udnyttede de nye muligheder, ses af tabel 10. Det var først og fremmest britiske, hollandske, danske, preussiske og mecklenburske, og takket være denne tonnage kunne samhandelen med Vesteuropa fastholdes næsten uændret under krigen, bortset fra saltimporten. Derimod var der en nedgang i kornimporten fra Østersøen¹⁰, og i sildeeksporten, hvor det er uklart, om dette skyldes dårligere fangstmuligheder eller en nedgang forårsaget af krigsforholdene¹¹ (jf. tabel 11).

I omtalen af forholdene under krigen anser St. Högberg¹² det for sandsynligt, at en del af de fremmede skibe, der overtog handelen på Sverige, i virkeligheden var svenske skibe, der blev omregistreret til fremmed – neutralt – flag. Dette kan synes at være en naturlig antagelse, da dette fænomen i øvrigt er velkendt fra europæisk skibsfartshistorie i det 18. århundrede. Også her giver Øresundstoldregnskaberne visse muligheder for en nærmere undersøgelse.

Ser man først på forholdene i *Svensk Pommern*, lader et nationalitetsskifte sig let påvise. Kaptajner fra dette område passerede ikke Sundet fra novem-

TABEL 10
*Nationalitetsfordeling for skibe, der passerede Øresund 1784-91
 med svensk afgangshavn*

Ar	Nationalitet							I alt
	Sve- rige	Svensk Pom- mern	Neder- landene	Stor- bri- tannien	Tysk- land	Danmark- Norge	Andre	
antal passager								
1784	1.169	78	12	39	20	—	39	1.357
1785	1.103	74	6	53	8	—	36	1.280
1786	906	90	8	42	19	—	37	1.102
1787	1.399	156	17	65	18	—	50	1.705
1788	780	63	56	142	50	—	86	1.177
1789	78	—	141	248	250	91	104	912
1790	366	—	112	243	185	127	173	1.206
1791	1.105	123	59	80	68	13	37	1.485

TABEL 11
*Hovedvarer i den svenske udenrigshandel 1784-91 målt i mængder,
 der passerede Øresund*

Ar	Laster til Sverige		Laster fra Sverige		
	Rug 1000 læster	Salt 1000 læster	Sild 1000 tønder	Brædder 1000 stk.	Jern 1000 skibspund
1784	7	13	143	814	196
1785	6	14	131	635	215
1786	4	13	118	622	202
1787	3	10	209	855	240
1788	2	9	197	426	230
1789	2	3	135	742	282
1790	1	5	221	654	240
1791	2	7	205	670	255

ber 1788 til august 1790 (inklusive), men i denne periode stiger antallet af passager betragteligt fra naboområderne Mecklenburg og Preussisk Pommern (jf. tabel 12). Særligt bemærkelsesværdigt er det, at den hidtil næsten ukendte havn Ribnitz ved den mecklenburgske grænse til Svensk Pommern (se kortet) pludselig bliver et skibsfartscentrum af næsten samme størrelse som de tre store gamle skibsfartsbyer Königsberg, Danzig og Stettin – og fastholder denne stilling i de første efterkrigsår.

TABEL 12
*Kaptajner med hjemsted i Pommern og Mecklenburg,
 der passerede Sundet 1784-91*

Hjemsted	1784-87 (genn.)	1789	1791
Greifswald	30	—	34
Wolgast	66	—	80
Stralsund	85	—	67
Barth	129	—	84
Øvrige svensk Pommern	12	—	5
Rostock	72	93	120
Ribnitz	5	128	123
Øvrige Mecklenburg	6	8	67
Stettin	200	194	78
Øvrige preussisk Pommern	69	130	70

At der blot var tale om et formelt nationalitetsskifte fremgår tillige af, at de enkelte kaptajners navne kan følges i toldregnskaberne i forbindelse med hjemstedsskiftet. Som et eksempel skal nævnes kaptajn Joachim Raabes passager i årene 1785-91, der tydeligt illustrerer, hvad der foregik:

Passagemåned	Hjemsted	Afgangshavn	Bestemmelsehavn
Juni 1785	Damgarten	Königsberg	Amsterdam
August 1785	Damgarten	Amsterdam	Østersøen
Oktober 1785	Damgarten	St. Petersburg	Bordeaux
Maj 1786	Damgarten	Bordeaux	Stettin
August 1786	Damgarten	Pillau	Hamburg
Juli 1787	Damgarten	Stockholm ¹³	Dublin
Oktober 1787	Stralsund	Dublin	Stralsund
Maj 1788	Damgarten	Rostock	Schiedam
Juni 1788	Damgarten	Rotterdam	Østersøen
Juni 1789	Ribnitz	Stralsund	Göteborg
August 1789	Ribnitz	Göteborg	Stockholm
April 1791	Ribnitz	Rostock	England
Juni 1791	Ribnitz	Liverpool	Stralsund

Kort over Svensk Pommern (det rudemønstrede område) og naboer.

På grundlag af Sten Carlson: Svensk Historia 2, 1970 s. 128.

Et tilsvarende klart nationalitetsskifte kan ikke vises for kaptajnerne fra det egentlige Sverige. De skibe, der i 1789 anløb svenske havne under engelsk, hollandsk eller dansk flag har kaptajnsnavne, der er tydeligt nationale og ikke svenske. De eneste undtagelser er kaptajn Jöran Jöransson, der i 1789 sejler med et skib på 8 kommercelæster med Helsingør som hjemsted, og kaptajn Sven Jönsson, der med et skib på 20 kommercelæster ligeledes opgiver Helsingør som hjemsted.

Man kunne imidlertid tænke sig, at de pågældende skibe havde fået en ikke-svensk kaptajn som »stråmand« for at fremhæve nationalitetsskiftet. Herimod taler, at de fleste af de pågældende kaptajner i 1789 foretog to eller tre returrejser, hvor de i tidligere år havde en eller to, at kaptajnernes hjemsteder er spredt over et meget stort antal havne, og at kaptajnerne ikke starter med en udrejse fra Østersøen uden en tidligere indrejse.

For nærmere at kontrollere dette forhold er foretaget en undersøgelse af samtlige britiske skibe, der i 1789 passerede Sundet med en svensk afgangshavn. England var en Sverige venligtsindet nation. Forholdene i England var velkendte for svenske skibe fra fredstid, og en stærk sømagt som England kunne forventes at give god beskyttelse. Det vil derfor ikke være usandsynligt, at netop et nationalitetsskifte til engelsk flag kunne være tillokkende.

Der er i 1789 i alt 248 britiske passager fra svensk havn fordelt på 197 kaptajner. For disse viser tabel 13, at langt de fleste var gamle kendinge i Østersøfarten. Yderligere en gruppe optrådte endnu i 1791, hvor den sven-

TABEL 13

 Oversigt over britiske kaptajner, der passerede Øresund med svensk afgangshavn 1789

Samlet antal kaptajner	197
heraf med passager til og fra Østersøen fra 1784 til krigsudbruddet	146
	<u>51</u>
heraf med passager til og fra Østersøen i 1791	11
	<u>40</u>
heraf kaptajner, der også anløber russisk havn under krigen	9
andre	<u>31</u>

ske skibsfart igen var normal, som britiske, og desuden kan det sikkert anses for usandsynligt, at skibe, der kun midlertidigt var overflyttet fra svensk til engelsk flag, ville anløbe russiske havne under krigen. Det er derfor mest sandsynligt, at eventuelle tidligere svenske skibe skal søges i restgruppen på 31 kaptajner. Af disse foretog 14 kun en enkelt returrejse mellem England og Sverige under krigen, altså langt færre rejser end det var normalt for svenske skibe i denne fart i fredstid, og 7 foretog to rejser i løbet af de to år med krig. De sidste 10 havde et rutemønster, hvor engelske havne kun spillede en mindre rolle som afgang- og bestemmelsehavne, og her er der særlig fem skibe, hvor man kan have mistanke til, at der foreligger et nationalitetsskifte, nemlig for tre skibe, der kun er registreret med en udrejse af Østersøen sidst på sommeren 1789 og sejler fra en svensk havn til Middelhavet, og to skibe, hvis rutemønster i 1789 er henholdsvis Göteborg–Kalmar–Göteborg og Göteborg–Karlshamn–Göteborg.

Det er dog på den baggrund overvejende sandsynligt, at der ikke i større målestok har været brugt nationalitetsskift for skibe fra det egentlige Sverige for at muliggøre sejlads under krigen, og noget sådant kan heller ikke påvises for finske skibe.

Russisk søfart og udenrigshandel under krigen

For russisk handel og søfart var forholdene under krigen mindre komplicerede, fordi næsten alle transporterne foregik på fremmede skibe selv i fredstid. Peter den Store havde ganske vist forsøgt at ophjælpe en egen russisk handelsflåde, men hans bestræbelser var ikke lykkedes, og det blev derfor især hollandske og britiske skibe, som kom til at dække det stærkt stigende transportbehov i sejladsen på St. Petersburg og andre russiske havne.

TABEL 14
Nationalitetsfordeling for skibe, der passerede Øresund 1784-91
med russisk afgangshavn

Ar	Nationalitet							I alt
	Danmark-Norge	Sverige-Finland	Rusland	Tyskland	Nederlandene	Storbritannien	Andre	
	antal passager							
1784	157	122	67	164	330	621	94	1.555
1785	147	120	55	170	337	569	53	1.451
1786	111	67	41	124	348	614	57	1.362
1787	58	55	56	109	380	686	61	1.405
1788	95	24	19	115	398	783	81	1.515
1789	45	—	—	92	368	673	109	1.287
1790	115	1	4	96	450	767	85	1.518
1791	155	60	19	173	409	791	104	1.711

TABEL 15
Hovedvarer i den russiske udenrigshandel 1784-91 målt i mængder,
der passerede Øresund

Ar	Vareimport				Vareeksport							
	Sild 1000 tønder	Vin 1000 piber	Salt 1000 løster		Rug	Hørfrø	Bjælker	Plan-ker	Dehler	Jern	Hør	Hamp
1784	35	12	7		13	7	163	625	2.884	308	95	252
1785	22	12	11		6	7	229	496	2.224	226	149	231
1786	30	9	6		1	5	235	642	2.414	199	116	165
1787	39	10	9		—	7	280	718	2.219	166	112	192
1788	46	11	6		—	6	232	903	2.507	241	125	288
1789	22	16	10		2	7	258	872	1.909	207	70	240
1790	56	16	11		10	7	264	1.006	1.239	195	101	304
1791	47	13	13		10	6	340	1.321	1.867	258	162	214

Tabel 14 viser derfor kun mindre ændringer under krigen i nationalitets-sammensætningen for de skibe, der passerede Øresund med en russisk afgangshavn. Det begrænsede antal svenske og russiske skibe forsvinder som ventet, og for enkelte andre lande er der en mindre fremgang. Det gælder mest udpræget for tabellens gruppe af »andre«, der hovedsagelig består af skibe fra Belgien, Frankrig, Spanien, Portugal og USA.

Heller ikke i den russiske vareimport og -eksport er der tale om større ændringer under krigen. Tabel 15 viser de vigtigste russiske import- og eksportvarer, der passerede Øresund. Der er kun nedgang for import af sild – der hovedsagelig kom fra Sverige i fredstid – og for eksport af dehler og hør, og om det står i forbindelse med krigsforholdene er ikke klart.

Afslutning

Det danske kildemateriale viser således tydeligt, at de svenske redere var den part, der blev stærkest påvirket af krigsforholdene. Hvor store tabene har været, og hvorledes det har haft indflydelse på de enkelte rederes muligheder for at genetablere skibsfarten efter krigen, lader sig ikke afgøre ud fra det her benyttede materiale, idet man nok kan genkende kaptajnsnavnene, der dukker op i Øresund igen efter krigen, men da toldregnskaberne intet oplyser om ejernes navne, kan man ikke sige, om det er de samme kapitalinteresser, der stod bag skibsfarten efter krigen som forud for 1788. Her må svensk kildemateriale anvendes i stedet. Da der i det benyttede materiale ikke indgår oplysninger om fragtrater og varepriser, er det heller ikke muligt at foretage andre typer af undersøgelser af, hvem der tabte og vandt på det handelsmønster under krigen, som er skildret ovenfor.

Noter og henvisninger

1. Se f.eks. Ole Feldbæk: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778–83 (1971) og litteraturhenvisninger i denne.
2. Mest udførligt findes krigen behandlet i Paul Desfeuilles: *La Navigation à travers le Sund et la guerre russo-suédoise de Finlande (1788–90)* i *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschafts-geschichte* 1961, p. 56–74.
3. Talmaterialet, der er benyttet i det følgende fra Øresundstoldregnskaberne, er

hentet fra en bearbejdelse af de oprindelige protokoller i Rigsarkivet. Denne bearbejdelse, der er sket med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd, går ud på at overføre kildematerialet til magnetbånd i systematiseret form, således at man ved databehandling hurtigt kan finde frem til en hvilken som helst kombination af oplysninger i det meget omfattende materiale, som regnskaberne indeholder.

4. I Handels-Tidender og andre især indenlandske Efterretninger for 1788 meddeles det (p. 556), at der den 1. september på Børsen i København ved en offentlig auktion vil blive solgt 12 svenske skibe opbragt af den russiske eskadre.
5. Under vinteropholdet her forsøgtes det fra svensk side at brænde skibene af, hvilket vakte megen opsigt i København. Planen blev afsløret, og gerningsmændene fanget, før planen kunne bringes til udførelse.
6. Disse forhold findes nærmere beskrevet i Hans Chr. Johansen: Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede i Erhvervshistorisk Årbog 1975, p. 62-89.
7. St. Högberg: Utrikeshandel och sjöfart på 1700-tallet (1969), p. 17.
8. Handels-Tidender 1788, p. 623.
9. Handels-Tidender 1789, p. 429 oplyser dog - dateret Göteborg 1. juli 1789 - at, »Handelen er her for nærværende Tid meget stille, og de svenske Handelskibe ligge alle aftaklede, her ankomme daglig engelske og hollandske Skibe, de fleste af de første for at hjemføre Jern og Bræddelast, de sidste alene for at søge Fragt«.
10. Handels-Tidender meddeler dog flere steder om betydelige svenske kornopkøb i preussiske havne, og det er derfor muligt, at en del af kornet er blevet sendt til Østersøhavnene.
11. Handels-Tidender 1789, p. 140 oplyser, at der er saltet mindre sild end i det foregående år, og mener, at det skyldes mangel på mandskab og tidlig streng frost.
12. St. Högberg, op. cit., p. 28.
13. Der mangler her oplysninger om, hvorledes J. Raabe er kommet ind i Østersøen igen. Passagen kan være sket gennem Bælterne eller den slesvig-holstenske kanal.

C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863–70

AF BODIL HOLST KJÆR

Tietgen har som en af de mest fremtrædende foretagere i forrige århundrede efterladt sig vidnesbyrd om usædvanlig stor aktivitet i dansk erhvervsliv. Resultaterne er tydelige, men hvorledes disse egentlig blev opnået, foreligger der ikke meget om. I denne case-study behandler cand. mag. Bodil Holst Kjær Tietgens rolle ved stiftelsen og driften af de københavnske sporveje. Afhandlingen giver et nærbillede af Tietgen som forretningsmand, organisator, virksomhedsdoktor og driftsøkonom og fremfor alt som en person, der gennem et udstrakt net af forbindelser i erhvervslivet og hos offentlige myndigheder opnåede resultater, som næppe ville have været mulige for andre.

Indledning

Afgrænsning og disposition

I maj 1863 stiftedes det første sporvejsselskab i København. Det var engelsk kapital, der stod bag; men C. F. Tietgen blev hurtigt involveret i foretagendet.

Formålet med denne undersøgelse er en beskrivelse af Tietgen som igangsætter og virksomhedsleder. Da undersøgelsen kun inddrager en enkelt virksomhed, kan der ikke generaliseres på basis af dens resultater. Tietgens indsats i sporvejsselskaberne er imidlertid typisk, for så vidt som vi her støder på nogle af de elementer, han er kendt for at have arbejdet med: Udbygningen af kommunikationsvæsenet, aktieselskabsformen og den nye teknik.

Artiklen vil centrere sig om en beskrivelse af Tietgens relationer til de institutioner, grupper og enkeltpersoner, som havde indflydelse på virksomhedens indtjeningssevne, og dermed Tietgens mulighed for gevinst. Det tilstræbes derved at give et billede af hans forretningsmetoder. Periodens økonomiske forhold vil derimod ikke blive diskuteret, selv om de naturligvis også var en forudsætning for sporvejsselskabernes udvikling.

Rækkefølgen i behandlingen af de involverede grupper er bestemt af, i hvilken afstand de stod fra virksomhedens centrum. Der redegøres først for

kapitalforsyningen – aktionærer, kreditorer – herunder stifternes og Privatbankens betydning, derefter behandles forudsætningerne for, at selskabets daglige drift kunne udføres – leverandører, ansatte – og indtjeningsevnen – passagerer, konkurrenter. Endelig inddrages forholdet til de myndigheder, hvis krav udgjorde de ydre rammer for virksomhedens udfoldelsesmuligheder.

Sammenfatningen samler trådene i det komplicerede hændelsesforløb, således at en samlet vurdering af Tietgens relationer til de nævnte grupper kan opnås.

Oversigt over selskabernes udvikling 1863–1870

Den første lov om sporveje blev vedtaget i januar 1862, og kort efter fik løjtnant C. F. Garde to koncessioner på anlæg og drift af sporveje, en linje fra Frederiksberg Runddel via den nuværende Rådhusplads forbi Kgs. Nytorv til St. Annæ Plads og en anden, der skulle fortsætte til Tårnbæk ad Strandvejen. Det var et stort projekt, og Garde formåede ikke selv at tilvejebringe den nødvendige kapital inden etårs-fristens udløb.

Ved Tietgens mellemkomst solgtes koncessionerne til Joseph Rodney Croskey og William Racster Wagstaff. Især Croskeys tidligere virksomhed gav grund til at forvente, at de kunne realisere anlæggene. Croskey havde i de første år af 1860'erne været involveret i flere projekter, bl.a. anlæg af en jernbane i Buenos Aires og – i samarbejde med Tietgen – The North Atlantic Telegraph Co. samt afsætningen af den grønlandske kryolit.

Croskey og Wagstaff stiftede Copenhagen Railway Co. (CRC) i maj 1863. Selskabet var et aktieselskab med hjemsted i London. Aktiekapitalen var på £ 60.000 fordelt på 6.000 aktier à £ 10. I december samme år blev linjen til St. Annæ Plads åbnet. Først ca. to år senere åbnedes en del af ruten til Tårnbæk ved videreførelsen til Lille Vibenshus¹; men i mellemtiden var CRC kommet i vanskeligheder, og på en ekstraordinær generalforsamling i december 1865 blev det vedtaget, at selskabet skulle træde i frivillig likvidation. Tietgen påtog sig at rekonstruere selskabet sammen med John Morris, der kom ind i foretagendet som repræsentant for den største kreditor i CRC. Det nye selskab fik navnet Kjøbenhavns Sporvei-Selskab (KSS) og blev et dansk registreret selskab med en dansk bestyrelse, hvor Tietgen var formand. Kapitalen var på £ 42.500 (382.500 rdl.) fordelt på 4.250 aktier à £ 10 (90 rdl.). Størstedelen af aktierne blev afsat i Danmark, men en del kom på engelske hænder, fordi nogle af de gamle aktionærer fik lejlighed til at bytte over til nye aktier. KSS overtog alle CRC's rettigheder og forpligtelser.

KSS gik straks i gang med at udbygge linjenettet. Man fik bevilget en ny koncession på en linje fra Frederiksberg Runddel til hjørnet af Værnedamsvej via Vesterbrogade og Pile Allé, den såkaldte »Sorte Hest«-linje. Ruten åbnedes i november 1866. I maj 1868 påbegyndtes driften på Nørrebro-linjen med en rute fra Tivoli til Klampenborg-banegården². Endelig i juni 1868 videreførtes linjen ifølge den oprindelige koncession til Slukefter³. Den resterende del af sporet til Tårnbæk var på dette tidspunkt opgivet. Forlængelsen fra Klampenborg-banegården til Parcelvejen⁴ byggedes i november 1869. Desuden blev linjen i den anden ende fortsat fra Tivoli til Kgs. Nytorv.

KSS begrænsede sig ikke til sporvejslinjerne. I foråret 1869 opkøbtes Frederiksberg Omnibus-Interessentskab, og selskabet påtog sig herefter til-lige omnibusdrift.

Kildematerialet

Hovedgrundlaget for undersøgelsen er KKS' arkiv, der opbevares på Kø-benhavns Stadsarkiv samt Tietgens privatarkiv i Rigsarkivet. Især det sidste kan der være grund til at omtale lidt nærmere. Det består af en lang række kopibøger, pakker og kasser med ind- og udgåede breve, regnskaber, kon-cepter til taler og artikler samt personlige optegnelser. Arkivet er nok om-fattende, men bærer alligevel præg af ikke at være fuldkomment. Sider i kopi-bøgerne er fjernet, løse breve forsvundet, ligesom også en enkelt kopibog. Det er væsentligt, men ikke muligt, at få fastslået, om disse effekter blot er bortkommet, eller om der har været en hensigt bag fjernelsen af dem.

Brevmaterialet spiller en helt central rolle for denne undersøgelse, og vil derfor blive nærmere omtalt. Vigtigst er brevvekslingen mellem Tietgen og John Morris, medstifteren af KSS. Denne korrespondance benyttes hoved-sageligt til at belyse problemerne omkring likvidationen af CRC og dan-nelsen af KSS, og det er derfor vigtigt, at den for den relevante periode – fra midten af november 1865 til marts 1866 – er tilnærmelsesvis fuldstændig. Da Morris og Tietgen befandt sig i henholdsvis London og København, var de nødsaget til at kommunikere ved hjælp af breve.

En anden vigtig korrespondance førte Tietgen med Croskey, initiativtage-ren til CRC. Tilsyneladende var han Tietgens bedste informationskilde til dette selskab. Efter at Croskey gled ud af foretagendet i efteråret 1864, havde Tietgen kontakt med bestyrelsen. Også i dette tilfælde førtes korrespondancen mellem København og London, selv om Croskey oftere opholdt sig i Dan-mark, end John Morris gjorde.

Der er altid en vis usikkerhed ved at anvende brevmateriale, men alle

C. F. Tietgen.

Foto ca. 1867.

Efter Johs. Lehmann: C. F. Tietgen, 1929, s. 97.

involverede parter var så afhængige af samarbejdet med Tietgen, og de skulle i fællesskab træffe så vidtrækkende beslutninger, at det var helt nødvendigt ikke at skjule relevante oplysninger.

Stiftere og garanter

Tietgens og Morris' samarbejde

Tietgen deltog formentlig ikke i selve stiftelsesprocessen af CRC. Derimod var han hovedinitiativtager både til stiftelsen af KSS og til opløsningen af CRC sammen med John Morris fra det engelske firma Morris, Ashurst & Co. Dette sagførerfirma havde bl.a. specialiseret sig i selskabsdannelser. Tietgen havde truffet John Morris i september 1865, da denne som repræsentant for CRC's største kreditor, Imperial Mercantile Credit Association, var blevet sendt til København for at foretage en opgørelse over CRC's aktiver. De kunne hurtigt blive enige om, at der var grundlag for en likvidation af CRC med en følgende reorganisation i et nyt selskab. Aktiverne var gode, men bestyrelsen svag, og selskabet var inde i øjeblikkelige økonomiske vanskeligheder, bl.a. fordi hele aktiekapitalen ikke var indbetalt. Morris og Tietgen aftalte endvidere, at Morris efter tilbagekomsten til London skulle søge

at købe flest muligt billige aktier, da det forventedes, at kursen ville falde ved ryterne om, at CRC var økonomisk svagt funderet. Hensigten med dette aktiekøb var at skaffe et flertal på generalforsamlingen for en frivillig likvidation. Samtidig ville Morris og Tietgen forsøge at samarbejde med de største aktionærer. Både de aktionærer, der ville have aktier i det foreslåede nye selskab, og de, der ville sælge, skulle stilles tilfreds. Formålet var naturligvis at »købe« deres stemmer⁵. Det nye selskab, der skulle dannes af CRC's aktiver, skulle overtage dettes rettigheder og forpligtelser. Fordelen var, at der kunne opnås en anden organisation, et tilskud af kapital, en ordning med kreditorerne – samt en stiftergevinst.

Efter at likvidationen var vedtaget, kunne planen for dannelsen af det nye selskab forelægges aktionærerne. Det skulle være et aktieselskab registreret i København med en bestyrelse på 5 medlemmer, alle velrenommerede danskere, der udpegedes af Tietgen. Generalforsamlingen havde den øverste myndighed, én aktie gav én stemme. Der skulle kunne stemmes pr. fuldmagt, og ansvaret begrænsedes til den indskudte kapital. Aktiekapitalen blev på dette første stadium fastsat til £ 40.000 fordelt på 4.000 aktier med pålydende £ 10. Bestyrelsens vederlag blev fastsat til 10 % af nettooverskuddet efter fradrag af 5 % af aktiekapitalen til udbytte. På ovennævnte grundlag blev det overladt Tietgen at udarbejde vedtægterne.

Desuden indgik som et led i planen et punkt om stifternes personlige gevinst (jfr. s. 60 f.) samt en aftale om, hvilke reduktioner Morris skulle søge at opnå fra kreditorerne. Aktiekapitalen fordeltes således, at 1/3 gik til danskerne, 2/3 til englænderne. Kun de aktier, som ville blive fuldt indbetalt i CRC, skulle kunne byttes direkte over til nye aktier. Denne del udgjorde 1.910 stk. Aktier, på hvilke der skyldtes mere end £ 1-10 af pålydende på £ 10 skulle erklæres ugyldige. Herved ville 4.090 stk. blive annulleret. Tietgen skulle endvidere forsøge at få de til myndighederne stillede depotsita for anlæggene tilbage.

Angående anlægget bestemtes det, at linjen til Tårnbæk skulle opgives, da udbyttet på denne strækning kunne ventes at blive forholdsvis ringe. I stedet skulle det til denne linje bestemte materiel anvendes til udvidelser af den eksisterende rute.

Det viste sig, at planen kunne følges i hovedtræk; dog måtte der foretages visse afvigelser, bl.a. i fordelingen af aktiekapitalen mellem englændere og danskere⁶.

Trods den store geografiske afstand, der hindrede gensidig kontrol, udviklede der sig et tillidsfuldt samarbejde mellem Morris og Tietgen. De var enige om, at de i fællesskab kunne opnå store fortjenester ved reorganisa-

tionen af CRC. Hensigten var at erhverve en gevinst direkte ved stiftelsen; men deres mål var også mere langsigtet, nemlig at skabe et solidt foretagende. Dels kunne de opnå en kursgevinst samt stort udbytte på de aktier, de beholdt i selskabet, dels kunne en succes gøre det lettere for dem at få risikovillig kapital til at støtte eventuelt fremtidige planer af lignende karakter.

Planen om reorganisationen kunne kun gennemføres ved en praktisk arbejdsdeling mellem Morris og Tietgen. Morris havde til opgave at afvikle CRC ved at indgå rimelige aftaler med kreditorerne og ved at få overbevist de største aktionærer om planens fordelagtighed. Tietgen skulle opnå de danske aktionærers accept og ordne formaliteterne med myndighederne.

Morris og Tietgen må begge have været tilfreds med samarbejde, for både samtidigt med sporvejssagen og senere deltog de i fællesskab i andre foretagender. Som eksempler kan nævnes stiftelsen af DFDS i 1866 og anlæg af sporveje i London⁷. I øvrigt formidlede Morris kontakt mellem Tietgen og visse af hans forretningsforbindelser i telegrafprojekterne⁸. Dertil kan føjes projekter, der aldrig blev realiseret: Reorganiseringen af The Swedish-English Bank i London i 1866 samt stiftelsen af et selskab med det formål at foretage hotelbyggeri i København.

Gruppen af danske kapitalindskydere bag Tietgen

De 1.910 gyldige CRC-aktier skulle som nævnt indgå direkte i det nye selskab; men da den nominelle aktiekapital skulle bringes op på £ 40.000, måtte der udstedes yderligere 2.090 nye aktier med pålydende £ 10. Disse aktier skulle deles mellem de grupper af danske og engelske kapitalindskydere, der stod bag Morris og Tietgen. Kursen skulle være 80, dvs. de kunne købes til underkurs.

Kun Tietgens gruppe kendes. Den tegnede sig som investorer allerede fra december 1865 og bestod af etatsråd F. C. Esskildsen, kaptajnøjntant C. Schönheyder, forhenværende marineminister O. Lütken, justitsråd J. P. Langgaard, etatsråd N. R. Petersen, ingeniør G. Tvermoes samt marineminister H. H. S. Grove. Det fremgår desuden af et af Tietgens notater, at O. B. Suhr, medlem af Privatbankens bankråd, samt grosserer I. P. Nørgaard og direktør i Privatbanken U. N. Fugl skulle også have været med på denne liste.

Investorerne forpligtede sig til at købe 525 af de nye aktier. Kravene til betaling var lempelige. Den skulle ske over 18 måneder, dvs. at sidste rate først skulle falde i juni 1867. Aktierne måtte kun afsættes gennem Privatbanken, indtil de alle var aftaget. En forholdsregel, der skulle forhindre for stort udbud med deraf følgende pres på kursen.

De resterende 520 af de 1.045 aktier, danskerne skulle tegne sig for, skulle have været fordelt på følgende måde: 260 til Tietgen, 100 til Suhr og Nørgaard samt 60 til Fugl. Den endelige fordeling af aktierne blev imidlertid en del anderledes. Esskildsen, Nørgaard og Fugl modtog alle gamle aktier, der byttedes over til B-aktier i det nye selskab⁹. Årsagen til ændringen var en omkostningsforøgelse, som bevirkede, at ikke alle 2.090 nye aktier kunne sælges til så lav en kurs som 80, dvs. £ 8¹⁰.

Hvilken indflydelse Tietgens »venner«, som han selv benævnte dem, havde under stiftelsesprocessen, er det vanskeligt at afgøre. De ændringer, der blev foretaget i aftalen, synes de ikke at have haft nogen mulighed for at gøre indsigelser imod, selv om chancen for gevinst forringedes ved, at de kunne erhverve færre aktier til underkurs.

Som det vil blive vist i det følgende afsnit, blev fortjenesten for Tietgens gruppe på grund af en gunstig kursudvikling imidlertid ikke ringere end i den oprindelige aftale.

Stifternes og kapitalindskydernes gevinst

Først og fremmest måtte kreditorernes fordringer imødekommes. Morris og Tietgen opgjorde den samlede gæld til £ 19.000.

Dækning kunne ske på følgende måde:

Salg til investorerne af 2.090 nye aktier	
à £ 8 med pålydende £ 10	£ 16.720
Restancer på 1.395 gyldige CRC-aktier à £ 1-10	£ 2.092
CRC's kassebeholdning	£ 200
	I alt £ 19.012

Da man regnede med, at de 2.090 nye aktier straks kunne sælges videre til pålydende, skulle gevinsten således blive mindst £ 4.180, hvilket var ca. 10 % af aktiekapitalen, men 25 % af den kapital, der var investeret.

Ordningen med kapitalindskyderne måtte imidlertid ændres, således at alle 2.090 aktier skulle sælges til pålydende til anden side. Det tiloversblevne efter fyldestgørelsen af kreditorerne skulle deles ligeligt mellem de to grupper¹¹. Den engelske gruppes fortjeneste blev £ 1.154, udbetalt i kontanter. Efter denne plan skulle danskernes have været den samme, men de fik alligevel mulighed for at købe nogle af de 2.090 aktier til £ 8. Antallet var ganske vist mindre end efter den oprindelige plan; men gevinsten blev endnu større for dem takket være kursstigningen.

Meget tyder på, at mindst 807 aktier solgtes til £ 8 til Tietgen og personer

i hans gruppe. Alene kursgevinsten beregnet på basis af parikursen udgjorde £ 1.614. De børsnoterede kurser kom imidlertid ikke under 110 fra april 1866 til 1870, hvorfor gevinsten har været en del større. 1.283 aktier blev solgt til pari. Disse blev afsat til købere uden for gruppen.

Tietgens egen beholdning kan opgøres tilnærmelsesvis. Af protokollen over A-aktier og af Tietgens private regnskabsbog ses det, at mindst 356 aktier er overgået til ham ved stiftelsen. Det beløb, som Tietgen ifølge regnskabsbogen modtog for de 144 aktier, han solgte indtil begyndelsen af maj 1866, var 13.164 rdl. = ca. £ 1.462, dvs. kursen var allerede oppe over pålydende. I maj blev aktierne på børsen noteret til kurs 110, således at Tietgen på de sidste 212 aktier havde en kursgevinst på £ 636. Morris og Tietgen købte imidlertid tillige uden om deres grupper de gamle aktier, som måtte blive til salg. Deres tilbud lød på £ 4 for fuldt betalte aktier, selv om disse havde en værdi af £ 6, også efter nedskrivningen med $\frac{1}{3}$ ¹². Man må give Morris ret i hans udtalelse: »I think I see a prospect of making a good profit cut of buying up the existing shares...¹³. Det lykkedes Morris og Tietgen at opkøbe 646 gamle aktier, som blev byttet til 430 B-aktier i KSS. Midt under reorganisationen blev aktiekapitalen forøget med £ 2.500 til £ 42.500 ved udstedelse af yderligere 250 B-aktier. Af disse delte Morris og Tietgen 200 uden nogen modydelse¹⁴. Allerede i marts solgte Tietgen 150 B-aktier til £ 1.275, altså en stykpris på £ 8–10, men i slutningen af juni samme år var kursen langt bedre for denne kategori. Fortjenesten på de 150 solgte B-aktier var ca. £ 600.

Tietgens samlede udbytte ved stiftelsen kan kun opgøres med en vis usikkerhed. Indtil maj 1866 var fortjenesten på salg af A- og B-aktier £ 910. Dertil kom en beholdning af i alt mindst 377 A-aktier og B-aktier, af hvilke 100 af B-gruppen solgtes allerede i slutningen af juni til mere end £ 11 pr. aktie. Da kursen var støt stigende fra 110 gennem hele perioden, må minimumsfortjenesten på det antal aktier, Tietgen kan have erhvervet ved stiftelsen, være £ 2.771, hvilket udgør 67 % af Tietgens investerede kapital. Beløbets størrelse kan sammenlignes med Tietgens samlede skattepligtige indkomst for hele 1866. Den var 30.000 rdl. = £ 3.333¹⁵. Tietgens løn som direktør i Privatbanken er for 1866 beregnet til at være ca. £ 1.500 = ca. 13.500 rdl.¹⁶

Ud over kursgevinsten opnåede den gruppe, der købte aktier til underkurs, en effektiv forrentning, der var højere end den, de øvrige aktionærer modtog. Det udbytte, der blev udbetalt for 1866, var 11 % af pålydende. Investor-gruppens forrentning af den investerede kapital blev reelt mindst 17 %, da ingen foretog indbetalinger tidligere end i midten af februar 1866.

Et pænt afkast, når der sammenlignes med den samtidige obligationsrente og Nationalbankens diskonto. De var henholdsvis 4,8 og 5,5 %¹⁷.

At fortjenesten var tilfredsstillende, udtrykte Tietgen i forbindelse med stiftelsen af DFDS. Han sagde til Morris om mulighederne i dette selskab, at »... we can in fact make a safe and good investment for ourselves and friends, much the same as the tramroad«¹⁸.

Privatbanken

Da Tietgen samtidig med stiftelsen af KSS var direktør for Privatbanken, er det store spørgsmål naturligt, om han handlede på bankens vegne eller på egen hånd

Ifølge vedtægterne kunne banken kun drive almindelige bankforretninger baseret på indlån og korte udlån. Stifteraktivitet lå altså formelt ikke inden for dens område. Officielt var tillige Tietgens deltagelse i andre foretagender uforenelig med hans post i Privatbanken, skrev han i 1857 til en forretningsforbindelse i Rouen; men uofficielt ville han alligevel fortsætte sin virksomhed. I dette tilfælde handelen med den grønlandske kryolit¹⁹.

Nogle af bankrådets medlemmer optrådte imidlertid næsten altid sammen med Tietgen ved stiftelserne i 1860'erne. Det gjaldt bl.a. O. B. Suhr, L. P. Holmblad og C. A. Broberg.

Copenhagen Railway Co.

Privatbanken havde ikke anbragt kapital i CRC og havde heller ikke indflydelse på dens stiftelse. Indirekte ydede Privatbanken dog sit bidrag, da Tietgen næppe ville have været i stand til at få kontakt med de engelske kapitalister, hvis han ikke havde været direktør for landets største private pengeinstitut. Croskeys første brev til Tietgen var da også adresseret til Privatbanken. Et udtryk for, at det betragtedes som en fordel for en virksomhed at have tæt kontakt til personer med en fremtrædende position inden for banksystemet, var CRC's egen bestyrelse. Ud af 7 medlemmer var de 3 direktører for forskellige engelske banker.

Tietgens stilling i Privatbanken betød tillige lettelser i pengeoverførslerne mellem England og Danmark. Croskey behøvede blot at telegrafere til Tietgen om, at et beløb var indbetalt til hans bank i London, en tilsvarende sum ville så straks blive stillet til disposition for CRC af Privatbanken.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

Formentlig deltog banken ikke i finansieringen af KSS, men den formid-

lede salget af de 2.090 aktier, der blev afsat i Danmark, dog ikke til en garanteret kurs. En del af aktierne blev fordelt allerede under stiftelsen, og ingen af dem kom i bankens besiddelse. Tietgens stilling i KSS skal derfor først og fremmest forklares ved hans interesse som stifter og storaktionær samt hans forbindelser, der bl.a. skyldtes hans post i Privatbanken. Når en række personer med tilknytning til banken havde en position af en eller anden art i KSS, var det derfor udtryk for, at de gennem kendskabet til Tietgen havde tillid til, at selskabet var et lønnende investeringsobjekt. Dette gjaldt medlemmerne af bankrådet L. P. Holmblad og E. I. Hvidt, direktør Fugl og de to revisorer i KSS i de første år, C. Aumont og N. Boysen. Sidstnævnte var revisor af bankens årsregnskaber i hvert fald indtil 1870, og i 1873 indtrådte han i bankrådet. Aumont blev Fugls afløser som Tietgens meddirektør i april 1867. Medlem af KSS' bestyrelse I. A. Bech var en nær slægtning af bankrådsformanden C. A. Broberg²⁰. Hans stilling som rådmand i magistratens 4. afd. er dog en lige så sandsynlig forklaring på hans position i KSS. I Tietgens foreløbige liste over kapitalindskydere i KSS figurerede O. B. Suhrs navn, men han var ikke deltager ved dette projekts realisering. Det må imidlertid stå fast, at nu havde Privatbanken accepteret, at Tietgen drev selvstændig virksomhed, da hans stilling i KSS var af formel art.

KSS optog nogle lån til nyanlæg i 1868. Sandsynligvis kom de fra Privatbanken. De optagne lån var aldrig så store, at de af den grund kunne give banken anledning til at overvåge KSS' dispositioner. Mindre driftslån blev der ligeledes ydet, idet det af regnskabsbogen »KSS i regnskab med Privatbanken« fremgår, at banken ofte godtog overtræk på selskabets konto.

For Tietgen personligt gjaldt det, at han kunne optage lån i banken og dermed have større beløb at arbejde med. På denne måde kunne han tillige have tilvejebragt kapitalen til brug for investering i KSS. Tietgen stiftede i oktober 1867 et lån i Privatbanken på 2.400 rdl. med sikkerhed i 40 aktier i sporvejselskabet. Senere er der i Tietgens regnskabsbog opført flere store lån, men som oftest ikke, af hvem de blev bevilget.

Privatbanken ydede Morris et lån, da han skrev, at hans eneste alternativ var salg af en større aktiepost i KSS, hvilket kunne bevirke kursfald²¹.

Aktionærer

Aktionærernes investering i sporvejselskaberne udgjorde det økonomiske grundlag for igangsættelsen og driften. Det må forventes på forhånd, at de som de egentlige ejere ville være interesseret i at få størst mulig indflydelse på udformningen af selskabets målsætning og strategi.

Copenhagen Railway Co.

Vedtægterne var meget omfangsrige, i alt 78 paragraffer, men kun bestemmelser, der var relevante for opløsningsproceduren, vil blive omtalt her.

Ved CRC's start var størstedelen af de 6.000 aktier fordelt på nogle få storaktionærer, de øvrige spredt på mange hænder. Alle aktierne blev afsat straks, idet efterspørgslen havde været så stor, at der inden tegningsfristens ophør var ansøgt om 19.500 aktier²². I Danmark var der kun fordelt 240 aktier på 13 personer, heraf udgjorde de 150 Gardes vederlag for koncessionerne, mens Tietgen ejede 20. Fordelingen af 1.676 af de engelske aktier fremgår af en liste, som Morris sendte Tietgen i marts 1866. Morris lå inde med det relativt største antal – 350 aktier, de øvrige var fordelt over et antal personer på 64. Den samlede bestyrelse ejede efter denne liste i alt 175 aktier. Personer, om hvem det gennem positive udsagn kan siges, at de på anden måde havde tilknytning til selskabet eller til John Morris, var i besiddelse af 75 aktier. På det tidspunkt, da John Morris udfærdigede sin liste over aktionærer, burde alle aktier for længst have været fuldt betalt; men det havde knebet med at få aktionærerne til at indbetale aktiekapitalen, og bestyrelsen var ikke tilbøjelig til at tage de nødvendige pressionsmidler i brug.

Generalforsamlingen var den højeste besluttende myndighed. Likvidation kunne kun finde sted ved en flertalsbeslutning, på en for formålet indkaldt generalforsamling, hvor også likvidatorerne skulle vælges, og Morris' og Tietgens reorganisationsplan skulle for at træde i kraft vedtages af to på hinanden følgende generalforsamlinger eller ved hver enkelt aktionærs accept.

Stemmeretten var begrænset. Indtil 50 havde hver aktie én stemme, derover fik aktionærerne yderligere én stemme pr. 5 aktier. Denne bestemmelse begrænsede de større aktionærers magt, men kun i det omfang, at en stor del af de øvrige aktier ikke var spredt på mange hænder, hvilket de netop var i CRC.

Bestyrelsen besad som vist ingen stor aktiepost. Sammensætningen var bestemt af prestigehensyn: 3 bankdirektører, 1 borgmester, 1 direktør for et jernbaneselskab, 1 dansker med bopæl i London. Vedtægterne tillagde bestyrelsen ret store beføjelser. Foruden udnævnelse af de ansatte kunne den frit optage lån op til £ 20.000, den kunne sælge sporvejene eller indgå aftaler om sammenslutning med andre selskaber. Det skulle dog godkendes af generalforsamlingen, men først efter at handlingen var sket.

Bestyrelsen mistede imidlertid ret hurtigt grebet om selskabet. Den væsentligste årsag hertil synes at være den vanskelige kommunikation på grund af,

at de formelt besluttende instanser befandt sig i London, mens administrationen og selve anlægget var beliggende i København. Forbindelsen lettedes ikke ved, at bestyrelsen var meget uvillig til at udstede fuldmagter til danskere.

Da bestyrelsens position var svag, kom Tietgen til at spille en indflydelsesrig rolle, ganske vist efter hans eget udsagn meget imod sin vilje²³. Tietgens muligheder for at få oplysninger om CRC's interne forhold var store, idet han korresponderede med Croskey og bestyrelsen. Da begge parter var tilfreds med hans arbejde og ønskede, at han skulle fortsætte, måtte de forsyne ham med de relevante informationer, for at han kunne gøre det. De oplysninger, Tietgen på denne måde kunne få fat i, bevirkede, at hans kendskab til virksomhedens forhold var bedre end måske nogen andens, og hans position blev langt stærkere, end hans beskedne aktiepost berettigede til.

På en ekstraordinær generalforsamling, afholdt i begyndelsen af december 1865, vedtog CRC's aktionærer at foretage en frivillig likvidation under hensyntagen til de fordringer, som en kreditor, Leeds Banking Co., krævede indfriet. I forvejen var det vedtaget at annullere alle aktier, hvorpå der var betalt mindre end £ 8-10. Derved blev i alt 4.090 aktier kendt ugyldige²⁴.

På denne generalforsamling kunne Morris og Tietgen »styre« 520 stemmer, hvilket imidlertid ikke var tilstrækkeligt til at få flertal, idet det samlede stemmetal på grund af stemmeretsreglerne var 1.690; men da spredningen af de øvrige aktier var meget stor, var der en vis sandsynlighed for, at mange aktionærer ikke ville deltage i mødet, samt at det ville være svært at skabe en samlet front imod forslagene om CRC's fremtid. Senere, da Morris af formelle grunde måtte indhente den enkelte aktionærs accept af de nye planer for selskabet, voldte det ham vanskeligheder at få dem til at reagere trods gentagne henvendelser²⁵.

Likvidationen og dannelsen af et nyt selskab blev vedtaget af aktionærerne, da der på dette tidspunkt ikke syntes at være andre alternativer end lukning af virksomheden. Alle aktiver og dermed hele den indskudte kapital ville i så fald være medgået til dækning af kreditorernes krav, og disse ville desuden have haft juridisk ret til også at forordre restancerne på aktierne betalt. Hverken Morris eller Tietgen lagde skjul på, at det ville blive resultatet, hvis aktionærerne viste sig for genstridige. For at give advarslerne ekstra vægt skrev Tietgen på Morris' opfordring og anvisning et brev, der formelt var stilet til Morris, men som reelt var beregnet til fremvisning for CRC's aktionærer. Heri understregede han kraftigt, at Morris og Tietgen måtte træde ud af foretagendet, hvis planen ikke blev tiltrådt inden for kort tid, og aktionærerne ville derefter komme til at føle, hvilke chancer de havde forspildt²⁶.

De betingelser, der oprindeligt blev opstillet, syntes ikke helt urimelige,

naturligvis under forudsætning af, at det var nødvendigt at likvidere. Aktionærerne skulle ikke indgå nye forpligtelser, og kravet om, at aktierne skulle være fuldt betalt for at være gyldige, var i overensstemmelse med de aftaler, der blev indgået ved CRC's stiftelse. At disse aldrig var blevet håndhævet, og at annulleringen skete uden varsel, er en anden sag.

Det endelige resultat blev imidlertid ringere for CRC-aktionærerne end skitseret. Disse afvigelser fra det oprindelige forslag vidner om, hvor stor magt Tietgen og Morris reelt havde. De mødte ingen modstand, selv ikke på områder, hvor de på forhånd havde aftalt at vige, hvis det skulle blive nødvendigt. Opfattelsen af, at alternativet var tab af alle aktiver, syntes rodfæstet. Ændringerne forårsagedes af, at kreditorerne Leeds Banking Co. og Glyn, Mills & Co. ønskede aktier i det nye selskab som sikkerhed for halvdelen af deres fordringer, i alt 625 stk. Disse blev taget af den beholdning, der var tiltænkt CRC-aktionærerne. Følgen var, at værdien af deres CRC-aktier måtte reduceres til $\frac{2}{3}$, dvs. til £ 6. Det indgik i aftalen med kreditorerne, at de 625 aktier efter en periode kunne købes tilbage til £ 5, hvilket var halvdelen af den nominelle kurs. Morris antydede over for Tietgen, at de gamle aktionærer alene burde have haft denne rettighed, da de i virkeligheden havde betalt den med aktiereduktionen; men, fortsatte han beroligende, hvis det ikke nævntes, ville de heller ikke tænke på det²⁷. Desuden bestemte Morris og Tietgen, at de aktier, som tilhørte CRC-aktionærerne, i det nye selskab skulle klassificeres som B-aktier, hvilket i dette tilfælde betød, at de først fik tildelt udbytte, når A-aktierne havde opnået 5 % i to på hinanden følgende år. Ideen bag den bestemmelse var, at efterspørgslen efter B-aktier skulle være mindre end efter A-aktier.

I Dagbladets kursnotering for årene 1866-67 optrådte B-aktierne ikke én eneste gang. De handledes dog privat, idet nogle af de engelske aktionærer solgte. Tietgen købte en del af dem til en kurs, der var lavere end A-aktiernes, da de engelske aktionærer holdtes i uvidenhed om de børsnoterede aktiers pris. En del af de B-aktier, Tietgen solgte videre, handledes imidlertid til kurser over pari.

På en generalforsamling afholdt i forbindelse med likvidationen blev det desuden vedtaget, at de aktionærer, der ønskede at sælge deres ikke-annulerede aktier, skulle have mulighed for det. Prisen var £ 4, dvs. at sælgerne mistede £ 2 på hver aktie. Det er forståeligt, at en del af aktionærerne havde tabt tilliden til foretagendet, så 646 aktier blev straks udbudt til salg. Morris og Tietgen var villige købere. De undså sig endog ikke for at presse flest muligt til at sælge²⁸.

Det er et spørgsmål, om det på trods af den svage bestyrelse og kredito-

ernes krav havde været nødvendigt at foretage en likvidation af CRC. I betragtning af stifternes store planlagte gevinst kunne man få mistanke om, at muligheden for, at CRC måske kunne rettes op med en ny bestyrelse, ganske blev ladet ude af beregningerne. De, der kom til at betale, var aktionærene, både de, hvis aktier blev annulleret, men også alle de, der fik deres kapital reduceret med $\frac{1}{3}$, og som ydermere fik deres aktier i det nye selskab gjort til B-aktier. Sælgerne af gamle aktier fik et endnu større værditab. Det kan retfærdiggøres ved, at de ikke deltog i risikoen ved KSS' start; men når det betænkes, at Morris og Tietgen var særdeles interesseret i at købe gamle aktier, kan man slutte heraf, at denne var minimal.

Helt betryggende for aktionærene har det heller ikke været, at Morris og Tietgen fik overdraget beføjelser af de formelt udvalgte likvidatorer, hvilket var i strid med den kompetence, som disse havde fået tildelt af generalforsamlingen. Som værdsættelse af deres velvillige indsats fik de 50 aktier i det nye selskab ²⁹.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

I KSS var i 1866 i alt 4250 A- og B-aktier at fordele. Hvor mange af disse Tietgen rådede over, kan ikke opgøres med nøjagtighed. Ifølge aktieprotokollerne skulle han kun have 212 A-aktier og 50 B-aktier indtil juli 1869. Tietgens private regnskabsbog og brevene viser imidlertid, at hans beholdning var langt større. Han optog f.eks. i oktober 1867 et lån hos D. B. Adler mod at deponere 450 aktier, i april året efter føjedes der 416 aktier til.

Er der usikkerhed omkring Tietgens egen aktiebeholdning, er der til gengæld ingen tvivl om, at han kunne regne med støtte fra store dele af aktiekapitalen. KSS' bestyrelse rådede ifølge protokollen over 175 aktier. Af storaktionærer var 2 – med en beholdning på i alt 260 aktier – medlemmer af Privatbankens bankråd, nemlig E. I. Hvidt og L. P. Holmblad. Tietgens gruppe af kapitalindskydere disponerede over 425 stk. Det betød, at Tietgen havde nær kontakt til mindst 6 af de 12 A-aktionærer, der havde 100 eller flere aktier i KSS. Dertil kom personer, som f.eks. Julius Thomsen og havnekaptajn Lyders, som Tietgen havde haft kontakt med i henholdsvis Kryolith-, Mine- og Handelsselskabet ³⁰ og CRC. Deres beholdning udgjorde 80 aktier. Ved stiftelsen var John Morris i besiddelse af 548 aktier, af hvilke dog en del tilhørte andre. Det væsentligste var, at han kunne opnå fuldmagt ved generalforsamlingerne for langt de fleste af de KSS-aktier, der var fordelt i England³¹. Dertil lå KSS fra efteråret 1866 inde med de 625 aktier, som det havde købt tilbage fra CRC-kreditorerne ³².

Vedtægterne blev udarbejdet af Tietgen i december 1865. Først da Morris og Tietgen var blevet enige om ordlyden, blev de forelagt for bestyrelsen i begyndelsen af januar 1866.

Generalforsamlingen havde den øverste myndighed. Stemmeretten udøvedes efter antallet af aktier. Uden aktionærernes samtykke kunne bestyrelsen ikke foretage nye anlæg, sælge selskabets ejendom eller optage lån i dets navn. Bestyrelsen blev valgt af generalforsamlingen, der også godkendte årsregnskabet. Ændringer i vedtægterne kunne kun ske, såfremt to på hinanden følgende ekstraordinære generalforsamlinger godkendte dem med 2/3 flertal. Alle andre beslutninger skulle træffes ved simpelt flertal. Desuden skulle generalforsamling afholdes mindst én gang om året.

Bestyrelsen havde fået tildelt den overordnede kontrol med alle selskabets forretninger og repræsentationen over for trediemand. Den udnævnte funktionærer og direktion og kunne endvidere indkalde til ekstraordinære generalforsamlinger. Den var sammensat af fem personer, og konstituerede sig med en formand, som gennem hele perioden var Tietgen. Formanden præsiderede ved generalforsamlingerne. Om bestyrelsesmedlemmernes vederlag bestemte vedtægterne, at de skulle modtage 1/10 af KSS' fortjeneste efter, at 5 % var fradraget til udbytte. Der var ikke opstillet regler for, hvordan de skulle fordele denne sum indbyrdes.

Beslutningscentret var i virkeligheden langt snævrere afgrænset, end vedtægterne umiddelbart gav indtryk af. De ordinære generalforsamlinger var for sjældne, de ekstraordinære kunne indkaldes når som helst, men kun hvis bestyrelsen eller mindst 500 stemmer ønskede det. I det behandlede tidsrum til og med 1870 blev der afholdt to ekstraordinære generalforsamlinger. I begge tilfælde skete det efter bestyrelsens ønske og for at behandle ændringer i vedtægterne.

Ifølge vedtægterne skulle alle afstemninger på generalforsamlingerne indføres i en dertil autoriseret protokol. Referaterne var imidlertid meget overfladiske. Dette gjaldt endog emner, der blev behandlet på overordentlige generalforsamlinger. F.eks. var der intet referat af den vedtægtsændring, der blev gennemført i april 1869, eller af indholdet af den overenskomst, der sluttedes med det frederiksbergske omnibusselskab, og som blev behandlet på samme møde, men først vedtaget endeligt i maj 1869.

Mere end halvdelen af de punkter, der var opført på dagsordenen ved de ordinære generalforsamlinger, var de obligatoriske ifølge vedtægterne: Regnskabsgodkendelse, fordeling af reservefond og udbytte, valg af revisorer og nyt medlem til bestyrelsen. Som regel blev der tillige forelagt forslag til nye anlæg

og bemyndigelse til tilvejebringelse af de hertil nødvendige midler, uden at det blev ledsaget af en nærmere redegørelse.

I reglen blev regnskaberne gennemgået, men uden supplerende meddelelser i forhold til det trykte årsregnskab. Tallene refereredes blot, og der blev altid tegnet et positivt billede af foretagendets økonomiske status, selv for året 1867, da der intet kunne henlægges til reservefonden, og da Tietgen sagde direkte til Morris, at det ikke var gået så godt ³³.

I det samme år fremsatte Tietgen den eneste længere redegørelse. Anledningen var tilbagevisning af en række offentligt fremsatte anklager mod selskabet for at have unddraget sig sin forpligtelse til at foretage videreførelsen af anlægget til Slukefter fra Lille Vibenshus.

Det væsentligste problem ved de trykte årsregnskaber var, hvor mange oplysninger aktionærer og andre interesserede egentlig kunne få ud af dem. De af generalforsamlingen valgte revisorer havde i praksis ikke mange muligheder for at gå bag om tallene, da de næppe kunne beskæftige sig med bilagene og det interne regnskabsmateriale. Revisionserklæringerne forelå da også som oftest allerede en måned efter generalforsamlingerne. I øvrigt var de revisorer, der beskæftigede sig med KSS' regnskaber til 1870, alle opstillet på Tietgens anbefaling, og de blev altid valgt med stort flertal. I hvert fald to af dem, Aumont og Boysen, havde ligesom Tietgen tilknytning til Privatbanken.

Indtil 1869 omfattede regnskaberne blot en kort oversigt over status og driftsregnskab, derefter udspecificeredes det sidste på bilag. Alligevel gjaldt det for alle årene, at posterne var få og summariske.

Teksten gav ingen udfyldende oplysninger med hensyn til de enkelte aktivposters sikkerhed. I 1866-regnskabet opførtes som aktiv uden nogen form for forbehold de deposita, om hvis tilbagebetaling der førtes forhandlinger med indenrigsministeriet og magistraten, og hvorom koncessionerne blot sagde, at de kunne komme til udbetaling, hvis ministeriet skønnede det forsvarligt. Da størrelsen af deposita udgjorde ca. 12 % af aktiekapitalen, ville selskabets aktiver være blevet alvorligt formindsket, hvis bestyrelsen havde anført den usikkerhed, der var forbundet med deres tilbagebetaling. Værre var det, da de opførtes som indgået i kassen i 1867, når Tietgen i marts 1868 blev nødsaget til at rette henvendelse til indenrigsminister Estrup for at få beløbet udbetalt, netop med henvisning til den pinlige situation, bestyrelsen ville blive bragt i, fordi de var optaget i regnskabet som tilbageleveret ³⁴. De fra CRC overtagne sporvogne figurerede i regnskabet for 1866 til nyanskaffelsesprisen, selv om de allerede i 1863 var brugte. I de følgende år skete der stadig ingen afskrivninger på grund af slid, heller ikke på det faste anlæg.

På passivside manglede der angivelse af, hvorledes aktiekapitalen var sammensat, og hvorvidt den var fuldt indbetalt. Regnskabet viste derfor ikke, at 649 aktier var overdraget gamle CRC-aktionærer, og at de 625 aktier, der var købt tilbage til 50 %, i virkeligheden var papirer, der havde været udstedt til CRC-kreditorerne som sikkerhed for deres fordringer. At aktiekapitalen reduceredes med det antal, der blev aftaget af stiftere og kapitalindskydere til kurs 80, vistes naturligvis heller ikke. Det samme gjaldt den forøgelse af aktiekapitalen med 250 aktier, som Morris og Tietgen delte med CRC's likvidatorer, uden at de dækkede vore reelle aktiver. KSS' åbningsstatus for januar 1866 angav ikke, at aktiekapitalen efter aftalen med gruppen af kapitalindskydere først skulle være endeligt betalt 1 1/2 år senere.

Reservefonden udgjorde i 1866 lidt under 3 % af den nominelle aktiekapital. Året efter var den endnu lavere, fordi overskuddet havde været ringe, og fordi en del af de løbende udgifter fra året før var afholdt af denne post. Først i 1869 nåede den en højde af ca. 10 % af aktiekapitalen, da de 625 købte kreditoraktier blev solgt, og overskuddet ved dette salg tilfaldt reservefonden. Var dette ikke sket, ville der kun have været ca. 84 rdl. til reserverne i 1870 udvidedes aktiekapitalen med salget af 1.250 aktier. Også det overskud, der fremkom herved, tildeltes reservefonden. Det var nødvendigt, for ellers var der sket en nedgang.

Aktiver og passiver tegnede nok mere positivt, end der reelt var grundlag for. Af hensyn til investorerne og deres tillid til foretagendet holdtes udbyttet konsekvent på 10 %, selv om det skulle gå ud over soliditeten. Hver gang der ikke var overskud til reservefonden, reddedes situationen ved salg af flere aktier. Salget af aktier var naturligvis kun muligt, fordi bestyrelsens politik over for investorerne virkede: KSS betragtedes som et solidt foretagende på trods af, at nettooverskuddet udviste et kraftigt dyk i 1867. Derefter steg det gradvist frem til 1870, men det nåede ikke det niveau, det havde i 1866.

I tidsrummet 1866 til 1868 lå selskabet inde med en stor post af egne aktier, ca. 15 %. Det svækkede soliditeten, da aktierne kun repræsenterede en værdi, såfremt selskabet ikke gik konkurs. Den tilbagekøbte aktiepost blev anført i regnskaberne, men på en sådan måde, at den stadig blev opfattet som en del af aktiekapitalen. Udbyttet blev udregnet således, at også disse aktier fik del i det.

Interessen blandt aktionærerne for at deltage i generalforsamlingerne var ikke særligt stor. Det samlede antal deltagere passede aldrig 9, hvoraf bestyrelsen tegnede sig for 5. Årsagen til den ringe mødedeltagelse var formentlig, at stemmeretten bestemtes af antallet af aktier. I realiteten mønstrede Tietgen altid et flertal, idet han tillige rådede over Morris' stemmer, da der

kunne stemmes pr. fuldmagt. Næsten alle forslag på generalforsamlingerne blev stillet af Tietgen; det var derfor i alt væsentligt hans politik, der blev ført.

Der lød kritiske røster mod selskabets dispositioner, men de kom aldrig til udtryk på generalforsamlingerne, selv om visse aktionærer stod bag udtalelser til pressen. Dagbladet indeholdt i årene 1866–69 en række angreb på selskabet, både for dets regnskabsafklæggelse, dets foranstaltninger for at forebygge ulykker samt langsommeligheden med at få fortsat anlægget fra Lille Vibenshus til Slukefter.

Bestyrelsesmøderne blev efterhånden for få og sjældne til, at medlemmerne i tilstrækkeligt høj grad kunne have styret og kontrolleret driften, som det var deres opgave. Kun det første år var mødefrekvensen nogenlunde høj, idet medlemmerne da forsamledes 9 gange, men deraf faldt de 8 før juni måned. Mødernes kortvarighed forhindrede desuden de detaljerede drøftelser af de mange problemer, der burde være rejst, hvis det skulle have været muligt for bestyrelsen i sin helhed at gøre sin indflydelse gældende. Ifølge protokollen strakte ganske få møder sig over 2–3 timer, hyppigst hævedes de allerede efter 1–1 1/2 time.

Tietgen fremførte de sager, der skulle drøftes. Altid blev hans forslag vedtaget. Andre synspunkter blev aldrig refereret, hvis de øvrige medlemmer da overhovedet ytrede sig. Dette passede godt til Tietgens aftale med Morris om, at de skulle være enige, før Tietgen forelagde vigtigere sager for bestyrelsen. Således var vedtægternes udformning allerede fastlagt, før bestyrelsen fik mulighed for at se dem. Det gjaldt ligeledes beslutningen om at udbetale udbyttet halvårligt samt forsøget på at opnå myndighedernes tilladelse til at opgive anlægget mellem Lille Vibenshus og Slukefter³⁵.

Vedtægternes paragraf om, at bestyrelsen skulle ansætte funktionærerne, blev fraveget. Direktør Hoffmeyers ansættelse drøftedes aldrig, og Tietgen havde på forhånd bestemt den anden direktørs, Thayssens, stilling.

Regnskabet forelagdes bestyrelsen før hver generalforsamling, men det blev ikke diskuteret. Nyanlæg og nyanskaffelser som vogne, skinner og sikkerhedsforanstaltninger blev ligeledes forelagt bestyrelsen, men heller ikke om disse punkter anførtes der nogensinde en supplerende bemærkning. Bestyrelsen drøftede end ikke købet af omnibusforretningen. Det noteredes blot som sket i april 1869.

I perioden til og med 1870 bestod bestyrelsen foruden af Tietgen af etatsråd F. C. Esskildsen, grosserer I. P. Nørgaard, løjtnant C. Just, og rådmand I. A. Bech (til 1870, derefter oberst H. T. Wenck). Den første bestyrelse var udvalgt af Tietgen selv før KSS' stiftelse. Kun Eskildsen og Nørgaard var

med i stifterkredsen. Ingen af dem var stor-aktionærer, og specielt indblik i sporvejsager havde de heller ikke. Begrundelsen for sammensætningen af KSS' bestyrelse var, som Tietgen fremhævede, hensynet til personers status som respektable medborgere med ikke for lange forbindelseslinjer til myndighederne. Der blev i mindre grad lagt vægt på formue, stemmestøtte samt ekspertise. Det primære punkt var, at bestyrelsen skulle skabe good-will i offentligheden, hvilket ligeledes begrunder den ringe indflydelse, den imod vedtægternes ordlyd fik på KSS' ledelse. Den havde selv forstået sin stilling og havde som sådan næppe hverken evne, lyst eller vilje til aktiv indgriben. Den enkelte var tilfreds med, at han gennem alle årene fik tantieme og et godt udbytte af den investerede kapital.

Beslutningscentret i disse år af KSS' historie lå således helt entydigt hos Tietgen. Årsagen til, at han kunne samle trådene i sin hånd, var, foruden bestyrelsens indstilling som beskrevet ovenfor og hans formelle stilling som bestyrelsesformand, at han var initiativtager til stiftelsen af KSS sammen med Morris. Herved blev de bestemmende for KSS' organisation. Tietgen havde derfor stort indblik i selskabets forhold, og det måtte være en selvfølge at forlade sig på ham, da han også på samme tid udviste initiativ til at varetage virksomhedens interesser til alle sider. Af bestyrelsesprotokollen fremgår, at formanden ved hvert møde havde udarbejdet næsten alle forslag. Desuden blev der givet Tietgen fuldmagt til at handle på den samlede bestyrelses vegne, som han fandt for godt. På bestyrelsesmøderne før hver generalforsamling fremlagdes og kommenteredes regnskaberne af Tietgen. Direktionen havde oplysningspligt over for bestyrelsen. Det fremgår både af bestyrelsesprotokollen og af breve i Tietgens arkiv, at rapporterme meget ofte passerede gennem ham. Det er naturligvis forståeligt i kraft af hans stilling som formand, men de kom ikke altid videre til bestyrelsen. I begyndelsen blev Thayssens indberetninger vedlagt protokollen som bilag, men fra 1867 nævntes de ikke mere; derimod findes en del af dem fra dette tidspunkt i Tietgens arkiv. Hoffmeyers, den kontrollerende direktørs, rapporter var derimod altid rettet til Tietgen personligt. Tietgen fik ad denne vej en stor mængde intern information. Hoffmeyers breve var samtidig langt mere afslørende end Thayssens mere formelle skrivelser. Begge direktører havde desuden personlige møder med Tietgen ud over de bestyrelsesmøder, hvori de altid deltog.

Tietgen nød tillige stor tillid på grund af sin stilling som Privatbankens direktør. På hans kolleger i bestyrelsen kunne det have den virkning, at de mente, at KKS' økonomiske fundament umuligt kunne vakle. Han havde derudover en bred kontaktflade takket være sine andre projekter³⁶, hvorfor han altid var i stand til at skabe gode forbindelser. Det gjaldt både til myndig-

heder, tekniske eksperter, investorer og funktionærer samt entreprenører ved anlægget. Også bestyrelsen udgjorde en del af hans gode kontakter.

Den ubegrænsede stemmeret, der var én af forudsætningerne for Tietgens magtposition i KSS, begrundedes ved, at den største investor tillige burde have den stærkeste beslutningsret. Tietgens indflydelse var dog langt større, end hans aktiepost berettigede til. Den var stor, men et flertal kunne han kun mønstre ved at mobilisere støtte fra de øvrige aktionærer. Tietgens aktiebeholdning var desuden ikke udtryk for den kapital, han havde investeret, da en del aktier var erhvervet til underkurs, andre uden vederlag.

Potentielle aktionærer

Det var naturligvis en vigtig opgave at gøre KSS til et attraktivt investeringsobjekt. Selskabets ekspansion og udbyttepolitik var det bedste incitament til pengeanbringelse. Kursen blev ligeledes holdt oppe ved en begrænsning i udbudet af aktier.

Ved KSS' stiftelse indgik som en del af overenskomsten mellem Tietgen og kapitalindskyderne, at alle aktier, som de havde i sinde at skille sig af med, skulle sælges gennem Privatbanken. Opdelingen i A- og B-aktier i KSS begrundedes også med ønsket om at holde udbudet under kontrol, idet B-aktierne først blev ligestillet med de andre aktier, når disse i to på hinanden følgende år havde fået udbetalt mindst 5 % i udbytte. Denne bestemmelse skulle gøre det ufordelagtigt at afsætte B-aktierne før ligestillingen. Morris udtrykte det således: »I think it is a great protection that the present shares should be represented for a time by deferred shares, so as not to be pressed upon your market and so damage our chance of disposing of the shares which we undertake to place«³⁷. Da Tietgen og Morris begyndte at handle med deres aktier, var de forsigtige med at udbyde et større antal ad gangen.

Kurslisterne i Dagbladet viser, at tendensen var stigende i perioden 1866–70. Allerede ved første notering lød A-aktiernes kurs på 110. Gennemsnittet for året som helhed var 113. I 1867 og 1868 var det ca. 129, i 1869 gik det helt op på 138, og i 1870 kom det på 141. B-aktierne blev slet ikke noteret. Det var en udvikling, der ganske svarede til Morris' forudsigelser³⁸. En del engelske aktionærer solgte dog deres B-aktier før ligestillingen, men det skete privat gennem Tietgen, som anstrengte sig for at regulere tilgangen.

Tietgen lod hver måned antallet af befordrede passagerer samt kørselsindtægterne offentliggøre i dagbladene »... chiefly in order to increase the appetite for the shares . . .«³⁹.

Forudsætningen for, at denne politik var ønskværdig for de kommende

kapitalindskydere, var naturligvis, at selskabet hvilede på et sikkert økonomisk grundlag. Under gennemgangen af regnskaberne er der blevet stillet et spørgsmålstegn ved dette, og konklusionen må derfor blive, at kursen kom hurtigt over pari, fordi den blev holdt oppe ad kunstig vej. En sådan politik kunne kun retfærdiggøres, fordi selskabet overlevede. Det skal dog bemærkes, at den måske også udgjorde en af forudsætningerne for, at KSS kunne fungere videre. Overskuddet til reservefonden kunne således kun fremkomme, fordi aktierne kunne sælges til overkurs. Investorerne betragtede KSS som en god kapitalanbringelse, fordi der ingen kurssvingninger var i negativ retning, hvilket det konstant høje udbytte også hjalp med til at forhindre.

Kreditorer

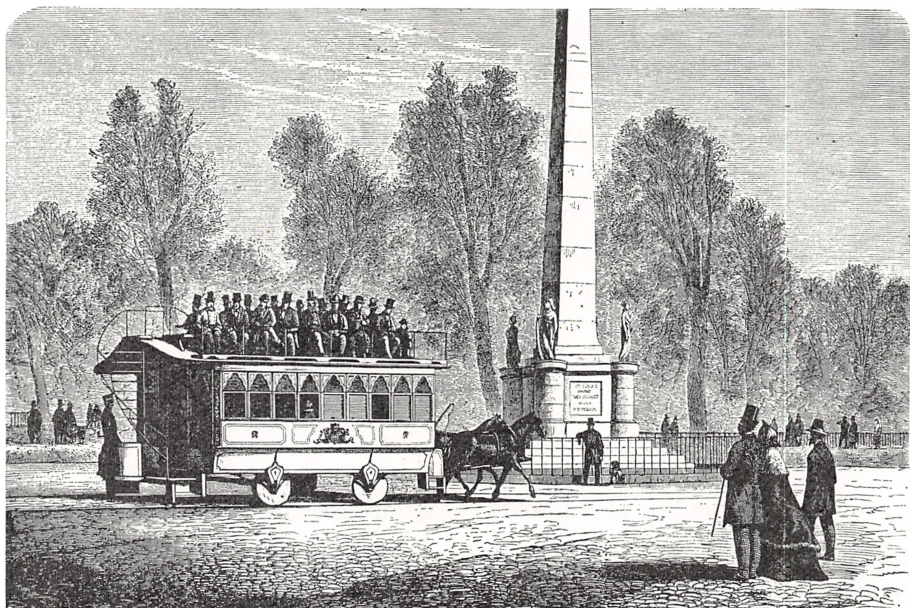
Sporvejenes faste anlæg var forholdsvis kapitalkrævende, og bl.a. af den grund kunne der opstå behov for fremmedkapital.

Copenhagen Railway Co.

Ved de første anlæg af Frederiksberg-linjen i 1863 bestod arbejdskapitalen af den del af aktiekapitalen, der var indgået. Sidst på sommeren 1864, da man skulle have fortsat mod Tårnbæk, hørtes for første gang klager over den økonomiske tilstand. Det kneb med at få de engelske aktionærer til at indbetale restsummen på de erhvervede aktier. Fra december 1864 måtte man derfor optage større lån gennem Imperial Mercantile Credit Association, Leeds Banking Co. samt Glyn, Mills & Co. Lånene var kortfristede og højtforrentede. På likvidationstidspunktet beløb de samlede lån sig til £ 23.500.

En væsentlig del af Morris' og Tietgens reorganisationsplan gik ud på at få nedbragt kravene fra kreditorerne eller få dem udsat, samtidig med at netop disse krav var en forudsætning for, at CRC overhovedet kunne opløses og indgå i et nydannet selskab. Morris og Tietgen anvendte over for aktionærene den trussel, at blev deres plan ikke accepteret af dem, ville selskabet træde i likvidation og kreditorerne forlange deres fordringer indfriet også ved inddrivelse af restancerne på aktierne ⁴⁰.

Morris og Tietgen fik den ordening ført igennem over for kreditorerne, at Leeds Banking Co. og Glyn, Mills & Co. skulle have tilbagebetalt halvdelen af deres fordringer på £ 12.500 i kontanter over 1 1/2 år. Den anden halvdel skulle indfries ved, at de fik tildelt i alt 625 B-aktier, som det nye selskab, KSS, skulle kunne købe tilbage for £ 5, altså halvdelen af den nominelle værdi, inden for de førstkommende 18 måneder. Med Imperial Mercantile Credit Association blev der indgået den aftale, at dets rettigheder blev over-

De nye Sporvejsomnibusser i Kjøbenhavn.

Den første hestesporvogn 1863.

Om tegningen, der stammer fra Illustreret Tidende den 1. november 1863, siges det i teksten: »Vor tegner har af hensyn til det maleriske taget sit motiv de små alleer ved æresstøtten, uagtet forbindelsesbanen mellem Vesterbro og Ravelinen først bliver fuldendt om henvend fjortten dage«. Forlængelsen af ruten blev dog først etableret i slutningen af december 1863.

draget til Tietgen mod en sum af £ 10.000 excl. renter. Imperiale Mercantile gik dog kun ind på denne ordning på betingelse af, at både Tietgen og Morris indtrådte som garanter ⁴¹.

Allerede i begyndelsen af februar 1866 besørgedes forsendelsen af £ 10.000 til Imperial Mercantile, og nogenlunde samtidigt sendtes den kontante del til Leeds Banking og Glyn. Tilbage stod indløsningen af B-aktierne. Også det skete før den aftalte tidsfrist på 18 måneder. Morris og Tietgen frygtede nemlig, at de engelske kreditorer skulle kræve udbytte og få kendskab til, at den reelle aktiekurs lå langt over £ 5 ⁴². At gælden blev bragt ud af verden hurtigere end aftalt, skyldtes også hensynet til Morris' og Tietgens prestige. De håbede endog på at få Imperial Mercantile til at deltage i et hotelprojekt på Gammelholm.

Alle kreditorerne gik ind på en reduktion af deres oprindelige krav, så der er ingen tvivl om, at de havde den opfattelse, at CRC bevægede sig på falittens rand. Morris og Tietgen havde derfor stået ret stærkt overfor dem, fordi de leverede et konstruktivt forslag og kunne garantere deres tilbud.

Denne position var tilstrækkeligt stærk til, at de kunne gribe til pressionsmidler. Var Morris' forhandlinger med kreditorerne ved at gå i hårdknude, skete det flere gange, at han anmodede Tietgen om at sende et ultimatum, der krævede fremskridt i sagen. Desuden forholdt de kreditorerne oplysninger. Leeds Banking og Glyn måtte f.eks. ikke erfare B-aktiernes reelle kurs og udbytte. Morris udtalte i den forbindelse sin frygt for, at de skulle sende en agent til København for at foretage undersøgelser over aktiernes virkelige værdi, og som han sagde: »they, of course, would soon find that they are worth a good deal more than 50 %«⁴². Morris anbefalede Tietgen at give Leeds Banking og Glyn en begrundelse for, at de tilbagekøbte aktierne 14 måneder tidligere end aftalt. Den skulle gå ud på, at KSS nu var i besiddelse af det tilstrækkelige beløb, de ville derfor anvende det til at fyldestgøre kreditorerne, accepteredes det ikke nu, ville summen blive investeret i nye anlæg, og et tilsvarende beløb ville næppe være frit før til den endeligt aftalte tid om 14 måneder. Morris fortsatte med følgende: »You might go on to add that you personally feel pledged to see the bill-holders dealt fairly with in the matter . . .«⁴².

Var CRC overhovedet så dårligt kørende, at det i virkeligheden var nødvendigt for kreditorerne at acceptere nedslag i deres krav på selskabet? CRC's egenkapital lød nominelt på £ 60.000. Den skulle finansiere sporvejsanlægget fra Frederiksberg til Tårnbæk. Ved udgangen af 1865 var linjen færdigbygget til Lille Vibenshus. Åbningsstatus for KSS anslog dennes værdi til i alt £ 35.414, heri indregnet vogne, fast ejendom og leverede materialer til Tårnbæk-linjen. Foruden til anlægget måtte en del af aktiekapitalen være anvendt til betaling af deposita af i alt £ 5.463, der var i de danske myndigheders besiddelse. Bedømt ud fra disse tal måtte finansieringen i CRC være hensigtsmæssig, idet anlægsformuen skulle kunne finansieres ved den sikre egenkapital.

Imidlertid blev aktiekapitalen som omtalt aldrig fuldt indbetalt. Årsregnskabet for 1864 viste, at der mindst var betalt £ 4 pr. aktie. Annulleringen af 4.090 aktier ved rekonstruktionen skyldtes restancerne, men det er desværre ikke muligt at bedømme hvor stor en del af aktiekapitalen, der var indgået i december 1865. Et minimumstal kan dog udregnes på grundlag af de givne oplysninger i korrespondancen og årsregnskabet:

Croskey havde betalt £ 7 på 1.300 aktier	£ 9.100
515 aktier var fuldt betalt (à £ 10)	£ 5.150
1.395 aktier à £ 8-10	£ 11.857
På 2.790 aktier var der betalt mindst £ 4 og højst £ 7	£ 11.160
	<hr/>
	I alt £ 37.267

Differencen mellem den indbetalte aktiekapital og den kapital, CRC havde behov for til at foretage anlægget, var så ringe, at finansieringen må betragtes som rimeligt god. Alligevel havde CRC økonomiske vanskeligheder fra sommeren 1864. Virksomheden syntes i perioder at være illikvid og at mangle kapital til den fortsatte investering i de faste anlæg. Den manglende likviditet mærkedes f.eks., da Croskey ønskede at afgive sit hverv som entreprenør ved anlægget⁴³. Hans vederlag for det præsterede arbejde måtte CRC yde i form af vekslers, der måtte fornyes to gange⁴⁴. De nye entreprenører, Kayser og Larsen, tøvede med at begynde arbejdet i efteråret 1864, da de ikke fandt, at der fra selskabets side kunne ydes dem tilstrækkelig sikkerhed for, at betalingen blev foretaget efter fuldførelsen. Driftsindtægterne kunne desuden tænkes at have medvirket ved finansieringen af anlæggene. Ifølge en oversigt over CRC's bruttoindtægt i perioden sept. 1864–sept. 1865 var tendensen stigende. I gennemsnit for hele året lå den på £ 7.000, hvilket må være absolut tilfredsstillende, da Tietgen under rekonstruktionen kalkulerede med, at selskabet kunne køre £ 5–6.000 ind pr. år⁴⁵.

Som svar på spørgsmålet, om CRC's økonomiske forhold nødvendiggjorde en rekonstruktion, kan det anføres, at problemet var manglende likviditet og en dårlig finansiering, som kun blev dårlig, fordi aktiekapitalen aldrig blev fuldt indbetalt. Der måtte derfor optages ufordelagtige lån, som det var umuligt at indfri inden for de stipulerede tidsfrister. Disse lån, der var kortfristede, anvendtes til investeringer i de faste anlæg, der ifølge koncessionerne skulle være færdiglagt senest i september 1864.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

I de første år af KSS' eksistens blev der ikke optaget større lån. Dette skete først fra 1868. Långiver og betingelser kendes ikke. Tietgen udtalte i sine årsberetninger, at formålet var finansiering af de nye anlæg til henholdsvis Sluk efter ved Hellerup og til Nørrebro samt til Amager.

Den betalte rente kan aflæses af regnskabet, men da der indtraf bevægelser i hovedstolen inden for hvert år, er det umuligt at udregne en rentefod. Lånene kan have været meget kortfristede, eller det kan have været bestyrelsens ønske at få dem afviklet hurtigt, i hvert fald viser årsregnskabet for 1870, at de var nedbragt til 10.000 rdl., øjensynligt ved hjælp af den tilførsel af egenkapital, der skete ved aktiekapitalens udvidelse til 472.500 rdl. Finansieringsgrundlaget var dermed det bedst mulige.

Under gennemgangen af regnskaberne er det vist, at den sikkerhed, KSS kunne stille, sandsynligvis var noget overvurderet⁴⁶. Fremmedkapitalen ud-

gjorde dog aldrig mere end 10 % af aktiverne, og den blev så hurtigt afviklet, at kreditorerne næppe kunne have betragtet deres lån til KSS som en usikker pengeanbringelse.

Kontrahenter og leverandører

Både KSS og CRC fulgte den politik at kontrahere med andre foretagender, så snart større arbejder eller ydelser var påkrævet. Leverandørerne spillede derfor en væsentlig rolle ved etableringen af anlægget og ved driftsomkostningernes størrelse.

I CRC kan det påvises, at Tietgen havde indflydelse på Croskeys afløser, H. H. Kaysers og Jørgen Larsens, kontrakt. Opmærksomheden vil derfor blive centreret om den. Hvad angik KSS, var Tietgen i kraft af sin position den reelle beslutningstager i disse spørgsmål.

Copenhagen Railway Co.

De første, der påtog sig bygningen af sporvejsanlægget, var J. R. Croskey og W. R. Wagstaff. De påbegyndte linjen til Tårnbæk, der efter planen skulle være færdiggjort inden marts 1864. Croskey opholdt sig imidlertid sjældent i København, hvorfor hans kontrol med arbejdet blev meget lemfældig, og han formåede slet ikke at overholde tidsfristerne. I marts 1864 var han blevet så træt af foretagendet, at han bemyndigede Tietgen til at sælge sin kontrakt. På Tietgens opfordring og med ham som mellemmand blev der optaget forhandlinger med Kayser og Larsen. De påtog sig at udføre arbejdet for mindre end halvdelen af det vederlag, Croskey havde beregnet sig.

Kaysers og Larsens position over for CRC og Croskey var stærk, da de opfyldte de nødvendige forudsætninger for at udføre arbejdet. De kunne lettere kommunikere med myndighederne. I denne forbindelse var det sikkert heller ikke uvæsentligt, at Kayser var medlem af borgerrepræsentationen. Det kunne forventes, at han i den egenskab kunne få kendskab til myndighedernes planer og eventuelt påvirke dem. Samtidig var Kayser og Larsen ifølge Tietgens anbefaling i besiddelse af de nødvendige faglige kvalifikationer.

Hele Tietgens virksomhed i forbindelse med oprettelsen af kontrakten peger hen på hans interesse i at få arbejdet igangsat, så selskabet kunne få etableret en stabil drift. Al korrespondance mellem Croskey og Kayser og mellem denne og CRC førtes gennem Tietgen. Desuden indebar opgaven, at han holdt møde med Kayser, og at han besøgte London i august 1864, hvor han forhandlede med bestyrelsen om kontrakten. Også økonomisk forpligtede han sig, idet han påtog sig at garantere Kayser og Larsen betalingen for 1. etape af anlægget ⁴⁷.

Tietgens anstrengelser var dog delvis spildt, fordi linjen kun blev udvidet med en lille del af det planlagte.

Det kendskab, man kan få om KSS' leverandører, er ikke stort. Måske fordi forhandlingerne blev ført mundtligt, da alle de involverede parter var bopliende i København. Desuden er det indtrykket, at problemerne ikke var så vanskelige at løse, at det gav anledning til komplicerede forhandlinger.

Efter at driften var kommet i gang, var hestekontrahenterne den mest omkostningskrævende post på regnskabet. De lagde beslag på 65 % af de samlede udgifter i årene 1866–68. KSS's hestekontrakt blev udbudt i licitation, og det lykkedes selskabet at få lejen ned under det, som CRC havde måttet betale.

De ansatte

Tietgen medvirkede i nogen grad ved opbygningen af CRC's administration i det omfang, hans forslag til ansættelser blev taget til følge. KSS' opbygning var derimod i det store og hele Tietgens værk.

Copenhagen Railway Co.

Kildematerialet tillader kun et vist indblik i CRC's danske organisation, og Tietgens indflydelse gav sig især udtryk gennem hans anbefalinger til ansættelser og gennem hans kontakt med de danske funktionærer. CRC's organisation i Danmark syntes igennem hele perioden at være ret løs og ineffektiv. Den bar præg af, at anlægsarbejderne skulle udføres af entreprenører. Selv om bestyrelsen gjorde sig visse bestræbelser for at øve kontrol med administrationen i København, var dens situation umulig på grund af den vanskelige kommunikation.

Den engelske ingeniør John Grantham blev ansat som teknisk ekspert. Han manglede imidlertid indsigt i sporvejsproblemer, og dette sammen med hans sjældne besøg i København brugte Tietgen som begrundelse for at anbefale havnebygmester Lyders som fast ingeniør for CRC. Han ville være velegnet, da han som følge af sin mangeårige ansættelse i et engelsk firma, Walther & Sons, London, kunne tale engelsk ⁴⁸. Samtidig havde han i kraft af sin stilling mulighed for at lette en gennemførelse af sporvejenes planer, da hans arbejde som havnebygmester bestod i udarbejdelse af Københavns broprojekter. Lyders tilknytning til CRC kom imidlertid ikke til at betyde, at arbejdet skred hurtigere frem, dertil tog de personer, der var ansat på CRC's initiativ ikke deres opgave tilstrækkeligt alvorligt.

Ved CRC's stiftelse var der ikke udarbejdet planer for en administration. L. A. Thyssen blev ansat som den første til at varetage det administrative

arbejde. Dette valg udtrykte Tietgen stor tilfredshed med, da Thayssen var vel anset og tidligere havde haft en offentlig post⁴⁸. Senere udnævntes S. Hoffmeyer med stillingsbetegnelsen kontrollerende direktør. Han fik fuldmagt for selskabet og uindskrænket myndighed til at repræsentere det i Danmark. Tietgen havde snævre kontakter med de danske direktører i CRC, hvilket gavnede ham, da beslutningen om CRC's opløsning og reorganisation skulle træffes. Hoffmeyer udarbejdede til dette brug en oversigt over CRC's bruttoindtægter, samt en prognose over indtjeningsmulighederne.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

Ifølge vedtægterne udnævnte bestyrelsen direktørerne og alle øvrige funktionærer. I de første par år beklædtes de højeste poster inden for administrationen af de to direktører Thayssen og Hoffmeyer fra CRC. Efter Thayssens død i september 1868 blev Hoffmeyer reelt enedirektør, formelt skete det ved en vedtægtsændring i april 1869.

Tilstedeværelsen af to direktører gav kompetencekonflikter. Der findes ikke klager fra Thayssens side ud over et enkelt brev, der befinder sig i Tietgens arkiv, hvori han bebrejdede Hoffmeyer, at han ikke havde efterkommet en bestemt anmodning⁴⁹. Hoffmeyer derimod sendte flittigt breve stilet til Tietgen angående hans og Thayssens uoverensstemmelser⁵⁰.

Bestyrelsen i sin helhed kontrollerede ikke direktørernes arbejde særligt strengt. Alligevel var deres handlefrihed beskåret på grund af bestyrelsesformandens konstante opsyn med dem. I Tietgens arkiv befinder sig mange af de månedlige rapporter, Thayssen var forpligtet til at afgive. Hoffmeyers førortalte breve gav ligeledes Tietgen indblik i foretagendet og derfor mulighed for at gribe ind, hvilket han også gjorde ved flere lejligheder. Dette vidner om, at der kun i ringe grad var en fast opfattelse af, at den formelle kommandovej gik gennem direktionen. Ikke uden grund blev Tietgen opfattet som den væsentligste beslutningstager, selv når det gjaldt problemer inden for den daglige drift.

Ifølge en gammel konduktørs erindringer skulle disses arbejdsdag ikke ualmindeligt have været på 16-17 timer i døgnet med en fridag hver 5. dag⁵¹. Det sidste bekræftes af Thayssens rapporter. Ofte overholdtes den ikke, da der altid var fraværende blandt personalet. Georg Nørregaards undersøgelser bekræfter, at en 13-timers arbejdsdag eksklusive pauser ikke var ualmindelig i 1860'erne, ligesom man ikke var så nøjeregnende med fridagene i den periode⁵².

Thayssens indberetning opgav konduktørernes samlede løn for 1867. Den svingede mellem 458 rdl. og 387 rdl. pr. år for den højst og lavest lønnede.

Til sammenligning med det almindelige lønniveau i tiden kan det på basis af Jørgen Pedersens beregninger anføres, at en faglært arbejder i København i årene 1865–71 tjente 651 kr. pr. år i gennemsnit⁵³. Hvis man kan tillade sig at anvende omregningsværdien for rdl. og kr. fra 1874, skulle dette beløb svare til ca. 325 rdl., altså noget under den laveste løn, der blev udbetalt til konduktørerne.

Såvidt det har kunnet konstateres, var der ingen pensionsordning for de lavere funktionærer. En sygekasse- og ulykkesforsikringsordning fandtes heller ikke. Love om obligatoriske ordninger af den art vedtoges ganske vist også først i henholdsvis 1892 og 1898, men allerede før var der oprettet private forsikringsordninger, der enten var administreret af eller modtog bidrag fra virksomhederne. Thayssen rapporterede dog for året 1867, at de pr. sygedag betaltes fuld dagløn uden provision.

Der var intet opsigelsesvarsel på dette trin i hierakiet. Om efteråret fyredes altid en del, fordi der skete indskrænkninger i driften om vinteren.

Tietgens indflydelse på konduktørers og kuskes arbejds- og ansættelsesvilkår ytrede sig især ved, at han påtog sig at anbefale konduktører og tildele irettesættelser, samt ved at anmodninger om lønforhøjelser og understøttelser i visse tilfælde rettedes direkte til ham⁵⁴.

Passagerer

Copenhagen Railway Co.

Den rute, der blev færdigbygget af CRC var følgende: Fra Frederiksberg Runddel ad Alleen gennem Vesterbrogade over den nuværende Rådhusplads videre gennem Philosophgangen – den nuværende Stormgade – over Slots- holmen og Holmens Bro til Lille Vibenshus på Østerbrogade.

Stifternes tegningsindbydelse fra maj 1863 beskrev det publikum, CRC appellerede til. Det var den velhavende del af Københavns befolkning, som havde slået sig ned langs Sundets kyst for at undgå byen med den trange plads, samt de beboere, der frekventerede forlystelsesstederne Tivoli og Alhambra. Sporvejene skulle derfor ikke primært opfattes som et almindeligt hverdagstransportmiddel for arbejdere, småhåndværkere og handlende.

Byen var inde i en vækstperiode både i udstrækning og i folketal netop i disse år. I 1852 fik terrænet uden for demarkationslinjen fuld byggefrihed. Området uden for søerne og umiddelbart indenfor kunne derfor frit bebygges. I perioden 1850–70 var befolkningstilvæksten uden for voldene større end indenfor. Stigningen var henholdsvis 34.700 og 17.000⁵⁵. Takket være samme lov voksede også Frederiksberg. Befolkningstallet fordobledes⁵⁶.

De første kontrolmærker, som passagererne ved betaling modtog af konduktøren og ved udgangen skulle aflevere til kusken. De aflange eller runde messingtegn viste sig dog snart upraktiske og afløstes allerede i 1860erne af papirbilletter.

Efter Københavns Sporveje 1911-1936 s. 20.

Den beboelse, som sporvejslinjen gennemløb, bekræfter, at de velhavende betragtedes som indtjeningsgrundlaget. Da CRC blev anlagt, havde Frederiksberg endnu landsbypræg. I Trap Danmark karakteriseres beboerne således: de hører til dem, hvis forsørgere har stilling i København eller lever af deres pension⁵⁷. Alleens beboere bestod for størstedelen af velhavere, der ejede store villaer. Den samme gruppe befolkede St. Annæ Øster kvarter med de fornemt beliggende lejligheder i Bredgade og St. Kongensgade. Billedet var det samme for den sparsomme del af Østerbro, der var bebygget på det tidspunkt, da linjen førtes igennem til Lille Vibenshus med undtagelse af området med Lægeforeningens boliger. Den gennemløbne del af Vesterbrogade bestod endnu på dette tidspunkt af mere spredt beboelse med gartnerier, slagtehus og tømmerpladser. Jernbanen og Tivoli optog en stor del af området. Det skal dog siges, at linjen ikke løb længere fra de mere folkerige kvarterer i den indre by, end at indbyggerne efter en forholdsvis kort spadseretur kunne komme til en sporvogn. Desuden lå der langs ruten kvarterer, der kunne forventes at blive udbygget de kommende år.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

Efter oprettelsen af KSS søgte Tietgen at få tilladelse til at opgive fortsættelsen af hovedlinjen til Tårnbæk, da befolkningsunderlaget var for ringe, men i september 1869 måtte de alligevel forlænge linjen til Slukefter i Hellerup. Forholdsvis hurtigt efter starten etablerede KSS en ny rute med anlægget af

sporet forbi Sorte Hest ved Vesterbros torv i november 1866. Det var en ret kort linje. Den løb fra Frederiksberg Runddel ad Pile Allé og Vesterbrogade, indtil den stødte på det gamle anlæg ved Værnedamsvej. Dette område var endnu kun svagt udbygget, og det blev aldrig så overbefolket som strækningen fra Valdemarsgade og op mod Rådhuspladsen. I maj 1868 åbnedes desuden 1. etape af den linje, der året efter skulle fortsætte til Nørrebro. Udgangspunktet var ruten fra Tivoli til Klampenborg-banegården. Herfra fortsatte den via broen over Peblingesøen gennem Ewaldsgade og Korsgade til Parcelvejen. Denne rute var hensigtsmæssigt valgt. Dels var det store udflugtsmål Tivoli den ene endestation, dels kunne der befordres rejsende såvel til Klampenborg-banen som til den sjællandske jernbane, og endelig gik ruten gennem et af de kvarterer på Nørrebro, der først bebyggedes. Allerede fra 1853 var de første gader anlagt, og i 1875 var hele gadenettet mellem Kapelvejen og Peblingesøen faktisk færdigt udbygget med et lejlighedsantal på 5–6.000.

Hvilket publikum KSS henvendte sig til, siger kildematerialet intet direkte om, men da selskabet kørte på den samme rute som CRC, må konklusionerne fra dette selskab også gælde for KSS. En del af de områder, KSS kom til at dække, blev dog folkerige arbejderkvarterer, da de blev udbygget. Det gælder Vesterbrogade og ikke mindst Nørrebro. Den oprindelige hensigt med Nørrebro-linjen var imidlertid blot, at den skulle forbinde Øster- med Vesterbro, således at de rejsende kunne undgå turen gennem byen. I beretningen for året 1866 udtalte Tietgen da også, at de »klasser«, der fortrinsvis beboede Nørrebro, næppe kunne forventes at ville give nogen større trafik⁵⁸.

Taksterne holdt sig uændret gennem hele den behandlede periode. Ligesom i CRC's tid forlangtes der 4 sk. til Vesterport og yderligere 4 sk., hvis turen fortsattes derudover. Da sporet blev ført helt ud til Slukefter, blev der forlangt endnu 4 sk. for det sidste stykke. Desuden solgtes der abonnementsbilletter med en rabat, hvis størrelse ikke angives. Disse takster må med Jørgen Pedersens opgørelser over arbejdslønnen som udgangspunkt vurderes til at være så høje, at de lavere indkomstlag næppe kan have benyttet sporvognene som et hyppigt transportmiddel. Københavnske faglærte arbejdere inden for forskellige fag kunne som dagløn i perioden 1860–70 tjene mellem 1 og 1 1/2 rdl. om dagen, og arbejdsmænd kunne tjene så lidt som 1/2 rdl. pr. dag⁵⁹. En tur-retur inden for en takstgrænse ville dermed udgøre ca. 4 % af den højstlønnede arbejders indkomst efter denne opgørelse.

Tietgens holdning og virksomhed i forbindelse med denne gruppe udtrykkes ikke eksplicit. Han synes ikke at have opstillet en fast målsætning for selskabets passagerpolitik, men han var dog altid særdeles interesseret i, om indtægterne og passagerantallet var stigende.

Konkurrenter

De foretagender, der kunne tænkes at konkurrere med KSS og CRC, var omnibusselskaberne, jernbanelinjer med lokalstationer samt i mindre grad drosker og kapervogne. Desuden vil andre ansøgere til koncessioner, hvori KSS og CRC var interesseret, blive betragtet som konkurrenter.

Droskerne havde til formål at imødekomme individuelle transportbehov, og de optrådte derfor kun i begrænset omfang som direkte konkurrenter til sporvejene. De vedblev da også med at køre på trods af det stadigt stigende antal sporvejslinjer. Én gang forsøgte KSS at få en fordel på droskernes bekostning. Det søgte at få nedlagt deres holdeplads ud for forlystelsesstedet Alhambras hovedindgang for selv at få plads til et dobbeltspor på dette sted. Ansøgningen blev dog afslået ⁶⁰.

Kapervognene fungerede ikke som egentlige rutekøretøjer, men som en slags turistvogne f.eks. ved de traditionelle skovture til Frederiksberg Have, Charlottenlund og Dyrehaven. Det var netop disse udflugtsture, sporvejselskabet satsede på at erstatte ⁶¹.

Omnibusserne blev ved indførelsen i maj 1841 betragtet som en væsentlig forbedring i by-kommunikationen, da de kørte i fast rutefart. Ved CRC's start i 1863 var der ca. 30 omnibusser. Der var linjer til Østerbro fra Gråbrødretory, ad Nørrebro og Blegdamsvej samt til omegnen: Dragør, Lyngby, Vedbæk og Klampenborg. Den mest givtige var linjen fra Frederiksberg til Møntergade.

Øjensynligt var indehaverne af koncessionerne af marts 1862 ganske overbevist om, at sporvejene ville kunne klare sig i konkurrencen med de eksisterende offentlige transportmidler, for den bevilgede rute var delvis sammenfaldende med omnibuslinjerne til Frederiksberg og Klampenborg. Det viste sig da også, at både kapervogne og nogle omnibuslinjer blev udkonkurreret. Desværre kan der – med en enkelt undtagelse – intet siges om de nøjagtige tidspunkter. Blot oplystes det i Dagbladet i marts 1867, at omnibussen til Slukefter havde indstillet driften på grund af konkurrencen fra sporvejene ⁶². Kapervognene kørte kun til ca. 1880.

Frederiksberg-omnibusserne syntes at være de vanskeligste at slå ud. Men at konkurrencen følte trykkende, er der ingen tvivl om. Allerede før CRC begyndte driften, modtog Tietgen en henvendelse fra ejeren, gående ud på, at han var villig til at gå i kompagniskab med sporvejselskabet. Efter hans forslag skulle han selv sørge for hestene og administrationen, Croskey for vognene og anlægget. I brevet til Croskey herom skrev Tietgen: »... he is very miserable at the prospect of the competition . . .«, og anbefalede i øvrigt

at acceptere forslaget, da det ville give foretagendet prestige⁶³. Allerede to dage efter måtte Tietgen dog meddele, at omnibusejeren havde ombestemt sig, men at han uden tvivl ville komme tilbage til spørgsmålet. Tietgens spådom gik først i opfyldelse, efter at KSS var dannet. Efter flere forhandlinger opkøbte KSS omnibusselskabet i april 1869. Tietgen havde efter egne udtalelser kun ventet på, at ejeren skulle blive mør, for han ville snart indse, at sporvejene ville tage hans bedste linjer⁶⁴. Det indså han, da KSS ansøgte om koncession på Gl. Kongevej-ruten.

I juli 1863 åbnedes jernbanen til Klampenborg via Charlottenlund med udgangspunkt fra stationen ved Gyldenløvesgade. CRC's bestyrelse betragtede den som en mulig konkurrent og ønskede bl.a. derfor at opgive forlængelsen af sporvejen fra Lille Vibenshus. Efter dannelsen af KSS accepterede Indenrigsministeriet, at linjen fra Slukefter til Tårnbæk blev opgivet. Det skete uden kommentarer, så det kan ikke siges, om ministeriet billigede konkurrencebegrundelsen. Med KKS' åbning af linjen til Klampenborg-stationen kom de to baner således til at gå tæt op ad hinanden, og der blev derfor indgået en aftale om koordination af køreplanerne. Det samme skete, da Slukefter-ruten åbnede, da dens endestation lå tæt ved Hellerup station. Koncessionen til St. Annæ Plads gav mulighed for et samarbejde med jernbanerne, da den indeholdt en paragraf om, at bevillingshaveren skulle træffe nærmere overenskomst med det sjællandske jernbaneselskab, såfremt der ønskedes en tilslutning til dette. Et samarbejde mellem KSS og den sjællandske jernbane lettedes ved, at F. C. Esskildsen og fra 1870 H. T. Wenck sad som medlemmer af bestyrelsen i KSS. Esskildsen var nemlig tillige viceformand for det sjællandske jernbaneselskabs plenarbestyrelse, og Wenck var fra 1864 medlem af direktionen.

Koncessionssystemet medførte, at et selskab altid var sikker på at have monopol på en bestemt linje, men det var ikke sikker på, at et andet selskab ikke kunne få en bevilling til at drive en parallelt løbende rute. Dette må ses som en del af begrundelsen for den stærkt ekspansionistiske politik, som KSS førte i de første år. Naturligvis regnede KSS med, at det på denne måde hurtigt kunne opnå de bedste ruter og således fratage andre tilskyndelsen til at stifte nye sporvejselskaber. Taktikken lykkedes udmærket, for mens KSS fik tre koncessioner i denne periode samt løfte om endnu én, der først blev endeligt givet i 1871, blev der kun uddelt to bevillinger til andre: Nørrebros Sporvei-Selskab (NS) og en linje ad Gl. Kongevej. Denne sidste koncession udstedtes endog først efter, at KSS havde udtalt, at det ikke ville gå ind på de stillede betingelser.

Årsagen til, at bevillingerne blev forbeholdt KSS, var i hvert fald ikke, at

det skortede på ansøgninger fra andre. Bestyrelsen for KSS intervenerede således direkte over for indenrigsministeriet for at forhindre, at to koncessionsansøgere, ingeniørerne Keifler og Casse, fik tilladelse til at drive sporvej fra Østerport til Kgs. Nytorv gennem Strøget ad Vesterports passage og Gl. Kongevej til Frederiksberg Runddel⁶⁵. En rute, der ville løbe delvis parallelt med delvis sammen med en del af KSS' linje, samt dække en linje, det var interesseret i. Keifler havde tidligere fået tildelt koncessionen på Nørrebros sporvej. Han havde ganske vist solgt den videre til stifterne af NS, men det kunne tænkes, at hans forbindelse til dette selskab stadig var således, at det også kunne købe hans nye koncession, hvorved NS ville kunne forbinde Vester-, Nørre- og Østerbro.

Det eneste sporvejselskab, der blev stiftet i denne periode foruden KSS, var som nævnt NS. Den første tur blev kørt i december 1867. Ruten gik fra den nordlige del af Kgs. Nytorv via Gothersgade og Nørrevolds Boulevard⁶⁶ ad Frederiksborggade og Nørrebrogade til Runddelen, herfra ad Lygtevejen⁶⁷ til jernbaneoverskæringen på det sted, hvor Bragesgade går i dag.

Tietgen frygtede dog ikke den nye linje, idet han udtalte til Morris, at den gik i en retning, som han overhovedet ikke ville røre. Men trods alt måtte NS ikke være uden interesse, da han fortsætter: »I expect we shall be able to purchase it cheaper in a year or two . . .«⁶⁸. Tietgens optimisme slog dog ikke til, idet NS viste sig at blive rentabel. Måske var åbningen af NS også årsagen til, at KSS tog en gammel idé op igen om at søge at forbinde Øster- og Vesterbro. I hvert fald behandlede en ansøgning om en koncession på den første del af linjen fra Tivoli til Klampenborg-stationen på et møde i Københavns borgerrepræsentation i begyndelsen af februar 1868. Ved denne lejlighed udtalte et medlem, Bing, at det ville være bedre, hvis NS fik denne rute, da skæringen af Vesterports passage derved kunne undgås⁶⁹. Konkurrencemotivet over for NS kom endnu tydeligere frem ved ansøgningen om tilladelse til at fortsætte sporet fra Klampenborg-stationen mod Østerbro. I et brev fra KSS' bestyrelse til indenrigsministeriet hed det, at det ville være til stor lettelse for færdselen og i væsentlig grad formindske savnet af jernbanestationen ved Lygtevejen, hvis Nørrebro-kvarteret blev sat i forbindelse med jernbanestationen på Farimagsvvej⁷⁰.

Ifølge referatet fra NS' generalforsamling i februar 1868 udtalte formanden, at selskabet havde til hensigt at ansøge om en forlængelse af ruten til Det kgl. Teater⁷¹. Det blev dog KSS, der senere kom til at køre teaterturene.

Selve koncessionsprincippet betød som nævnt en begrænsning af konkurrencen, men KSS indskrænkede den yderligere, dels ved, at en del omnibusselskaber måtte likvidere eller blev opkøbt, dels ved, at selskabet ekspanderede

Kort over København ca. 1878.

Udover de før 1870 oprettede linier (KSS' hovedlinie, Sorte Hest-linie og Nørrebro-linie samt Nørrebros Sporvejselskabs linie fra Kgs. Nytorv til Nørrebro), var der på dette tidspunkt kommet yderligere tre linier til. KSS åbnede 1872 en rute fra Christiansborg Slot til Amagertorv, og omtrent samtidigt oprettedes af Frederiksberg Sporvejselskab Gl. Kongevej-linien fra Trommesalen ved Tivoli til Smallegade. 1873 var desuden det nystiftede Københavns Forstæders Sporvejselskab begyndt at køre på Blegdamslinien fra Triangeln over Nørrebro til Tivoli.

Efter Trap: Danmark. 2. udg. (1879) bd. 2 s. 41.

så kraftigt. I den førte politik stod Tietgen helt i centrum. Hans taktik gik ud på at udkonkurrere modstanderen for i sidste øjeblik at opkøbe det svage selskab, hvis det havde interesse. I denne periode realiseredes det kun en gang, men der havde været flere forsøg, og med hensyn til NS fremsatte Tietgen en udtalelse, der gik i tilsvarende retning. En ytring fra den tidligere nævnte borgerrepræsentant Bing vidner om, at andre havde bemærket KSS' politik. Bing foreslog kommunalbestyrelsen at få indblik i KSS' takstpolitik, da det kunne tænkes at ville opløse endnu flere selskaber ⁷².

Med jernbanerne udgik KSS en direkte konkurrence, idet man tværtimod indgik samarbejde. Med NS konkurrerede KSS fra 1869. KSS' udgangspunkt var gunstigst, da dets net var langt større, og da det tilmed hovedsageligt var dette selskab, der fik bevillingerne.

KSS' bestyrelse udtrykte en slags principerklæring om konkurrence, da den i anledning af en ansøgning til indenrigsministeriet skrev: »... at det offentlige, såvel som publikum vil være veltjent med, at anlægget af de nævnte linier – fremfor at udstykes mellem flere entreprenører – lægges i vor hånd og således knyttes til det alt bestående ældre konsoliderede, og som vi tror at turde udtale, vel ansete selskab« ⁷³.

Myndighederne

Sporvejselskaberne var i højere grad end mange andre virksomheder underkastet myndighedernes kontrol og regulativer. Deres funktion var defineret gennem lovgivning og koncessioner, væsentligst fordi sporene måtte nedlægges i de offentlige veje.

Det areal, sporvejsanlægget gennemløb, var underlagt flere myndigheder: indenrigsministeriet, finansministeriet, militæretaten, Københavns amtsråd samt Københavns og Frederiksbergs kommunalbestyrelser. Opmærksomheden vil blive centreret omkring indenrigsministeriet, som var det bevillingsudstedende organ, og Københavns magistrat og borgerrepræsentation, da størstedelen af linjen løb gennem København.

Den gældende lov om sporveje blev vedtaget i januar 1862. Baggrunden var C. F. Gardes ansøgning fra 1860. Loven var meget kortfattet, og det blev overladt til indenrigsministeriet ved koncessioner at fastsætte de nærmere betingelser for sporvejsanlæg. Der kunne gives eneret til benyttelsen af anlægget, men kun for højst 40 år. Blev den givet for mere end 20 år, skulle hele anlægget med vogne og ejendomme efter koncessionens udløb tilfalde staten uden vederlag. Denne bestemmelse kunne tænkes at virke afskrækkende på investorer, men det må tages i betragtning, at der ikke stilledes krav om

erlæggelse af afgifter for benyttelsen af de offentlige veje, ligesom det heller ikke fordredes, at anlægget skulle være på højde med den tekniske udvikling.

Grundlaget for CRC's og KSS' arbejde var således de koncessioner, som løjtnant Garde fik udstedt i marts 1862, og hvori de bevilgende myndigheder nøjere definerede selskabets retsgrundlag og de krav, der skulle opfyldes. De vigtigste punkter heri var:

Koncessionernes længde var den maksimale – 40 år. Alle planerne skulle før anlæggets påbegyndelse godkendes af de relevante myndigheder, som også skulle føre tilsyn med arbejdet. Tidsfristen for færdiggørelsen af arbejderne blev sat til 2 år, dvs. senest i marts 1864. En overtrædelse betød tab af koncessionerne sammen med $1/4$ af det depositum, der skulle stilles efter 1 år. Størrelsen af dette var i alt 34.000 rdl. til stat og kommune samt et ikke nøjere angivet beløb til fæstningsmyndighederne. Der var ingen garanti for, at depositumet blev returneret, for indenrigsministeriet kunne kræve det tilbageholdt til koncessionernes udløb for på den måde at sikre, at det offentlige ikke kunne komme til at bekoste en eventuel sporoptagning med deraf følgende istandsættelse af gaderne, hvis selskabet måtte standse driften.

De første koncessioner indeholdt ikke krav om sikkerhedsforanstaltninger. Der blev blot givet visse regler, der måtte overholdes, for at vognene ikke skulle være til gene for andre vejfarende. Således blev der heller ikke givet anvisninger på anlæggets udformning, selv om erfaringerne fra udlandet viste, at der var store problemer forbundet med især skinnernes konstruktion.

Copenhagen Railway Co.

Tietgen optrådte straks efter, at Croskey og Wagstaff havde indgået aftale med Garde om køb af hans koncessioner, som formidler mellem disse og myndighederne og senere mellem disse og CRC.

At Tietgen kunne påtage sig denne funktion, forklares ved de opgaver, han allerede havde arbejdet med bl.a. også for Croskey. På dennes vegne havde Tietgen forhandlet med ministeriet angående tildelingen af en koncession i forbindelse med det nord-atlantiske telegrafprojekt, og han havde, takket være sit engagement i de danske jernbaneprojekter, opnået at få en vis prestige såvel hos regeringen som hos engelske investorer. Disse anså tilsyneladende Tietgen for at have let adgang til myndighederne. Morton Peto fra det engelske firma Peto, Brassey & Sons bad eksempelvis Tietgen om at benytte sin private indflydelse over for ministeren, ligesom han også skulle forsøge at erhverve sig visse relevante oplysninger⁷⁴. I oktober 1859 fik Peto koncession på anlægget af den jyske tværbane.

Yderligere kontakt med regeringen havde Tietgen i forbindelse med etable-

ringen af statslån i 1863 og 1864. Han anførte selv flere gange i korrespondancen, at han havde let adgang til ministrene, og at han dermed uden besvær kunne få kørt sine krav igennem⁷⁵. De udtalelser, A. F. Krieger bringer i sine dagbøger, peger i retning af, at Tietgen i højeste grad havde gehør i regeringen helt fra den tidligste direktørtid, takket være hans energiske indsats for at få etableret statslånene og jernbanerne⁷⁶.

Det var i første omgang over for indenrigsministeriet, at Tietgen måtte varetage stifterne af CRC's interesser. De indledende forhandlinger angik overdragelsen af koncessionerne samt indbetalingen af depositumet. Ved personlige samtaler med den daværende indenrigsminister, Orla Lehmann, opnåede Tietgen at få en mundtlig erklæring om, at overdragelsen af koncessionerne ville blive en ren formalitet. Angående depositumet blev det blot krævet, at 1/4 skulle være indbetalt inden fristens udløb i marts 1863, resten når anlægget påbegyndtes, på trods af at alle 34.000 rdl. skulle have været erlagt på denne dato for at undgå en fortabelse af koncessionerne. Disse lempelige vilkår blev dog senere ændret af ministeriet. Hele beløbet krævedes i stedet endeligt betalt i juni 1863. Tietgen udtalte, at han ikke ville forsøge at få ministeren til at holde sit ord, da arbejderne alligevel snart ville begynde⁷⁷. Sidste del af kautionen indbetalte han således i slutningen af juni 1863, kort efter at han på Croskeys og Wagstaffs vegne havde ansøgt om, at koncessionerne kunne blive overdraget til CRC. Accept meddeltes hurtigt, kun ti dage senere.

Da CRC blev stiftet i maj 1863, opstod der en mængde nye problemer. Konflikterne centreredes omkring opfyldelsen af firmaloven, overholdelse af koncessionernes tidsfrister og selskabets manglende opfyldelse af myndighedernes krav med hensyn til fremlæggelsen af planerne og ændringer i dem.

Den første forsømmelse, som CRC's bestyrelse begik, var ikke at foretage en registrering i henhold til firmaloven og samtidig udnævne en »her bo-siddende« fuldmægtig, der kunne tegne selskabet. Tietgen måtte på det kraftigste opfordre bestyrelsen til at foretage en ansættelse, da han fik en privat advarsel fra den ansvarlige embedsmand⁷⁸.

Tegningsindbydelsen for de engelske aktionærer meddelte, at sporvejene ville åbne i slutningen af august 1863. Denne tidsberegning var nok lidt optimistisk, men hele anlægget skulle dog senest være færdigbygget i marts 1864 ifølge de betingelser, ministeriet havde stillet i koncessionen. Umiddelbart måtte derfor tages som givet, at planerne over anlægget kunne fremlægges for myndighederne straks efter CRC's stiftelse. Da CRC endelig i juli præsenterede nogle planer, viste de sig kun at omfatte 1. etape: Fra Frederiksberg Runddel til Vesterbrogade – et helhedsprojekt var overhovedet endnu ikke

udarbejdet. Kun 10 dage efter gav indenrigsministeriet grønt lys for arbejdet. Der er ingen tvivl om, at de danske myndigheder var villige til at fremme arbejdet, og de senere vanskeligheder og uoverensstemmelser skyldtes formentlig, at myndighederne aldrig fik eller ønskede lejlighed til at bearbejde planen som helhed. Selv den første del af arbejdet var ikke færdigprojekteret, da indenrigsministeriet gav sin tilladelse til anlæggets igangsættelse.

Magistrat og indenrigsministerium var heller ikke tilfreds med kvaliteten af det arbejde, selskabet præsterede, især med hensyn til brolægningen. Problemer af denne og lignende art gav naturligvis forsinkelser, og selv om linjen til St. Annæ Plads åbnede i december 1863, var det tydeligt, at koncessionens tidsfrist ikke kunne holdes. Der blev ansøgt om en forlængelse til midt i september året efter. Ministeriet accepterede, men opstillede visse forudsætninger for, at dispensationen kunne gives. Det var tydeligt, at de nye krav var en følge af de erfaringer, man havde fået, efter at kørslen på den første linie var startet⁷⁹. Det eneste krav, CRC protesterede imod – at vognene skulle være smallere – blev imidlertid fraveget.

Den næste del af linjen havde CRC store vanskeligheder med at få sat i gang. I begyndelsen af januar 1864 havde magistraten endnu ikke modtaget samlede planer for hele anlægget. Godkendelsen forelå først 6 måneder senere, og derefter gik endnu 3 måneder, før arbejdet blev genoptaget. Derfor blev endnu en dispensation fra den stillede tidsfrist nødvendig. Den blev givet af ministeriet, uden at det rådførte sig med de øvrige involverede parter, hvilket magistraten protesterede over⁸⁰. Da også denne tidsfrist – juni 1865 – var ved at udløbe, modtog ministeriet igen en ansøgning om udsættelse, denne gang for et helt år. Dispensationen blev givet endnu en gang, men nu blev der taget hensyn til magistratens krav i tillægsbetingelserne, selv om de på ingen måde var så rigoristiske, som magistraten ønskede det. F.eks. blev der ikke stillet et ultimatum i tilfælde af, at linjen ikke var færdig før til oktober 1865.

I begyndelsen af september 1865 blev strækningen til Lille Vibenshus taget i brug. Herefter slog bestyrelsen ind på en ny fremgangsmåde, idet den besluttede at standse anlægget her. I deres begrundelse herfor fremhævedes, at en fortsættelse til Tårnbæk ville blive en uheldig konkurrence for den nordsjællandske jernbane.

Især ministeriet, men også til en begyndelse magistraten, var meget utilbøjelige til at lægge et virkeligt pres på CRC. Ligeledes blev de andragender, der i den første tid blev indgivet af CRC, behandlet med stor hast, og svarene var som oftest positive. Tietgen udtalte da også flere gange, at myndighederne ikke kunne bebrejdes de forsinkelser, der opstod undervejs. Tværtimod var de langt mere eftergivende, end det kunne forventes⁸¹. Croskey og CRC's be-

styrelse derimod vurderede de danske myndigheder til at være en stærkt hæmmende faktor for virkeliggørelsen af deres planer. Deres indstilling kom udmærket frem i én af Croskeys udtalelser til Tietgen: »... if we succeed well, it will lead to a large amount of capital being introduced into Denmark, and it behoves the government to show the greatest leniency towards this pioneer of ours...«⁸².

Den udstrakte imødekommenhed, som myndighederne på trods af CRC's og Croskeys opfattelse viste selskabet, må være begrundet i, at regering og magistrat var interesseret i at få sporvejen anlagt igennem Københavnsområdet, fordi den ville lette kommunikationen, men også fordi den ville medføre en øget tilførsel af udenlandsk kapital, som også Croskey havde været inde på. Foruden sporvejselskabet påtænkte stifterne at gennemføre andre større arbejder i Danmark, f.eks. bebyggelsen af Gammelholm⁸³. Tietgen og Croskey førte en længere korrespondance herom. Planerne lød på dannelsen af et engelsk selskab bestående af de største aktionærer i CRC. Ved den første ansøgning om sporvejskoncessionens forlængelse blev der givet løfte om, at selskabet for bebyggelsen af Gammelholm ville blive stiftet senest en uge efter, at dispensationen var givet⁸⁴. Projektet realiseredes ikke, men det spøjte i baggrunden i længere tid. Det samme gjaldt de øvrige planer, som Croskey påtænkte at udføre med Tietgens hjælp: Landvindingsarbejder og bygning af en havn ved Ringkøbing, anlæg af sporveje i Jylland samt det tidligere nævnte telegrafprojekt.

En anden årsag til myndighedernes velvilje kan Tietgens identifikation med CRC være, samt hans iver for at skaffe offentligt ansatte i CRC's tjeneste. Ifølge indenrigsministeriets og magistratens arkiver var Tietgens officielle henvendelser ret få; uofficielt var kontakterne mere livlige, hvilket fremgår af Tietgens eget arkiv. Hans øjensynlige evne til at etablere forbindelser til investeringsvillig kapital i Europa skabte respekt om hans person i regeringen. Han satsede også selv på sin good-will, for han benyttede sig ofte af personlige samtaler med ministrene for at få løst enten CRC's eller Croskeys problemer. Det gjaldt f.eks. forhåndstilsagnet om overdragelsen af koncessionerne fra Garde, raternes størrelse med hensyn til depositumet og betalingsfristen. Ligeledes opnåede han en forlængelse af koncessionens udløbsdato, selv om han klagede til Croskey over, at han havde haft en uoverensstemmelse med indenrigsministeren – F. Tillisch – så at hans »influence at present is worth nothing in this quarter, we are at regular war-footing at present«⁸⁵.

Da alle begyndelsesformaliteterne var ordnet, gjaldt det især for sporvejselskabet at have gode kontakter til magistratens 4. afd., da den tog sig af sager vedrørende sporvejsanlæggene. Denne afdelings borgmester var E. D.

Ehlers, som Tietgen i perioden 1861–65 havde arbejdet sammen med, og af breve til borgmesteren personligt fremgår det, at Tietgen var så kendt med ham, at han har kunnet intervenere på »Sporveis-englændernes« vegne⁸⁶. Det var således takket være Tietgen, at CRC fik tilladelse til at påbegynde sine arbejder, førend samlede planer var forelagt til godkendelse i magistraten. Tietgen fremhævede tillige over for Croskey borgmester Ehlers' fantastiske imødekommethed over for CRC. Helt tydeligt kom den frem, da Ehlers udtrykte sit løfte om at sørge for en ændring af nogle af bro-lægningsinspektør Lindbergs krav til selskabet. Borgmesteren gav tillige sit tilsagn om, at skinner af den nye fladere konstruktion ikke ville blive forlangt nedlagt i den allerede byggede del af banelegemet⁸⁷.

På Tietgens foranledning blev der i CRC ansat medarbejdere, som på samme tid havde stillinger inden for det offentlige. Bl.a. oprettedes der en stilling som teknisk rådgiver for den engelske ingeniør. Hensigten blev klart udtrykt i forbindelse med den første anbefaling. Rådgiverne skulle især tjene som »a kind of go-between you and the authorities«⁸⁸. Tietgen udvalgte havnebygmester Lyders. Foruden den tilknytning, han i kraft af sit arbejde med de københavnske broanlæg havde til kommunen, hørte han til Ehlers' vennekreds⁸⁹. Efter hans fratræden i begyndelsen af 1865 blev P. M. Lindberg hans afløser. Også han var foreslået af Tietgen. Han var magistratens bro-lægnings- og vejinspektør, og i den egenskab var det hans opgave at kontrollere sporvejsanlæggene på kommunens vegne. Som det var at vente, forstummede herefter kritikken fra Lindbergs side. Også han tilhørte i øvrigt vennekredsen omkring Ehlers. Disse ansættelser var et forsøg på at skabe ekstra tillid til sporvejselskabet. Det kunne kun fremme forretningsgangen, når arbejdet udførtes af personer, som de besluttende myndigheder kendte, og som selv kendte kommandovejen.

Tietgen kunne ved hjælp af sine forbindelser til myndighederne tillige skaffe selskabet interne oplysninger. Arkivet indeholder eksempler herpå, men man må forvente, at langt de fleste informationer af denne art blev afgivet mundtligt, da de kunne virke kompromitterende for informator. Under sit arbejde med at skaffe Croskey overdragelsen af koncessionerne samt en sær-aftale om de krævede deposita kunne Tietgen afgive ministerens svar, før det var officielt. Bekendtskabet med arkitekt F. Meldahl, der var tilsynsførende i byggesager, betød, at Tietgen på forhånd erfarede, hvor i Frederiksberg Allé myndighederne ønskede sporene placerede⁹⁰. Forbindelsen med Meldahl var desuden gavnlig med hensyn til Gammelholm-planerne, ligesom han også deltog i udarbejdelsen af planerne for Københavns fremtidige bebyggelse. En ikke uvæsentlig funktion for et sporvejselskab. I Tietgens arkiv findes også

et brev til ham personligt fra borgerrepræsentanten I. P. Købke, dateret i august 1864, hvori han afslørede en beslutning angående sporvejene, der var truffet i ministeriet. Oplysningen skulle betragtes som rent privat, understregedes det ⁹¹.

I sommeren 1864 opgav Croskey som nævnt at færdiggøre selve byggeriet af sporvejen. Derefter blev arbejdet ved Tietgens mellemkomst overtaget af de to danskere, tømremestrene Kayser og Larsen. Førstnævnte var et fremtrædende medlem af borgerrepræsentationen, og i perioden 1863-73 var han tillige dens formand. At Tietgen havde valgt rigtigt, viser magistratens udtalelse til indenrigsministeriet, at CRC ville have haft mulighed for at fuldende anlægget, da det havde kontraheret med to solide entreprenører. Før forhandlingerne med Kayser og Larsen om en kontrakt med CRC kom i gang, afgav de løfte om, at de ville sørge for at få myndighedernes tilsagn om en forlængelse af koncessionen, ligesom de ville holde Københavns amtsråd fast ved dets mundtligt afgivne løfte om, at det ville ekspropriere en grund på Strandvejen, således at vejen kunne blive tilstrækkelig bred til sporvognskørsel.

Kjøbenhavns Sporvei-Selskab

En del af CRC's svagheder blev overvundet, da KSS' organisation blev dansk, hvilket bl.a. medførte, at kontakten med myndighederne blev mindre kompliceret. KSS overtog det engelske selskabs koncessioner, og dermed virkede det for samme formål, men ikke helt på samme vilkår. Da KSS fik bevilling på en ny linje i slutningen af september 1866, ændredes betingelserne noget, idet de var en reaktion på de stridspunkter, myndighederne havde haft med CRC. Disse krav forekom uændret i KSS' næste koncessioner af april 1868 og maj 1869. De supplerende fordringer kan næppe kaldes strenge. Den væsentligste forskel var blot, at allerede gældende regler blev optaget i koncessionerne, f.eks. kravet om at overholde firmaloven og efterkomme myndighedernes anvisninger på konstruktionsændringer. Om de to mest vidtgående punkter havde tidligere erfaringer vist, at de ikke blev håndhævet særligt strengt. Det gjaldt nedlæggelse af flade spor og selskabets afgiftspligt til kommunen. De væsentligste problemer, KSS skulle have løst over for myndighederne, var tilbagebetaling af de stillede deposita og opgivelse af linjen fra Lille Vibenshus til Tårnbæk samt udvidelser af det eksisterende anlæg.

Den første officielle henvendelse, bestyrelsen for KSS fremsatte til indenrigsministeriet, bestod i en ansøgning om overdragelse af CRC's koncessioner. Allerede dagen efter blev den accepteret uden kommentarer.

Ligesom CRC ansøgte KSS om tilladelse til at opgive linjen til Tårnbæk

og blot lade den ende ved Lille Vibenshus. Indenrigsministeriet erklærede sig villig til at give tilladelsen, mens magistraten meddelte, at sporet kun *indtil videre* kunne ende ved Lille Vibenshus⁹². Fra marts 1867 førte Dagbladet en kraftig kampagne for, at linjen i hvert fald burde videreføres til Slukefter. Muligvis under indflydelse heraf krævede magistraten og indenrigsministeriet, at tiden nu var inde til at føre sporet videre til Slukefter. Ruten åbnede efter mange forhandlinger og udsættelser i slutningen af juni 1868.

Der var ingen faste regler for tilbagelevering af de stillede deposita. Indenrigsministeriet kunne træffe den endelige afgørelse på egen hånd. KSS ansøgte derfor i september 1867 om at få hele det beløb, der var stillet som sikkerhed, betalt tilbage. Bestyrelsen begrundede andragendet med, at en stor del af linjen var færdiglagt, og at den sum, KSS fik til rådighed, kunne anvendes til at finansiere anlægget til Lille Vibenshus. Ansøgningen blev imødekommet. For de øvrige nyanlæg, som KSS foretog indtil 1870, krævedes der ikke deposita, hvilket må opfattes som en tillidserklæring til selskabet. Det offentlige kunne nemlig blive udsat for at skulle bekoste en istandsættelse af vejene og borttagning af sporene, hvis selskabet ikke ville være i stand til at videreføre driften. Den tidligere foretagne regnskabs gennemgang viste, at KSS ikke var så velkonsolideret, som man kunne tro ud fra tendensen i aktiernes kurs og udbyttets størrelse.

I CRC's sidste tid nåede man netop at ansøge om de nyanlæg, som KSS arbejdede videre på at få bevilget. Det var hensigten at lægge en linje mellem Øster- og Nørrebro til den sjællandske jernbanes hovedstation, beliggende mellem Vesterbrogade og Vester Farimagsgade. En del af vejene på Nørrebro var imidlertid for smalle til sporvognskørsel, så planen kunne ikke realiseres. I stedet fik KSS koncession på en rute fra Tivoli ad Farimagsgade til stationen for Klampenborg togene og herfra via Ladegaardsvejen⁹³ til Nørrebrogade. Denne rute åbnede i etaper i maj 1869 og november året efter. Forinden – i november 1866 – var Sorte Hest-linjen taget i brug.

Fra mange sider var der stor interesse for at få etableret sporveje, og det skortede ikke på ansøgninger. I perioden indtil 1872 blev der imidlertid kun stiftet ét selskab foruden KSS⁹⁴. Det var, som tidligere nævnt, Nørrebros Sporvei-Selskab, der begyndte driften i december 1867. Grundlaget var ingeniør Adolph Keiflers koncession. De betingelser, indenrigsministeriet dikterede Keifler, var strengere end dem, KSS var udsat for. Anlægget kunne f.eks. først påbegyndes, når det blev dokumenteret, at 20 % af aktiekapitalen var indbetalt. Varigheden var 30 år, dvs. 10 år kortere end KSS', og kommunen havde ret til at ekspropriere anlægget når som helst. Desuden

stilledes der meget konkrete krav med hensyn til materiellets og anlæggets udformning og kvalitet.

Det kan nok være interessant at se lidt på de ansøgninger, der blev afvist. En eftertragtet linje var ruten over den nye Knippelsbro ad Torvegaderne til Sundby på Amager. Keifler og flere andre ansøgte om koncession på den, men det blev afslået under henvisning til, at gaderne var for smalle. Ikke desto mindre fik KSS i 1871 tilladelse til at lægge spor i disse gader.

I marts 1868 gav borgerrepræsentationen afslag på ingeniørerne Keiflers og Casses andragende om en rute, der ville komme til at løbe delvis parallelt med KSS' linje til Frederiksberg Runddel⁹⁵. Magistratens begrundelse: at færdselen var for stærk på den ønskede strækning, blev godtaget af borgerrepræsentationen, skønt politiet ikke havde haft noget at indvende. Afslaget var heldigt for KSS, idet det var i færd med at føre forhandlinger om et spor igennem Gl. Kongevej ad en linje, som også andre var interesseret i, bl.a. den allerede nævnte ing. Casse. Han indgav sammen med kaptajn-løjtnant Brummer et andragende om at opnå koncession på denne rute på samme tid, som KSS førte forhandlinger. Casses og Brummers ansøgning indeholdt et tilsagn om opfyldelse af de stillede betingelser om vejudvidelser, som kommunalbestyrelsen ikke havde kunnet få KSS til at gå ind på. Alligevel gjorde man sig den ulejlighed at indhente en udtalelse fra KSS, før flertallet ville stemme for at imødekomme ansøgningen fra Casse og Brummer.

Myndighederne stillede sig særdeles imødekommende over for KSS' krav. Det havde naturligvis stor betydning, at selskabet forventedes at kunne finansiere de planlagte anlæg, og her spillede igen Tietgens stilling som direktør for Privatbanken ind i en vurdering af selskabets overlevelsesmuligheder, og hans virksomhed, som den vil blive beskrevet i det følgende, var sandsynligvis en medvirkende faktor ved dannelsen af de gode relationer.

Tietgens erklærede motiv til udvælgelsen af bestyrelsen var, at medlemmerne skulle være velrenommerede. Samtidig havde flere af dem poster inden for det offentlige.

Etatsråd og godsejer I. A. Bech, der var bestyrelsesmedlem indtil 1870, var bl.a. rådmand i magistratens 4. afd. under borgmester Ehlers. I denne egenskab kan han have påvirket beslutningsgrundlaget, hvilket ikke var uden betydning, da borgerrepræsentationen i reglen fulgte magistratens anbefalinger. Desuden kan Bech have erhvervet visse oplysninger, bl.a. om indgivne koncessionsansøgninger fra anden side. Generelt nævnte Tietgen i sin tale på generalforsamlingen for 1867, at Bech havde gjort et stort arbejde for at forbedre forholdet til magistraten.

Etatsråd F. C. Esskildsen var tillige med mange andre offentlige hverv

medlem af borgerrepræsentationen i perioden 1865–74. I protokollen over bestyrelsesmøderne fra juli 1866 kom hans myndighed til udtryk. Da løjtnant Just ikke havde været i stand til at opnå tilladelse til en vognremises opførelse ved Lille Vibenshus, tog Esskildsen sagen i sin hånd og lovede at føre den lykkeligt til ende, hvilket skete. Det krævedes i et læserbrev i *Dagbladet*, at Esskildsen ved den forestående afstemning om Slukefter-anlægget burde afholde sig fra at stemme på grund af sin stilling i KSS⁹⁶. Han fulgte åbenbart rådet, for forslaget blev vedtaget énstemmigt. Esskildsen var desuden viceformand for den sjællandske jernbanes plenarbestyrelse på det tidspunkt, da KSS ønskede at foretage anlægget til Klampenborg-stationen ved Gyldenløvesgade. I indenrigsministeriets arkiv befinder der sig en skrivelse signeret af Esskildsen, hvor han på plenarbestyrelsens vegne udtalte, at der intet var at erindre imod anbringelsen af de omhandlede spor⁹⁷. Esskildsen havde tillige en plads i centraladministrationen, idet hans hovedhverv var direktørposten i marineministeriets 3. afd.

Oberst H. T. Wenck, der overtog medlemsposten efter Bech, var indenrigsministeriets tekniske konsulent i jernbanesager fra 1864. Fra samme år til sin død i 1885 var han desuden medlem af direktionen for de sjællandske jernbaner.

Tietgen havde ikke selv noget offentligt hverv efter sin udtræden af borgerrepræsentationen i 1865. Hans muligheder for direkte påvirkning af beslutningerne blev dermed begrænset, men det havde mindre betydning i forhold til forøgelsen af antallet af kontakter, Tietgen havde fået på grund af de øvrige projekter, han arbejdede med. Gennem etableringen af telegraflinjerne var Tietgen allerede tidligt kommet i forbindelse med W. R. Raasløff, der blev krigsminister i sept. 1866 og desuden i perioden 1869–70 var marineminister. A. F. Kriegers udtalelser peger hen på, at han og Tietgen skulle have haft et særdeles nært samarbejde i hans ministertid⁹⁸. Tietgens navn blev også direkte forbundet med planer, der gavnede Københavns kommune, da han sammen med borgmester Ehlers og H. H. Kayser i december 1865 indkaldte til et møde for dannelsen af en forening, der havde som formål at bygge boliger for arbejdere i København.

Som et yderligere forbindelsesled til de kommunale myndigheder kunne de to indehavere af kryolitkoncessionen, G. Howitz og J. Thomsen, tjene⁹⁹. Howitz blev vandværksdirektør, en stilling, der hørte under Ehlers' afdeling, samtidig med, at han hørte til dennes vennekreds. Det gjaldt også J. Thomsen, der tillige var borgerrepræsentant i tiden 1861–94. Ifølge Tietgens breve til en handelsforbindelse i Rouen skulle samarbejdet med de to koncessionshavere have været aldeles udmærket¹⁰⁰.

De medlemmer af Privatbankens bankråd, der havde et nært samarbejde med Tietgen, havde eller havde haft stillinger, der hver især gav dem indflydelse i det danske samfund. Broberg havde f.eks. været medlem af folketinget og borgerrepræsentationen i 50'erne. I 60'erne sad han i rigsrådet og lands-tinget. O. B. Suhr indtog ingen position direkte i det lovgivningsmæssige eller administrative system ud over, at han var medlem af forskellige komiteer. Dette gjaldt tillige L. P. Holmblad. Stiftamtmand C. F. Simony, der fra 1863 var medlem af bankrådet, sendte i sin egenskab af formand for Københavns amtsråd mange indstillinger til indenrigsministeriet angående sporvejene.

Bekendtskabet med arkitekt F. Meldahl holdt Tietgen vedlige. Det kunne være nyttigt også i KSS' tilfælde, da han havde viden om Københavns bebyggelsesplaner som kgl. bygningsinspektør – fra 1865 – og som medlem af bebyggelsesudvalget. Han var desuden borgerrepræsentant fra 1866 til 1892. Til dennes nære bekendtskabskreds skal endvidere J. Thomsen og C. E. Fenger henregnes¹⁰¹. Fenger var medlem af borgerrepræsentationen i 1868–74, medlem af folketinget 1861–76 samt finansminister i to perioder mellem 1859 og 1863. I 1864 blev han direktør for finansministeriet, og fra 1866 medlem af Privatbankens bankråd.

Foruden bestyrelsesmedlemmerne var der en gruppe, der havde økonomiske interesser i KSS, nemlig de større aktionærer samt nogle af de personer, der sammen med Tietgen medvirkede ved stiftelsen af selskabet.

Af investor-gruppen på i alt 10 personer, kan det konstateres, at i hvert fald 6 havde eller havde haft offentlige hverv. Der var 2 marineministre: En fungerende, H. H. S. Grove, og en forhenværende, O. H. Lütken, der desuden havde været medlem af rigsdagen 1858–61. Kaptajnløjtnant C. W. Schønheyder var fra 1864 sekretær i marineministeriet, og i den egenskab var han medlem af flere kommissioner. Desuden var han rigsdagsmand i perioden 1869–73. Ingeniør Tvermoes var på stiftelsestidspunktet sekretær ved Københavns havnevæsen. Senere i 1868 blev han konstitueret direktør i Statens Livrente- og Forsørgelsesanstalt af 1842, hvis formand i øvrigt var C. E. Fenger. Esskildsen, der ligeledes deltog i stiftelsesprocessen, er omtalt tidligere. Endelig medvirkede etatsråd N. R. Petersen, der også arbejdede i centraladministrationen som generaldecisor for marineministeriets 4. afd. En større aktiepost i KSS havde havnebygmester Lyders, hvis kompetenceområde allerede er nævnt¹⁰².

Naturligvis skal der ikke knyttes for mange bagtanker til besvarelsen af spørgsmålet om, hvorfor en ret stor del af stifterne og bestyrelsen havde poster inden for det offentlige. Det kan forklares ved, at der havde bredt sig

en opfattelse af, at det var en heldig investering at foretage. Alligevel må det siges, at det efter al sandsynlighed har været til gavn for selskabet, fordi en stor del af de interesserede kunne influere på beslutningerne enten direkte gennem deres egen stilling i beslutningsprocessen eller ved, at de i kraft af deres viden om og stilling i KSS kunne anbefale selskabet.

Ligesom det var tilfældet med CRC, arbejdede brolægning- og vejinspektør Lindberg for KSS. Denne gang mere direkte ved at udarbejde planer for selskabet. Bl.a. var det Lindberg, der havde foretaget overslaget over den ansøgte sporvej fra Vesterbrogade gennem Ladegaardskvarteret til Østerbrogade. Samtidig var det ham, der modtog de planer, KSS sendte til magistraten. Det skadede vel ikke, at det var samme instans, der udarbejdede og medvirkede ved en stillingtagen til projektet. At Lindberg også forsynede Tietgen med interne oplysninger til ham om, hvilke linjeføringer det kunne betale sig at ansøge om, viser et brev indeholdende en forklaring på årsagen til, at det omhandlede spor alligevel ikke kunne bevilges. Lindberg havde handlet i god tro efter oplysninger fra militæretaten. Ved i hvert fald ét møde i magistraten, hvor der skulle tages stilling til et sidespor mellem Trianglen og Lille Vibenshus, varetog Lindberg KSS' interesser¹⁰³.

Charles Aumont, Tietgens kollega i Privatbanken, var medlem af Frederiksbergs kommunalbestyrelse. Dagbladet refererede et møde i dette forum angående en sporvejsansøgning. Ved denne lejlighed talte Aumont varmt KSS's sag¹⁰⁴.

Tietgens virksomhed i forbindelse med myndighederne kom dels til udtryk ved, at han udvalgte medlemmerne af bestyrelsen samt havde fået samlet kapitalindskyderne, dels ved at han som i tilfældet CRC søgte at gøre sin personlige indflydelse gældende over for de myndigheder, der skulle træffe de endelige beslutninger. John Morris udtalte under afviklingsprocessen, at han nødvendigvis måtte fordre, at Tietgen ad privat vej forespurgte hos ministeren – Estrup, – om opgivelsen af Tårbæk-linjen ville blive accepteret. Tietgen svarede beroligende, at det var hans faste overbevisning »based on inquiries«, at det ville blive imødekommet tillige med tilbagebetalingen af 3/4 af depositumet samt de ønskede udvidelser¹⁰⁵. Da det trak ud med at få hele den ønskede del af depositumet udleveret, skrev Tietgen et brev til Estrup personligt, hvori han refererede til de tidligere afgivne løfter og understregede, at han ville blive bragt i en pinlig situation, hvis pengene ikke kunne udbetales, da beløbet var optaget i regnskabet som indgået i kassen¹⁰⁶.

Sv. Hoffmeyer gav udtryk for den formening, at en bestemt sag ville have lettere ved at blive vedtaget på det næste møde i magistraten, hvis Tietgen

på forhånd ville skrive et par ord derom til borgmester Ehlers¹⁰⁷. Desuden fremgår det af protokollen for bestyrelsesmøderne, at Tietgen ofte fik overdraget at føre forhandlingerne med magistraten om sager af interesse for selskabet, selv om det egentlig var driftledernes opgave.

Da en del af KSS som nævnt gennemløb Frederiksberg kommune, kom selskabet også i kontakt med denne bys kommunalbestyrelse. Tietgen havde en privat referent siddende i dette organ, eftersom der i hans arkiv findes et brev indeholdende omtale af beslutninger, der karakteriseredes som værende af interesse for KSS, og som var truffet af kommunalbestyrelsen. Hensigten med oplysningen hævdedes at være givet for sagens fremskyndelse¹⁰⁸.

At Tietgen ikke undlod at udnytte sine gode forbindelser, viste sig senere, da han sammen med John Morris skulle deltage i gennemførelsen af London-sporvejene¹⁰⁹. Først skulle projektet vedtages i det engelske parlament, og da det i overhuset kom ud for modstand, bad Morris Tietgen om at assistere med følgende ytring: »... if, through your minister or otherwise you can bring any influence to bear on any members of the House of Lords, it will be useful«¹¹⁰. Uden at stille sit lys under en skæppe svarede Tietgen, at han ville gerne vide, om der var noget medlem i overhuset, som det især kunne betale sig at gøre sin indflydelse gældende overfor¹¹¹. Da London-sporvejsprojektet kom til udvalgsbehandling, udtalte Tietgen, at han for at bidrage med oplysninger om de erfaringer, man havde med de københavnske sporveje, kunne sende en repræsentant til høring både fra magistraten og fra regeringen¹¹².

A. F. Krieger har i sine dagbøger en notits om Tietgens forbindelser og hans brug af dem. Finansministeriets embedsmænd skulle tillige med dets minister, Fonnesbech, fuldstændigt have stået til Tietgens tjeneste. Det samme gjaldt krigs- og marineminister Raasløff¹¹³. Kriegers udtalelser må ganske vist vurderes ud fra, at han ikke syntes alt for venligt stemt over for de omtalte personer, men hans centrale position taget i betragtning må det formodes, at han havde nogen kendskab til de beskrevne forhold.

Sammenfatning

Tietgen ydede en stor indsats for at få sporvejene til at fungere, således at selskaberne kunne give det ventede afkast. I CRC var det hensigten, at udbyttet skulle tilfalde engelske kapitalister, som i tilfælde af succes formodedes at ville iværksætte andre projekter i Danmark. I KSS kom forrentningen Tietgen selv og hans gruppe af kapitalindskydere til gode.

En ændring i CRC's kapitalstruktur og ledelse var tvungende nødvendig,

for at selskabet kunne videreføres. Dets problemer blev løst effektivt ved realiseringen af Tietgens og Morris' plan, der medførte likvidation af det gamle selskab og dannelse af et nyt med samme formål. Reorganiseringen betød først og fremmest, at passiverne blev reduceret, og deres indfrielse blev udskudt. Gælden til kreditorerne blev formindsket ved en nedskrivning af både renterne og hovedstolen, ligesom aktiekapitalen blev nedbragt som et led i reduktionen af passiverne. De af CRC-aktionærerne, der havde overholdt deres forpligtelser, måtte give afkald på $\frac{1}{3}$ af deres kapital samtidig med, at deres aktiers omsættelighed forringedes.

Som et led i rekonstruktionsplanen indgik tillige, at Tietgen skulle udvirke løsning af endnu ét af CRC's hovedproblemer: en opgivelse af anlægget mellem Lille Vibenshus og Tårbæk, da det ikke ville være rentabelt. Han udtrykte sin faste overbevisning om, at det var muligt, og i hvert fald strækningen Slukefter-Tårbæk blev ikke bygget.

Omkostningerne blev nedbragt bl.a. ved en formindskelse af hestelejen. Endelig skete der en kapitaltilførsel ved aktiesalg. Kapitaltilskuddet blev beregnet således, at det netop kunne dække kreditorernes fordringer. Desuden skulle Tietgen ifølge aftalen med Morris forsøge at få de til danske myndigheder stillede deposita tilbageleveret. Da en del af de nye aktier blev afsat til underkurs, og da 250 aktier udstedtes uden vederlag, blev den nominelle aktiekapital større end den reelle. Differencen udgjorde en del af den gevinst, som kapitalindskyderne fik ved stiftelsen.

En så hårdhændet afvikling af CRC, der resulterede i en stor gevinst, var kun nødvendig, hvis det var umuligt at få aktionærerne til at indbetale deres restancer. Tilsyneladende blev der aldrig gjort forsøg herpå. Da beslutningen om annulleringen var vedtaget på den generalforsamling, Morris ifølge planen skulle styre, var det for sent. Imidlertid var én af forudsætningerne for stifternes arbejde tillige, at selskabet blev opfattet som svagt. Dette var sandsynligvis den vigtigste faktor. Hvis aktionærer og kreditorer ikke mere havde tillid til, at selskabet kunne videreføres, lå vejen åben for Morris' og Tietgens plan. De bidrog dog tillige selv til at understrege sagens alvor over for CRC's aktionærer ved deres pression.

Endnu en forudsætning for, at Tietgen og Morris påtog sig dette arbejde, var deres viden om aktivernes værdi og det forventede indtjeningsniveau. Måske var det umuligt for andre end Morris og Tietgen med deres indblik i foretagendet, deres forbindelser og initiativ at opnå de nødvendige ordninger for, at resultatet kunne blive rentabelt.

Den samlede fortjeneste for Tietgen og kapitalindskyderne var høj. Den må ses på baggrund af arbejdets og risikoen omfang ved likvidationen og

rekonstruktionen. Tidsforbruget var stort, men gevinsten – udregnet med forskellige forbehold – var rigtignok også større end den årsgage, Tietgen modtog som direktør for Privatbanken. Hans risiko var derimod ret begrænset, hvilket bl.a. ses af hans og Morris' interesse i at opkøbe gamle CRC-aktier.

En forudsætning for Tietgens medvirken ved dannelsen af KSS var samarbejdet med John Morris og dennes forbindelse til kreditorerne og CRC-aktionærerne. Deres interesser var sammenfaldende, og derfor var der ingen væsentlige konflikter, hvilket resulterede i etableringen af senere fælles projekter. Tietgen viste sig også loyal over for sin gruppe af kapitalindskydere. På ét punkt, der betød den største mulighed for fortjeneste, ønskede Tietgen dog ikke at dele med dem: ved købet af gamle CRC-aktier og ved udstedelsen af de 250 ekstra B-aktier, der erhvervedes uden vederlag.

Tietgen blev formand for bestyrelsen og stor-aktionær i KSS, og i kraft heraf samt hans initiativ blev han ledende inden for de besluttende organer. Bestyrelsen synes altid at have stillet sig bag hans forslag. På generalforsamlingerne rådede Tietgen over et stort antal stemmer takket være den ubegrænsede stemmeret, men en majoritet kunne han kun mobilisere ved stemmestøtte. Denne opnåedes let, da en del af de øvrige aktionærer kan påvises at have haft direkte relationer til Tietgen. Vedtægterne ydede ikke minoriteten beskyttelse, og dens synspunkter måtte komme til orde ad andre kanaler end selskabets officielle. Aktionærerne havde tilsyneladende kun grund til at være tilfreds med anbringelsen af deres investeringer, da udbyttet var højt og kurserne stigende, men regnskabsgangen viser, at de årlige afkast kun kunne opretholdes ved forskellige kunstgreb. Kursernes høje niveau skyldtes nøje kontrol med udbuddet af aktierne og udbyttepolitikken. Fremmedkapitalen var imidlertid altid så ringe eller blev så hurtigt afviklet, at der aldrig opstod en situation i lighed med CRC's.

CRC's administration gik uændret over i KSS bortset fra, at de engelske teknikere gled ud, men der blev kontrolleret på en helt anden måde end før. Gennem Hoffmeyers stadige rapporter fik Tietgen et godt indblik i direktionens arbejde, ligesom også kontrahenternes ydelser blev overvåget nøjere.

Efterhånden som sporvejselskabet ekspanderede, ændredes trafikstrukturen, og KSS kunne gå ind i en direkte konkurrence med omnibusserne. Et enkelt omnibusselskab opkøbtes, efter at Tietgen i flere år havde været interesseret. Dets rute løb igennem den eftertragtede Gl. Kongevej. Kun ét sporvejselskab, der kunne give konkurrence, blev stiftet før 1870. Det lykkedes imidlertid KSS at få koncession på en linje, der gik tæt på dettes område.

KSS ansøgte om og fik tildelt de fleste af de koncessioner, der blev udstedt indtil 1870. Det kan dels begrundes ved, at selskabet syntes velkonsolideret

på grund af de høje udbytter og kurser, men samtidig var samarbejdet med myndighederne godt. KSS fik opfyldt til dets tilfredshed de fleste af de sager, det havde forelagt autoriteterne. Blot på ét punkt måtte selskabet vige: anlægget til Slukefter skulle foretages. Til gengæld blev en opgivelse af den længste del til Tårnbæk accepteret. Myndighedernes holdning kan tillige forklares ved, at det skabte tillid om selskabet, når en del af bestyrelsesmedlemmerne og aktionærerne havde tilknytning til det offentlige, ligesom Tietgens renommé og forbindelser antageligt virkede i positiv retning.

Tietgen repræsenterede tilsyneladende ikke Privatbanken som institution, men den var på mange måder en forudsætning for hans arbejde: den gav Tietgen en position, lettede selskabets pengetransaktioner, ydede muligvis lån til KSS, i hvert fald de korte driftslån, formidlede salget af aktierne, og gennem banken fik Tietgen sandsynligvis kontakt med andre investorer, ligesom den også lånte ham penge.

Tietgens arbejde for at omdanne CRC betød en stor fortjeneste til ham selv og hans gruppe. Måske var det eneste udvej for en videreførelse af selskabet på daværende tidspunkt. I hvert fald indtraf der takket være rekonstruktionen ingen standsning i driften, og den medførte endog øgede beskæftigelsesmuligheder i København, efterhånden som anlægsarbejderne blev udvidet, ligesom antallet af personer, der var beskæftiget ved sporvejenes drift, steg som følge af udvidelserne.

Kilder og litteratur

Utrykt materiale

Rigsarkivet

C. F. Tietgens privatarkiv:

Sager ang. sporveje og lokalbaner, 1863–94. (Pk)

Kopibøger 27. marts 1857–11. marts 1871. (K)

Privatbankens kopibøger 1859–30. okt. 1870.

Diverse forretningspapirer og forretningsbreve 1857–70. (F)

Kopier på sammenhæftede løse blade 1863–89. (KSB)

Sager ang. Privatbanken 1858–90.

Tietgens private regnskabsbøger 1863–69.

Sager (væsentlig tryksager) ang. Københavns kommunale anliggender.

Indenrigsministeriets arkiv:

Kopibøger om vejsager 1863–70. (Im-k)

Sager ang. sporveje 1860–70. (Im-pk)

Københavns stadsarkiv

KKS' arkiv:

Forhandlingsprotokol for bestyrelsen og generalforsamlingsprotokol 1866-71.

Skrivelser vedr. koncessioner m.v. 1866-98.

Indkomne skrivelser med registre 1865-70.

Kopibøger 1870-75.

Aktieprotokoller for A- og B-aktier med registre.

Statistik over passagerantallet 1866-74.

Privatbanken i regning med KSS.

Journaler.

Månedlig opgørelse over indtægter og udgifter.

Driftsregnskab.

Magistratens 4. afd.'s arkiv:

Brolægnings- og vejvæsenets kopibøger 20. nov. 1861-31. marts 1871. (Mag-k)

Hovedjournalsager, sporvejsagen, pk 1 og 2. (Mag-pk)

Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokoller 1860-70.

Protokol for anmeldelse til Firmaregistret af anonyme selskaber og foreninger 1862-1889.

Trykte kilder og litteratur

T. Algreen-Ussing m.fl. (udg.): *Love og anordninger 1851-1903.*

C. F. Bricka (udg.): *Dansk Biografisk Lexikon 1887-1905.*

Einar Cohn: *Privatbanken i Kjøbenhavn gennem hundrede år 1857-1957, I 1957.*

Dagbladet 1863-70.

The Dictionary of National Biography from the Earliest Times to 1900, London 1937-38.

P. Engelstoft og S. Dahl (udg.): *Dansk Biografisk Leksikon 1933-34.*

Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840-1940, 1941.*

Harald Jørgensen (udg.): *J. P. Traps Erindringer, 1967.*

Die kopenhagener Strassenbahnen in Vergangenheit und Gegenwart, 1927.

A. F. Kriegers Dagbøger 1848-1880, 1921-25.

Københavns borgerrepræsentations forhandlinger 1860-70.

Københavns Sporveje 1911-36, 1936.

Københavns Vejviser 1863 ff.

O. C. Molbech (udg.): *C. F. Tietgen: Erindringer og optegnelser, 1904.*

Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri, 1943.*

Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark 1850-1913, 1930.*

Rigsdagstidende 1861.

Sven Røgin: *100 år med heste. Historiske Meddelelser for København, 1964.*

J. Schovelin: *Privatbanken i Kjøbenhavn 1857-1907, 1907.*

100 år sporveje i København, 1963.

Statistisk Årbog, 1967.

Helga Stemmann (udg.): *F. Meldahl og hans venner, 1929 ff.*

K. E. Svendsen og Svend Aage Hansen: *Dansk pengehistorie I, 1968.*

J. P. Trap: *Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark, II udg., 1872-79.*

Marius Vibæk: *Den unge Tietgen, 1929.*

Marius Vibæk: *C. F. Tietgen og hans samtid. Krisen 1857, 1943.*

Noter og henvisninger

1. Hvor nu Jagtvejen krydser Østerbrogade.
2. Stationen lå, hvor Gyldenløvesgade og Nyropsgade krydser hinanden.
3. Ved Callisensvej i Hellerup.
4. Nu: Griffenfeldsgade.
5. F, 18. maj 1866 fra Morris.
6. Se side 61.
7. 1869 stiftedes to selskaber: The Metropolitan Street Tramways Co. og The Pimlico, Peckham & Greenwich Tramway Co. De sammensluttedes i 1870 under navnet The London Tramway Co.
8. I 1868 stiftedes Det Dansk-Norske-Engelske Telegrafelskab og Det Dansk-Russiske Telegrafelskab. I 1869 sammensluttedes de i Det Store Nordiske Telegrafelskab. 1870 stiftedes Det Store Nordiske Kina og Japan Extension-Telegrafelskab.
9. De nye aktier blev gjort til A-aktier, de gamle CRC-aktier, der blev byttet over, blev gjort til B-aktier.
10. Se side 61.
11. F, 10. marts 1866 til Morris.
12. Se side 67.
13. Pk, 12. dec. 1865.
14. F, 10. marts 1866 til Morris.
15. Einar Cohn 284.
16. J. Schovelin bilag III.
17. Dansk pengehistorie 284.
18. F, 11. aug. 1866 til Morris.
19. F, 7. maj og 13. maj 1857 til Bang, Rouen.
20. Trap III 246.
21. F, 27. maj 1867 til Morris.
22. F, 13. juni 1863 fra Croskey.
23. K, 17. jan. 1865 til CRC's best.
24. Denne bestemmelse ramte især Croskey hårdt, da han mistede 1300 aktier, hvorpå der var betalt £ 7. Han var kommet i økonomiske vanskeligheder i efteråret 1865 og kunne derfor ikke rejse kapital til restbeløbet på aktierne.
25. Pk, 29. dec. 1865 og 22. jan. 1866.
26. Pk, 16. dec. 1865.
27. Pk, 28. dec. 1865.
28. F, 20. feb. 1866 fra Morris.
29. Tildelingen kunne finde sted på grund af forhøjelsen af aktiekapitalen, som omtalt s. 62.
30. Stiftet 1865.
31. F, 20. marts 1866.
32. Pk, 2. maj 1866 fra Morris.
33. K, 9. marts 1868 til Morris.
34. K, 7. marts 1868.
35. Se bl.a. K, 8. dec. 1865 til Morris og Pk, 18. dec. 1865 fra Morris.
36. Ud over telegrafprojekterne, kryolit-handelen og jernbaneanlæggene kan nævnes Tietgens arbejde i forbindelse med Den Skandinaviske Bank i Gøteborg i 1863.
37. Pk, 11. dec. 1865.
38. Pk, 23. dec. 1865.
39. F, 26. feb. 1866 til Morris.
40. Pk, Morris' memo, udateret, men formentlig fra dec. 1865.
41. Pk, 31. jan. 1866.
42. Pk, 2. maj 1866 fra Morris.
43. Se side 78.
44. Pk, kopi af overenskomst 22. aug. 1864.
45. Pk, 30. nov. 1865 til Morris.
46. Se side 70ff.
47. Pk, 15. dec. 1864 til best.form. i CRC.
48. Pk, 18. juli 1863 til Croskey.
49. Pk, 17. aug. 1867 fra Thayssen.
50. Se bl.a. Pk 8. maj 1867 og 27. april 1867.
51. 100 års sporveje i København.
52. Georg Nørregaard 461.
53. Jørgen Pedersen 79.
54. Se f.eks. Pk 5. aug. 1867 fra Thayssen, 23. april 1867 og 23. sept. 1867 fra Hoffmeyer.
55. Trap III 33.
56. Statistisk Årbog 6.
57. Trap III 156.
58. Pk, beretn. fra 1866.
59. Jørgen Pedersen 276-80.
60. Best. prot., bl.a. 8. marts, 7. april, 15. maj 1868.
61. Dagbladet 12. juni 1863.
62. Dagbladet 2. marts 1867.
63. K, 4. maj 1863 til Croskey.

64. F, 6. april 1866 til Morris.
65. Best. prot., 27. feb. 1868.
66. Nørre Voldgade.
67. Nørrebrogade efter Nørrebros Runddel.
68. K, 1. jan. 1868.
69. Dagbladet 2. april 1868.
70. Best. prot., 30. sept. 1868.
71. Dagbladet 3. feb. 1868.
72. Dagbladet 13. april 1869.
73. Best. prot., 30. sept. 1868.
74. F, 28. sept. og 3. okt. 1859.
75. K, 15. feb. 1864, 13. april 1863, 21. juli 1863.
76. Se under datoerne: 12. marts 1863; 3. okt., 21. dec. 1865; 16. juni, 18. nov. 1867.
77. K, 28. april 1863 til Croskey.
78. K, 4. maj 1864 til Croskey.
79. Im-k, 29. marts 1864.
80. Im-pk, 6. okt. 1864.
81. K, 15. nov. 1863 til Croskey.
82. F, 23. april 1863.
83. Gammelholm rømmedes af militæret i 1857. Senere blev det bebygget med boliger under F. Meldahls ledelse.
84. Pk, 16. jan. 1864, kopi fra CRC's best.
85. K, 15. dec. 1864.
86. Mag-pk, 26. marts og 23. marts 1863.
87. F, 2. nov. 1863 fra Lyders til Grant-ham, 5. aug. 1864 til Kayser.
88. K, 12. juni 1863 til Croskey.
89. Bricka.
90. K, 13. april 1863 til Croskey.
91. Pk, 31. aug. 1864.
92. Im-pk, 11. juni 1866.
93. Omtrent ved den nuværende Aboulevard.
94. 1872 blev der udstedt koncessioner til: Kjøbenhavns Forstæders Sporveisselskab og Frederiksberg Sporvejselskab.
95. Ruten, se side 88.
96. Dagbladet 29. april 1867.
97. Im-pk, 2. marts 1868.
98. Kriegers Dagbøger 20. aug. 1869.
99. Koncessionen var grundlag for Kryolith-, Mine- og Handelsselskabet.
100. K, 25. aug. 1854.
101. F. Meldahl og hans venner 14.
102. Se side 94.
103. Lindbergs aktivitet for KSS: Pk, 31. jan., 7. marts og 1. maj 1866; Im-pk, 17. feb. 1869 fra Lindberg.
104. Dagbladet 9. feb. 1864.
105. K, 30. nov. 1865 fra Morris.
106. K, 7. marts 1868.
107. Pk, 1. maj 1866.
108. Pk, 20. april 1866.
109. Koncessionerne udstedtes i maj 1869. Tietgen var interesseret, fordi der kunne forventes en stiftergevinst, der skulle fremkomme som i tilfældet KSS: Salg af aktier til underkurs til en investor-gruppe.
110. F, 24. april 1869.
111. F, 22. maj 1869.
112. F, 19. marts 1869.
113. Kriegers Dagbøger 20. aug. 1869.

Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914

En oversigt

AF KRISTIAN HVIDT

De omfattende vandringer fra land til by under industrialiseringens første faser op mod 1. verdenskrig skabte kaotiske forhold på arbejdsmarkedet. De måder, kontakten mellem arbejdere og arbejdsgivere hidtil var foregået på, var under de nye forhold helt utilstrækkelige. Kriser og arbejdsløshed førte efterhånden til, at de offentlige myndigheder overtog en væsentlig del af arbejdsformidlingen gennem oprettelsen af offentlige arbejdsanvisningskontorer. Hvorledes denne udvikling fra privat til statslig arbejdsformidling fandt sted i Danmark og andre lande, behandlede folketingsbibliotekar, dr. phil. Kristian Hvidt i et foredrag ved Uppsala Universitets jubilæumssymposium 1977. Med enkelte ændringer gengives foredraget her.

I sig selv kan begrebet arbejdsformidling nok ikke betragtes som et meget centralt tema i historien. Tilpasningen af forholdet mellem udbud og efterspørgsel for arbejdskraft anses for noget, der i det væsentlige går af sig selv, navnlig da i moderne tid, hvor enhver er i stand til at læse annoncerne i aviser og fagblade. Når jeg alligevel har arbejdet med dette emne, er det, fordi denne institutions udvikling i flere henseender giver særdeles gode indblik i europæisk socialhistorie, navnlig i industrilismens udvikling og krise omkring århundredskiftet. Den offentlige arbejdsformidling i sin nuværende form er helt udpræget et produkt af krisen i de europæiske storbyer i årene 1890–1914, de år hvor tilvandringen til byerne kulminerede, endnu inden storbyerne rigtigt havde tilpasset sig til den nye situation. Den offentlige arbejdsformidlings historie giver desuden gode holdepunkter for udviklingen af det moderne samfund: dens udvikling fra privat, kommerciel institution til statsforetagende via det kommunale regie giver karakteristiske træk til belysning af overgangen fra det 19. årh.s liberalistiske tankegang til det 20. årh.s statsinterventionisme, senere kaldet velfærdsstaten.

Min interesse for arbejdsformidling går tilbage til tidligere studier i den nordiske masseemigrations historie og dens sociale baggrund. I sit væsen og

sin opståen var masseemigrationen efter 1860 jo bl.a. et arbejdsløshedsfænomen – et udtryk for en omflytning af befolkningen fra land til by, endnu inden der var skabt forudsætninger i byerne for en assimilation af den ny befolkningsmængde. Den forbedrede undervisning og de nye transportformer gav landbefolkningen en ny bevidsthed om, at der var bedre arbejde at finde hinsides sognegrænsen. Det stadig tilbagevendende tema i årtierne efter 1860 var de mange vanskeligheder, der mødte troskyldige karle og piger fra landet, når de ankom med tog eller damper til København eller andre store byer. De var et let bytte for de durkdrevne agenter og kommissionærer, der flokkedes om dem og gik i lag med at tilbyde dem husly, arbejde, transport af deres bagage eller blot søgte at snyde de naive sjæle. Dette daglige sceneri var ikke blot en krusning i storbyens liv – det var i virkeligheden et udtryk for noget, man kunne kalde for storbyernes krise – de store mængder af mere eller mindre hjælpeløse indvandrere til byerne, der var henvist til arbejdsløshed. De følgende sider skal vise, at først da myndighederne greb ind med offentlig arbejdsanvisning, kunne denne krise finde sin løsning.

Arbejdsformidling før 1870

Forbindelse mellem arbejder og arbejdsgiver kan i grove træk ske ad tre veje: 1) spontant ved individuel henvendelse, 2) gennem en faglig eller social-filantropisk organisation eller 3) ad kommercielle kanaler, særlige firmaer, de såkaldte fæstekontorer.

Den sidstnævnte institution, fæstekontorerne, er en ældgammel institution – i Nürnberg kendes der således allerede fra 1417 tre private firmaer, der mod betaling anviste arbejde – helt op til vort århundrede skilt i to skarpt delte grupper, fæstemændene og fæstekonerne. I en dansk lov om fæstekontorer fra 1891 bestemmes således, at mænd og kvinder ikke må bortfæstes i samme bygning.

Den individuelle henvendelse, d.v.s. når arbejderen stiller sig i kø foran fabrikken eller værkstedet, har jo i og for sig ingen historie, det sker til alle tider. Spontant opstod der tidligt mange steder i Europa en organisering af dette omkring to skiftedage i løbet af året – for Danmarks vedkommende 1. maj og 1. november. Der dannedes veritable fæstemarkeder i købstæderne, hvor de arbejdsledige karle og piger stillede sig op langs gaderne og ventede på at blive bortfæstet. Det skete i danske købstæder op til omkring 1. verdenskrig, og endnu i begyndelsen af 1930'erne havde man i Drammen i Norge såkaldte »jentemarkeder« for kvindeligt tyende.

Den private arbejdsanvisning ordnedes første gang for Danmark og Norge

ved forordning i 1728. I første omgang gjaldt forordningen dog kun for kvinder; problemet må den gang mest have været tilvandrede kvinder, der ofte ufrivilligt havnede i byernes prostitution. Kongen udnævnte i hvert fald tre edssvorne mænd, der over døren til deres »kontor« skulle have et skilt med følgende fikse tekst: »Her boer en af de mænd, som ere antagne at gå fremmede skikkelige Quindemennesker tilhånde, når de enten søger tjeneste eller have andet lovligt ærinde udi staden«.

Fæstekontorerne, mandlige som kvindelige, sørgede for fordelingen af tyendet – langt den største del af arbejdsstyrken i disse århundreder såvel i by som på land lod sig kun fæste for et helt eller et halvt år ad gangen. Den anden store gruppe af arbejdere, håndværkerne, havde sin egen arbejdsformidling, laugene, hvor oldermændene i hver by sørgede for fordelingen af arbejdskraften. De farende geseller kunne enten henvende sig til oldermændene eller – hvor som helst i Europa – på de mange håndværkerherberger, hvis forstandere selv var afdankede svende og derfor kendte mestrene i byen. Det område, der længst bevarede laugssystemets anvisningssystem, var skipperlaugenes forhyringskontorer for sømænd.

Skæbnesvangert for håndværkerne blev liberalismens bekæmpelse af laugsprivilegierne, der i løbet af få år førte til ophævelse af laugene overalt i Europa, i Danmark 1862, i Norge 1866, i Tyskland 1869 etc. Den kom på et tidspunkt, hvor industrien allerede var begyndt at underbyde håndværksarbejde – svendene blev arbejdsløse på lige fod med de ufaglærte. Inden for håndværk var der dog en meget stor bevægelighed – igennem århundreder var svendene vant til at gå på valsen, drage lande og riger rundt. Oprindelig gjorde de det for uddannelsens skyld, nu blev det mest for overhovedet at finde arbejde. Nogle steder fungerede uformelt det gamle laugssystem endnu, men i det store hele blev håndværkssvendene efter 1870 henvist til mere tilfældig opsøgning af arbejde, bl.a. gennem de socialistiske fagforbund.

I slutningen af 1600-tallet blev der, først i Frankrig, siden mange andre steder i Europa, gjort forsøg på at etablere almindelige formidlingskontorer, hvor købere og sælgere, arbejdsgivere og arbejdere, kunne finde hinanden.

Det var de såkaldte adressekontorer, hvor, som det hed, »en herre altid kan finde en bequem person til sin tjeneste og en tjener en herre«. København fik tidligt sådan et adressekontor, det oprettedes i 1706 af von Osten. Under dette kontor etableredes et arbejdsformidlingskontor, velnok det første i Danmark, men en anvisning af en meget speciel karakter. Von Osten havde en bogholder, Tidemann. Dennes hustru fik kongelig bevilling til at anvise arbejde til ammer, et erhverv, hvor hurtig formidling var mere nødvendig end i noget andet erhverv. Fru Tidemanns ammeanvisningskontor måtte standse

virksomheden i 1711 som følge af pesten i København, genoptog den dog bagefter, men forsvandt med Københavns brand 1728. I Stockholm blev et adressekontor oprettet 1732, i Bergen 1764. De har i øvrigt også betydning i pressens historie, idet kontorenes opslag siden blev trykt og distribueret og dermed blev begyndelsen til aviser.

Arbejdsløshed var uden tvivl også i enevældens århundreder en svøbe ligesom endnu i dag. Vidnesbyrd om dette er den meget omfattende lovgivning mod lediggængere, tiggere og omflakkende personer, hvoraf mange sikkert var ufrivilligt langtidsløse. Oprindeligt troede enevælden at kunne bekæmpe denne plage ved trusler. Straffe som gabestok, brændemærkning, ja hængning var statueret i de fleste af den ældre enevældes stater, en rigoristisk, men sikkert ikke effektiv form for tvungen arbejdsanvisning! I rationalismens tid gik enevælden ind i mere snusfornuftige foranstaltninger, arbejdshuse, der kunne producere varer svarende til senere tiders fabrikker. Arbejdshusene udviklede sig imidlertid de fleste steder til rene straffeanstalter; i deres oprindelige udformning blev de dog talrige steder fortsat inden for den lokale fattigforsorg op i det 19. århundrede, finansielt sikkert uden større succes.

En fortsættelse af denne form for bekæmpelse af arbejdsløshed kan findes i begyndelsen af det 19. århundrede i de godgørende selskaber, der skrev så smukt for »almenvellet«, og hos de tidlige socialister, Robert Owen i England og Louis Blanc i Frankrig, der forsøgte oprettelse af offentlige værksteder. Det var en form for arbejdsformidling med henblik på bekæmpelse af arbejdsløsheden. Denne filantropiske bevægelse fik især grund under fødderne i England, hvor de godgørende selskaber endnu op i vort århundrede spillede en stor rolle i arbejdsanvisning. Hvor arbejde ikke kunne skaffes, sendte de folk til kolonierne eller til Amerika.

Tiden 1870—1900

Fra 1860'erne begynder for alvor den store tilvandring til byerne fra landdistrikterne, for en stor del etapevandring, der via stationsbyer og købstæder endte i storbyerne, i nogle tilfælde dog i Amerika. De første åbne udtryk for den ny situation var den sociale uro omkring 1870. I Danmark vrimlede det med klager fra bønder og herremænd, fordi deres karle og piger forlod pladserne i utide, og det var svært at finde ny arbejdskraft i landbruget. I byerne arbejderuligheder, delvis inspireret af Kommunardopstanden i Paris.

Det der skete var, at hele arbejdsmarkedet som følge af vandringerne blev trukket af led, blev skævt. I landdistrikterne blev der mangel på arbejdskraft;

kun få ville vedblive i den uværdige stilling som tyende, medens på den anden side byerne blev overfyldt med arbejdskraft, udbudet overgik her langt efterspørgselen. Situationen var dog bedre for kvinder end for mænd i byerne – den tidlige industrialisme var kendetegnet af, at den foretrak kvindelig frem for mandlig arbejdskraft. Men som helhed gjaldt det, at industrialiseringen, altså oprettelsen af nye arbejdspladser, slæbte betydeligt bagud i forhold til tilstrømningen af arbejdskraft, et fundamentalt fænomen i hele tidens urbaniseringsproblem. Der var altså i hele tiden ganske særlig brug for en systematisk arbejdsfordeling. Et brugbart system lod vente på sig.

I denne situation havde de private fæstekontorer og engageringsbureauer en særdeles gunstig stilling. De kunne på den ene side lukrere på arbejdsmangelen i landdistrikterne og på den anden side stå med et uhyre udbud af ufaglært arbejdskraft i byerne. Det var imidlertid ikke mange af de nyindvandrede i byerne, der havde lyst til at vende tilbage til landet og således ville tage imod fæstekontorerens tilbud. Derfor organiserede disse en imponerende organisation, hvorefter de kunne hente arbejdskraft langvejs fra, i København først fra Sverige, hvor de interne vandringer havde en anden karakter end i Danmark. Meget systematisk gennemrejste kommissionærer det sydlige Sverige og hentede sæsonarbejdere over til Danmark, hvor de fordeles på danske bønder- og herregårde landet over. Der ligger en endnu ikke løst opgave i at udrede disse fæstekontorerens organisationssystem nærmere. Meget af den indvandrede arbejdskraft ønskede dog at blive i København. Mange af mændene nedsatte sig som skræddere – endnu i dag bærer talrige skrædderfirmaer svenske navne. Værre var det med kvinderne – mange af dem havnede i København i statsanerkendte bordeller. Omkring 1885 kan det fastslås, at op imod halvdelen af disse bordellers personale talte svensk! – Senere, da svenske landarbejdere fra omkring 1890 ikke kunne lokkes til Danmark i så stort tal, satte fæstekontorerne et stort opsøgende arbejde i gang for at finde arbejdskraft i Polen og det østlige Tyskland – en privat arbejdsformidling af imponerende omfang. Når fæstekontorerne var i stand til at udfylde disse »vacui« i arbejdsmarkedet, der opstod efter de af- og udvandrede, skyldtes det naturligvis den højere løn, Danmark kunne byde de nøjsomme udenlandske arbejdere.

Det var sikkert ikke uden grund, at der ofte efter 1870 lød stadig stærkere klager over fæstekontorerens kyniske udnyttelse af de fattige arbejdssøgende, der mistede de sidste sparsomme midler som »indskrivningsgebyr« etc. uden dog at få noget arbejde. I København var der i 1880'erne op mod 20 sådanne fæstekontorer. De ejedes – efter udsagn i en politirapport fra samme tid – af en række mennesker, der for manges vedkommende var af meget tvivlsomt rygte. Det fremgår således af rapporten, at omtrent halvdelen af ejerne var

tidligere straffede personer, dømt for volds- og berigelsesforbrydelser. Nogle af fæstekontorerne var forretninger af ganske betragteligt omfang. Et af dem havde således mere end 17.000 arbejdsanvisninger pr. år, nemlig 10.000 mænd og 7.000 kvinder. Af disse var 3.500 fra Sverige og Norge.

Klagerne over fæstekontorerne førte også til myndighedernes indskriden. I flere europæiske lande kan man konstatere disse skridt, der gik ud på, at fæstekontorerne skulle have kommunal godkendelse og fik pålagt visse maksimaler for indskrivningspenge o.s.v. Det foregik omtrent på samme tid, i Tyskland ved lov af 1883, i København i 1884, i Sverige samme år og i Frankrig ved bestemmelser i slutningen af 1880'erne.

Fæstekontorenes virksomhed, hvad enten den var skadelig eller nyttig, havde imidlertid *en* stor begrænsning: den vandt slet ikke indpas i industrien. En undersøgelse af det københavnske materiale viser, at der ikke anvistes arbejde til fabrikker. Af de før omtalte 17.000 formidlinger gennem et københavnsk fæstekontor fik mere end 11.000 arbejde i provinsen, altså helt overvejende i landbruget. Fæstekontorerne havde altså ingen indvirkning på det, der var storbyernes egentlige problem, nemlig anbringelse i arbejde af de nytilkomne indvandrere. Deres anbringelse i arbejde blev der ikke gjort noget for. De var henvist til fagforeningerne, og den hjælp var ikke meget værd.

Fagforeningerne, der dukkede op efter 1870, overtog på en måde de gamle laugs forpligtelser, bl.a. til at anvise arbejde. Karakteristisk for den tidlige fagbevægelse i de nordiske lande var, at den var domineret af de bedst uddannede, de faglærte håndværkssvende. De ufaglærte i almindelighed og de nytilkomne indvandrere i særdeleshed i byerne havde få eller ingen muligheder for at komme ind i fagforeningerne og var selv for spredte til at organisere sig. I så henseende var fagbevægelsen i England langt forud for det øvrige Europa – de beskæftigede sig også systematisk med at formidle arbejde til medlemmer. Nogle af dem havde den regel, at hvis arbejdsløsheden i faget oversteg et vist niveau, brugtes forbundets midler til at sende et antal medlemmer til Amerika.

De danske fagforeninger gjorde ikke meget ud af arbejdsformidlingen. En undersøgelse i 1899 viste, at kun 20 ud af 108 fagforeninger gav sig af med dette, og selv i disse 20 forbund var arbejdsformidlingen uden succes. En undtagelse var dog barberernes fagforening i København. Den havde 160 medlemmer, men dens arbejdsanvisningskontor havde anvist 482 barberpladser i løbet af 8 måneder af 1899! Normalt var det yderst få, forbundet kunne skaffe arbejde. Det havde forskellige årsager. Af loyalitet over for medlemmerne havde de fleste forbund bestemt, at den, der længst havde været ledig,

også skulle have det først tilbudte arbejde, et system, der ikke borgede for arbejderens kvalitet og gjorde arbejdsgiveren skeptisk over for nytten af anvisningen. Den samme skepsis lever i øvrigt den dag i dag. Men dertil kom, at konfrontationen mellem fagforeningerne og arbejdsgiverne i disse år var så hård som vel muligt og muligheden for en aftale om en fælles »arbejdsbørs« således ganske utænkkelig. Denne ideelle form for arbejdsformidling, der ledes af en bestyrelse med lige dele arbejdere og arbejdsgivere var set i nogle sydtyske byer allerede i 1860'erne, men var efter det skærpede forhold mellem socialister og konservative som følge af Pariserkommunen i 1870 ikke realistisk.

Der var jo også den mulighed, at *arbejdsgiverne* selv organiserede arbejdsformidling. Dette skete i Tyskland fra 1889, hvor jernindustrien i Hamburg slog sig sammen om et sådant kontor. Ideen spredtes over hele Tyskland – i 1909 sammensluttedes 48 parallelle arbejdsformidlinger til et landsforbund under arbejdsgivernes forening. En sådan udvikling var en virkelig trussel for de organiserede arbejdere, idet arbejdsgiverne på denne måde kunne »blackliste« alle, der tidligere havde deltaget i strejker el. lign. I Danmark gjorde Industriforeningen et spædt forsøg i 1850'erne med arbejdsformidling, men ellers kendes ingen forsøg på at efterligne den tyske model i Danmark lige så lidt som i de øvrige nordiske lande.

Situationen omkring 1900

En egentlig arbejdsløshedsstatistik foreligger i Danmark først fra 1913, og den er behæftet med meget stor usikkerhed. Imidlertid er der i Danmark i de seneste år foretaget nogle undersøgelser for at få et indtryk af arbejdsløsheden i årtierne før århundredskiftet. Disse undersøgelser har givet meget overraskende resultater, idet de viser, at arbejdsløsheden i København langt overgik, hvad man hidtil har forestillet sig – og ganske får nutidens ledighedstal til at blegne. Undersøgelsen viser, hvilket enormt socialt problem de store byer har kæmpet med i disse år. Den afslører nemlig, at det slet ikke var ualmindeligt i vinterhalvåret, at noget nær halvdelen af arbejdsstyrken var uden beskæftigelse, dog havde kvinder lettere ved at få arbejde end mænd.

Dette var resultatet af den store tilvandring og naturligvis af mangelen på nye arbejdspladser. Men det var også resultatet af den udvikling i arbejdsformidlingssystemet, der er vist i det foregående: fæstekontorerne fungerede kun inden for tyendeområdet, og det var det, de indvandrede var kommet fra og ønskede at komme ud af; fagforeningerne tog sig stort set kun af de

faglærte og holdt sig snævert inden for faggrænserne. De ufaglærte stod uden for – og det var langt den største arbejdsstyrke.

Fænomenet, der her er skildret, er jo ikke specielt for København. Overalt i de store europæiske byer levede millioner af nytilkomne ufaglærte på et eksistensminimum. Det var ikke alene et socialt problem, det var nok så meget et politisk problem. Det farlige ved den slags storbyer med store arbejdsløse skarer var kendt fra Paris – fire gange havde den revolutionære eksplosion ramt denne by i løbet af 80 år. Socialismen var i rask fremmarch – de store byer kunne risikere opstande ligesom i Paris 1870–71, socialistskrækken sad mange af den tids konservative og liberale i blodet. De mange spirer til en sociallovgivning i disse årtier havde denne baggrund, og det var også i denne sammenhæng, at begrebet offentlig arbejdsformidling kom ind som en realistisk mulighed, hvormed man kunne lette trykket for storbyernes arbejdsløse masser.

Den samme tanke havde været fremme i Frankrig flere gange. Her havde de private anvisningskontorer floreret særlig stærkt og været genstand for stadige klager. Først i 1904 blev deres antal og virksomhedsområde reduceret. Som modstykke arbejdede man længe med tanken om en offentlig anvisning (*bourse de travail*) i stil med den, Robert Owen havde forsøgt 1830–32 i London. Planer hertil fremkom allerede 1850, fremført af Paris' præfekt Ducoux, inspireret af den netop overståede februarrevolution. Tanken blev dog først realiseret senere. I 1892 åbnedes på Place de la République, hjertet af byens arbejderkvarter, en stor bygning som arbejdsbørs, finansieret af kommunen. Foruden arbejdsformidlingskontorer rummede bygningen også bibliotek og lokaler til en righoldig kursusvirksomhed. Meningen med dette projekt til tre millioner francs var tydelig nok socialt forebyggende. Det blev snart kopieret af talrige andre franske byer.

I Tyskland var det forebyggende arbejde mod socialisme som bekendt stærkere end andre steder. Bismarck forsøgte med den ene hånd at knuse socialismen og med den anden at forebygge dens udbredelse gennem en omfattende sociallovgivning. Denne indbefattede også oprettelse af et stort netværk af billige herberger i stil med de gamle laugs, hvor omvandrende arbejdsløse kunne bo og eventuelt få anvist arbejde. Vigtigere var det dog, at en række tyske storbyer med München som forbillede fra 1896 skabte et kommunalt arbejdsformidlingskontor, der fik stor succes. Det var denne type, der blev mønsteret for de første offentlige formidlingskontorer i Norden. Udviklingen i Tyskland havde tydeligvis gjort indtryk i Norden – der nedsattes udvalg i hovedstæderne, og man sendte folk derned for at studere de nye institutioner – først advokat Dehli fra Oslo i 1896, og året efter tog over-

retssagfører Hvass i København initiativet og rejste selv til Tyskland på studietur. Stockholm kommune nedsatte udvalg allerede i 1894, og i den svenske rigsdag rejste socialpolitikeren Wawrinsky sagen. Stockholm kommune gennemførte ikke forslaget før i 1905, men i København og Oslo var der inden 1901 blevet etableret kommunale arbejdsanvisningskontorer, i Norge desuden også i Bergen og Trondhjem, i Sverige i Göteborg og Helsingborg i henholdsvis 1900 og 1902 efter den københavnske model. I 1902 gav parlamentet i England en lov, der også åbnede kommunerne mulighed for lignende kontorer – det var kort sagt en omtrent samtidig bølge over store dele af Europa. Overalt var det konservative kræfter, der tog initiativet. Indførelsen af offentlig arbejdsformidling blev et af de første eksempler på et afgørende brud med den hundredårige liberalistiske laissez-faire ånd, der havde hvilet over de politiske systemer, og begyndelsen til det 20. århundredes statsprotektionistiske politik, det, der siden blev kaldt for velfærdsstaten. Bortset fra nogle få arbejderbeskyttelseslove i 1800-tallet havde politikerne anset arbejdsmarkedsforhold for et staten uvedkommende forhold.

Men tidspunktet var netop inde omkring århundredskiftet. I de store byer var arbejdsløshedsproblemet blevet kritisk og uroen mellem arbejdsmarkedets parter akut. I Danmark kom det i 1899 til den første store landsomfattende konflikt på arbejdsmarkedet. Samtidig skete der i sidste halvdel af 1890'erne afgørende opsving i industrien efter nogle depressionsprægede år i årtiets første halvdel. Der var mange nye arbejdspladser under opførelse – men ingen, hverken fagbevægelsen eller fabriksejerne, tog sig af formidlingen af den stigende efterspørgsel efter arbejdskraft. Det offentlige kunne her gøre en billig indsats for at udglatte noget af konfliktstoffet.

Det følgende årti bragte langsomt, men sikkert en udvikling de fleste steder i Europa fra kommunal arbejdsformidling i storbyerne over til et statsligt, landsdækkende formidlingssystem. Under de daværende forhold på arbejdsmarkedet viste de kommunale kontorer sig anvendelige i flere henseender. I tiden omkring 1907–08 rejste der sig i Danmark en offentlig debat om mulighederne for at standse tilflytningen til byerne og bringe noget af den overflødige arbejdskraft tilbage til landet, ligesom den overvældende oversøiske udvandring i disse år bragte tanken om foranstaltninger mod denne bevægelse frem. Man gjorde sig herunder forestillinger om, at en statslig arbejdsformidling evnede at fremtvinge en mere rimelig lokalisering af arbejdskraften – en tidlig udgave af vor tids egnsudviklingspolitik. Hertil kom, at staten i disse år begyndte at yde tilskud til arbejdsløshedsunderstøttelse. Danmark blev her et foregangsland ved loven af 1907, hvorefter staten anerkendte og støttede fagforeningernes arbejdsløsheds-kasser. Men i og med at staten trådte ind

på dette område, måtte der også skabes et kontrolsystem, for at der ikke ydedes mere støtte til de arbejdsløse end højst nødvendigt – arbejdsformidlingskontorerne fik hermed en ny mission, der udvidede deres kompetence, men også bidrog til at bureaukratisere deres arbejdsform.

Den statslige arbejdsformidling spredtes over Europa i løbet af det følgende årti: i Norge i 1906, i England i 1909, i Danmark i 1913, i Holland i 1916, i Finland i 1917.

Gennemførelsen af en offentlig arbejdsanvisning var et af de første udtryk for, at de politiske institutioner var blevet klar over, at man var ved at løbe ind i en virkelig storbykrise som følge af den ukontrollerede indvandring til byerne og dermed følgende masse-arbejdsløshed. De frie kræfter, der ellers havde kunnet klare så mange politiske problemer i det forløbne århundrede, svigtede nu. Arbejdsmarkedets parter kunne ikke finde hinanden – storkommunerne måtte gribe ind, og de spillede siden opgaven videre til statsmagten.

Litteratur

Danmark

- 1) Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger 1899–1900 s. 2368–95 og betænkning, bilag til forhandlingerne 1–79.
- 2) Københavns kommunale arbejdsanvisningskontor, 1901, 30 s.
- 3) Mackeprang og Höyer: Arbejdsløshed og arbejdsanvisning, sociale studier, 1912.
- 4) Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark 1864–1900, 1931.
- 5) Den offentlige arbejdsanvisning i Danmark 1913–38, 1938.
- 6) Georg Nørregård: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857–99, 1943.
- 7) Lauge Kallestrup: Arbejdsanvisning, 1946.
- 8) Utrykt materiale vedr. fæstekontorerne i Københavns Stadsarkiv.
- 9) Bent Hansen: Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862, Erhvervshistorisk Årbog 1970, 119–134.
- 10) Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen: Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. årh., Erhvervshistorisk Årbog 1974, 51–70.

Norge

- 1) O. Dehli: Indberetning om arbejderforhold og arbejderlovgivning i England og De forenede Stater, 1893.
- 2) O. Dehli: Arbejdsformidling, 1896, 44 s.
- 3) Stortingstidende 1905–06, Anhang til Odelstingsprop. nr. 12.
- 4) Johan Hvidsten: Offentlig arbejdsformidling i Norge. De første 20 år. Sociale Meddelelser nr. 7, 1919, s. 77–82.
- 5) Peder Woxholt: Arbejdsformidlingen i Norge. Grunntræk av dens historiske utvikling i sosialt arbeid, nr. 2, 1928, s. 191–204.

Sverige

- 1) Riksdagens Protokoll 1901. Motioner i Andra Kammaren nr. 1, s. 1-32.
- 2) S.O.U. 1922: 59. Betänkande och förslag ang. offentlig arbetsförmedling och statsbidrag till arbetslöshetskassor.

Finland

- 1) Stadsfulmäktigen i Helsingfors. Kommittébetänkande ang. den enskilda platsförmedlingen, 1905.
- 2) Betänkande jämte förslag till lag ang. arbetsförmedlingen, Hlsfrs. 1907.
- 3) Helsingfors stads fullmäktiges nämnd för arbetarangelägenheter 1898-1913, 1914. s. 33-44.

Tyskland

- 1) Paul Berndt: Die Arbeitslosigkeit, ihre Bekämpfung und Statistik, Berlin 1899.

Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne

AF GEORG MØRCH

Vilkårene i 1930'erne var hårde for de små håndværkere og næringsdrivende, og de nød kun i meget begrænset omfang godt af periodens kriselovgivning. I februar 1933 blev der stillet indtil 5 mill. kr. til rådighed til driftslån til mindre erhvervsdrivende inden for håndværk og handel. Beløbet blev ved en lovfornyelse i december samme år forøget til 8½ mill. kr. Lånene, der maksimalt kunne være på 600 kr., var rente- og afdragsfrie de første 2 år, hvorefter de skulle tilbagebetales over 10 år og forrentes med 4 % årlig. Tilbagebetalingen voldte store problemer og førte – med udgangspunkt i Århus – til dannelsen af en Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning, der skulle arbejdet for, at lånene blev eftergivet eller tilbagebetalingsbetingelserne i hvert fald lempet. Sammenslutningens kamp og resultater skildres i denne artikel.

Indledning

Den 4. marts 1973 døde min far, fhv. skræddermester Christen Christensen Mørch, næsten 84 år gammel. Ved gennemgangen af hans efterladte papirer var der to ting, der i særlig grad tog min interesse fangen; for det første hans interessante, omhyggeligt førte regnskaber fra etableringsåret 1919 og fremefter, for det andet en lille, uanselig protokol med titlen »Forhandlingsbog for Haandværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning 1936«. Tilsammen gav disse papirer mig et levende indtryk af et langt og stræbsomt livs ydre økonomiske vilkår for en mindre, selvstændig erhvervsdrivende. Nogle af vilkårene – eller rettere måske nogle af symptomerne – husker jeg selv fra min barndom i 30'erne – andre og dermed helhedsbilledet fik jeg først dannet mig ved gennemlæsningen af fars bøger. Måske kunne det i vort moderne velfærdssamfund have sin interesse at erfare lidt om, hvordan situationen kunne være for mange små familier for ca. 40 år siden i datidens Danmark.

Først nogle ord om min far. Han blev født den 15. juni 1889 i Rebild som søn af husmand og skovarbejder Niels Christensen (Mørch) og hustru Maren Poulsen. Hans forældre var fattige og havde 14 børn. Min farfar havde en

Skræddermester C. Christensen (Mørch) 1889–1973. C. Christensen var færdiguddannet som skrædder i 1909 og gik derefter på valsen i Tyskland og Sverige. Efter et par års ophold i Kalundborg kom han i 1915 til Århus og etablerede sig i 1919 som skræddermester i Åbyhøj. Her drev Christensen med en mindre afbrydelse 1929–35 forretning indtil 1959. Han var levende interesseret i politik og teknik samt ivrig havemand. Billedet er fra omkring 1943.

Foto i privateje.

lille hedelod lige ved skoven, og år for år brød han det ene lille hedestykke efter det andet op, så det sammen med en hjemmeflidsfabrikation af træsko om vinteren kunne supplere hans sparsomme indtægter ved skovarbejdet. Min far og hans søskende måtte, som den tids skik og nødvendighed var, ud at tjene hos fremmede fra 7–8-års-alderen, og skolegangen blev jo nok noget forsømt. Som barn var min far ikke stærk, han havde som helt lille haft engelsk syge, og han blev derfor efter sin konfirmation sat i skrædderlære hos skrædder H. P. Johansen i Rostrup i årene 1905 til 1909. Hefefter var han i nogle år »på valsen« herhjemme, i Sverige og i Tyskland. Fra 1912 til 1914 opholdt han sig i Kalundborg, og i 1915 kom han til Århus, hvor han frekventerede Handelshøjskolen. Han ville gerne råde bod på barndommens skolegang – men Ungdommens Uddannelsesfond eksisterede ikke dengang, og private legatmidler var få og utilstrækkelige. Efter en kort tid at have virket som bogholder i Århus måtte han derfor gå tilbage til sit egentlige fag. I november 1919 nedsatte han sig som skræder i Åbyhøj på adressen Tværvej 25, det nuværende Bjarkesvej. Nu blev »Aabyhøj Skræderforretning« en realitet, der med en mindre afbrydelse i årene 1929 til 1935 bestod helt frem til 1959.

Den 10. november 1928 blev far gift med Grethe J. C. Michelsen, født den 7. august 1893 i Dronningborg som datter af maskinpasser Jacob Michelsen og hustru Petrine Jensen. Umiddelbart efter flyttede de nygifte forretningen til Vejrumbro (v. Viborg), hvor jeg blev født den 26. april 1930. Fra 1930 til 1932

boede vi på Trøjborgvej 30 i Århus, 1933 på Viborgvej 139 i Hasle og 1934–35 i Rosensgade 30 i Århus, hvorefter far som ovenfor nævnt genoptog sin forretning i Åbyhøj, først i ejendommen »Gulnare«, Silkeborgvej 3 (senere 203), og fra 1941 på privatadressen Hejmdalsvej 1. I 1959 flyttede far og mor til Langelandsgade 216 i Århus, hvor mor døde den 25. juni 1960, hvorefter far ved nytårstid 1965 kom til at bo på alderdomshjemmet »Bjerggården« på Brendstrupvej, hvor han sine sidste år nød en virkelig god og kærlig pleje.

Ved kgl. bevilling fik min far og hans 3 brødre med børn i juni 1949 ret til at føre familienavnet Mørch.

Fars og mors økonomiske vilkår var ikke lette i 30'erne: I 1932 var en truende konkurs blevet afværget ved en frivillig akkord, og i 1934 havde far haft held til at opnå et såkaldt erhvervslån i henhold til lov nr. 385 af 22. december 1933, på det efter nutidens forhold så beskedne beløb som 400 kr. For far og mor var det imidlertid basis for at komme igang igen. Men tiderne var vanskelige, og i samme situation var også mange andre »små håndværkere og næringsdrivende«. Det var baggrunden for, at de dannede deres »sammenslutning« i 1936. Far blev sekretær i Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning og førte derfor »forhandlingsbogen«, hvoraf uddrag i det følgende nærmere vil berette om, hvordan småkårsfolk på Århus-egnen følte vilkårene dengang. Uddragene vil blive gengivet efter moderne retskrivningspraksis; ligeledes har jeg følt mig forpligtet til at udelade eller beskære stærkt polemiske afsnit med omtale af kendte lokalpersoner eller politikere, hvor jeg har skønnet, at en sådan omtale kunne være til skade for disse personer eller deres efterkommere.

Uddrag af forhandlingsbogen

Omkring 20. maj 1936 talte et par mennesker, J. Mortensen, Mejlgade, og N. Nielsen, Skovvej, om muligheden for eftergivelse af kriselånet af 1933 til håndværkere og mindre næringsdrivende. De sammenkaldte til

Møde den 25. maj i Østergades Forsamlingsbygning

gennem annoncer i dagbladene. Trods det noget uheldige tidspunkt mandag kl. 2 eftermiddag havde alligevel 22 mand efterkommet indbydelsen, deriblandt folketingsmand A . . . , og et par repræsentanter for pressen, der efter henstilling fra folketingsmanden forlod salen, idet han mente da bedre at kunne udtale sig.

J. Mortensen åbnede mødet og betonedede det rimelige i, at vi søgte vort kriselån på 10 mill. kr. eftergivet, eftersom landbruget havde fået 80 mill. kr. uden udsigt til tilbagebetalingspligt. Derpå havde folketingsmanden ordet og indledede med at sige: »I sin tid, da der var tale om støtte til de små næringsdrivende, stemte jeg og mit parti for, at I skulle have den som tilskud, det var iøvrigt ikke 10, men kun 5 mill. kr.¹, men det er jeres egen skyld, I fik dem som lån, idet Fællesrepræsentationen for Industri og Håndværk mente, at hvis der var tale om noget, måtte det være som lån«. I øvrigt mente han, det var klogt at vente til efteråret med at tale om den sag, til Rigsdagen blev indkaldt. Efter denne indledning blev der spurgt, om vi dermed kunne vente støtte fra hans parti om eftergivelse af lånet; vi fik intet positivt svar. Dernæst blev der spurgt, om vi kunne regne med hans personlige støtte og anbefaling, når det kom frem, og svaret lød: »Der kan spørges om mere, end der kan svares på«.

Alle de mødte meldte sig til foreningen, og der blev nedsat et 9-mands udvalg bestående af

	J. Mortensen	Mejlgade
vognmand	N. Nielsen	Skovvej
skomager	Th. Petersen	Christiansbjerg
vaskeriejer	Westergård	Vesterbro Torv 8
skrædder	S. P. Christensen	Tietgens Plads 1
gartner	Petersen	Tordenskjoldsgade 65
købmand	J. Hansen	Hasselager
skrædder	Eriksen	Thorsager
mekaniker	Christensen	Thorsager

til at udarbejde lovforslag og indkaldelse til

Stiftende generalforsamling, som afholdtes den 9. juni i
Østergades Forsamlingsbygning:

Der var mødt ca. 80 mand, som blev budt velkommen af J. Mortensen, der udtalte: »Da krisen begyndte, varede det ikke længe, før landbruget råbte op om, hvor galt det var. De stedlige landboforeninger og Landbrugsrådet kunne intet udrette, men så opstod LS, og dannelsen af denne sammenslutning bevirkede, at Landbrugsrådet godt kunne hjælpe. Landbruget fik 80 mill. kr. samt en akkordlov, som håndværkerne og de mindre næringsdrivende fik at føle. Vi fik bevilget 5 mill. kr. Det var meningen, vi skulle have haft disse penge foræret, men dette modsatte håndværkernes organisationer sig. Derfor fik vi kun pengene til lån. Nu er tiden inde til, at vi skal betale, men vi finder, det er et rimeligt krav, at vi søger at få pengene eftergivet.

Det kan kun ske, hvis vi slutter os sammen. Hvorfor har landmændene, arbejderne, storindustrien og handelsstanden sluttet sig sammen? Ikke for fornøjelsens skyld, men for at varetage deres interesser. De samfundsklasser, der ingen sammenslutning har, kan ikke klare sig.«

Efter at vaskeriejer Westergård havde overtaget dirigenthvervet, førtes en lang forhandling, der indledtes af vognmand I. Schriver, Skørring, der ønskede klarhed over, om det kun var kriselånet, man var samlet om, eller om sagen var af vidererækkende betydning.

Mortensen: »Først og fremmest kriselånet, men er der nogen, som mener, vi skal fortsætte, står det dem frit for«.

Svenningsen, Ryumgård: »Det er altså en Håndværkets Sammenslutning, der er indvarslet til. Vi tog herved fra Ryumgård, fordi vi mente, det var lånet, vi skulle blive fri for at betale, for at sige det rent ud. Bønderne er blevet fri for at betale, men går der politik i sagen, så melder jeg fra. Så er den på forhånd færdig«.

Smedemester Bardino, Christiansbjerg: »Der har aldrig fra nogen regerings side været budt os en sådan hån, som da vi fik kriselånet. Man skulle have to kautionister, men så behøver vi da ikke at gå til staten! Hvad lavede regeringen lige før samlingen sluttede? Forærede den ikke landbruget ca. 100 mill. kr.? De 5 mill. kr. til håndværkerne er kun en dråbe i havet, og kan låntagerne blive enige, skal opgaven »at få pengene eftergivet« ikke være umulig. Men jeg tror ikke, vi skal slå for hårdt: vi skal være snedige. Læg mærke til, at de mennesker, der er nået længst frem, er de største rævepelse. Vi skal føre en snedig forhandling, det bliver det klogeste for denne forening«.

Svenningsen, Ryumgård: »Ja jeg tror også, det kan gå, men vi skal holde politik udenfor«.

Christensen, Åbyhøj: »Statsministeren udtalte for 5–6 år siden, at vi har ca. 80.000 håndværkere og næringsdrivende, som ikke har nogen plads, men som skulle drives i bås. Og folketingsmand A . . . sagde på mødet her for 14 dage siden: »Jeg og mit parti foreslog, da der var tale om lån, at I skulle have pengene som tilskud«, men da vi spurgte ham, om han ville støtte os i kravet om, at pengene ikke skulle tilbagebetales, ja så kunne han ikke engang svare for sig selv!«

J. Mortensen, Mejlgade: »Lignende foreninger vil i nær fremtid blive dannet i Horsens og Randers, og det er meningen i løbet af et par måneder at brede bevægelsen ud over hele landet«, hvorpå han oplæste udkast til love for sammenslutningen.

Mødet blev derpå suspenderet, og der indmeldte sig 68 i foreningen. Mødet blev genoptaget, og det vedtoges at overdrage ledelsen til en bestyrelse på 9

Den kraftige, velklædte smedemester C. F. Bardino var en velkendt skikkelse i Århus, og selvfølgelig kunne der bringes et af de pæne, sædvanlige portrætter af ham. Vi har imidlertid foretrukket dette, der viser ham (til venstre) ved hans forretning på Christiansbjerg. Bardino var født og uddannet på Sjælland, men kom i 1904 til Århus, hvor han åbnede et værksted på Christiansbjerg. Han blev snart inddraget i organisationsarbejde. Foruden at være formand for Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning var han en overgang formand for Sammenslutningen af Smedemestre i jyske Købstæder og sekretær i Århus Smedelaug, ligesom han havde en fremtrædende stilling inden for afholdsbevægelsen. En periode var Bardino konservativ kandidat til Århus byråd. C. F. Bardino blev skudt i december 1944 af den såkaldte Koldinggruppe, en jysk afdeling af Peter-gruppen.

Foto i privateje.

medlemmer, og en af de tilstedeværende foreslog at vælge smedemester Bardino med akklamation som formand, og alle rejste sig og klappede.

Bardino: »Det kommer så overraskende«, og han vægrede sig ved at modtage valget. Men atter blev han valgt med akklamation og båret til talerstolen.

Bardino: »Ja, så må jeg jo«, og takkede for tilliden og overtog derpå ledelsen af bestyrelsesvalget, valgt ved håndsoprækning:

smedemester	Bardino	Christiansbjerg
vognmand	Schriver	Skørring
bødker	Torgesen	Borum
mekaniker	Christensen	Thorsager
købmand	Hansen	Hasselager
skrædderm.	Christensen	Åbyhøj
skomager	Th. Petersen	Christiansbjerg
barber	Nellemann Johansen	Molsgade 2
vognmand	Nielsen	Skovvej

Som suppleanter valgtes:

vaskeriejer	Westergård	Vesterbro Torv
gartner	Herbert Jensen	Skørring
	J. Mortensen	Mejlgade

Derpå sluttede dirigenten mødet.

Den 16. juni

konstituerede bestyrelsen sig på et møde i Østergade med vognmand Schriver som næstformand og vognmand Nielsen fra Skovvejen som kasserer, og endelig blev skræddermester Christensen fra Åbyhøj sekretær. De dannede sammen med formanden forretningsudvalget.

Formanden oplæste et interview med det radikale blad samt et par forespørgsler om vor måde at tage sagen på fra Svendborg og Horsens, og efter gennemgang af udkast til love overlodes det til formanden at indvarsle nyt møde omkring den 23. ds., hvor han kunne få salen billigst.

Onsdag den 24. juni holdt foreningen generalforsamling i Håndværkerforeningens laussal:

Der var mødt ca. 30 medlemmer.

Formanden åbnede mødet, bød velkommen og udtalte derpå: »Vort første og største formål er at slutte os sammen – at blive en magtfaktor, der må regnes med, og derefter ved henvendelse på højere sted at få kriselånene lettet, helst eftergivet. Men vi må fare med lempe og ikke forivre os. Vi vil søge at danne en landssammenslutning. Vil I, mine venner, sige os: hvor er den, der vil støtte de mindre håndværkere og næringsdrivende? Fra oven klemmes vi af storindustrien, fra neden af arbejdernes kooperative sammenslutninger. Vi beder kun: Må vi have lov at være her, andet og mere forlanger vi ikke. Derfor smerter det mig, at et af byens dagblade har sat et 2. kl. stempel på os. Man kan sagtens håne en fattig mand: vi vil gerne betale. Da vi søgte lån, gjorde vi det, fordi vi trængte til det. Men i dag er vi betydelig fattigere, end da vi fik lånet. Derfor smerter det os, at vi fik et sådant æselspark, som det skete gennem et af byens blade. På valgdagen er vore stemmer hjertelig velkomne i alle lejre, og siden det første møde har jeg haft adskillige følere fra de politiske partier, ligesom jeg er blevet ringet op af et par hundrede, der ønskede at høre om foreningens formål.«

Efter denne indledning blev skomager Petersen valgt som dirigent, og forhandlingsbogen fra tidligere møder blev oplæst. Formanden takkede J. Mor-

tensen og N. Nielsen for deres fine tanke om dannelse af en sammenslutning og viljen til at føre den frem i lyset. Forsamlingen rejste sig.

Kassereren oplyste, at foreningen nu har ca. 100 medlemmer. Snedkermester Olsen fandt dette tal noget lille, når man betænkte, at adskillige tusinde havde fået kriselån. Torgesen: »Vi er lige begyndt, det er en ny forening, vi er allerede mange, det skal nok komme«. Formanden: »Al begyndelse er svær, vi har endnu ingen love. Forsigtighed er en god ting, når det ikke er dovenskab. Horsens er godt i gang med samme tanke.«

Skomager Larsen: »Da jeg fik kriselånet, spurgte jeg en folketingsmand, om dette lån skulle tilbagebetales og fik følgende svar: »Tjah, hvad gør vi ved bønderne? Vi kan ikke rive skorstenen ned fra deres huse, og man kan vel heller ikke tage maskinerne, som er sat i pant for lånene«. »Nej, det er en skidt politik«, sagde en anden deltager, »for vi har kautionisterne, som nok skal findes«.

Skriver: »Vi SKAL betale, vi har allerede fået skrivelse fra amtstuen. Landmanden kan ikke betale, og vi fik en akkordlov, som vi må føle hårdt. Vi har nemlig ingen repræsentanter at støtte os til og som vil tale vor sag«.

J. Mortensen: »Regeringen vil nok have disse penge, og den har al interesse i at plukke os og knuse middelstanden. Vi har alle tider været bolværk mellem arbejderne og kapitalen«.

Formanden oplæste udkast til love, som blev vedtaget med et par små ændringer. Han fastslog derpå, at sammenslutningen nu var en kendsgerning: vi består af lutter fredelige folk, der gerne ville have pressen med os, og ønsker ikke gerne, den skal gøre det sværere for os. Derefter valgtes 2 revisorer og 2 suppleanter; valgt blev

skomager	Th. Larsen	Thorvaldsensgade 5
købmand	H. Sørensen	Bragesvej 14, Abyhøj
skomager	Berg	Norsgade 12
købmand	Madsen	Skørring

Under Eventuelt udtalte skomager Petersen: »Vi slutter os sammen, da enighed gør stærk, og vi må betale, som har fået kort², da foreningen ikke så godt kan føre sag mod staten på den måde, men ellers slår vi med sten, når vi har dem«. Bardino: »Sådan går det ikke til, vi må alle agitere og håbe, pressen vil tage pænt på os. Pressen skal føle, hvad der tjener en sag bedst, det er ikke et politisk parti, som er dannet«. Skomager Larsen: »Vi har ikke fået ret megen støtte fra Stiften.« Bardino: »Stiften har været os en god agitator.«³

J. Mortensen: »Kunne vi ikke holde et stort møde på Stadion?« Det blev frarådet fra flere sider på grund af vore økonomiske forhold, idet man går ud fra, at Stadion er meget dyr.

Skriver: »Jeg kunne tænke mig et møde i Galten, hvor der findes ca. 50 låntagere«.

Derpå blev mødet hævet af dirigenten med tak for god ro og det bedste håb for vort fremtidige arbejde.

Høver kro. Tirsdag den 4. august 1936

var bestyrelsen i Høver kro, hvor der efter et godt forarbejde af Schriver, Skørring, var samlet mellem 30 og 40 mennesker, som lyttede til en indledning af Schriver, suppleret af formanden, efter hvis beretning Torgesen, Borum, blev valgt som dirigent. Gartner Hans Jensen, Låsby, forespurgte, om »vi herude« burde danne en forening selv eller melde os ind i Århus, da vi hører til Skanderborg amt. Jensen, Rønde, oplyste, at han havde søgt henstand på grund af sygdom og trange kår og fået til svar, at hvis han betalte renterne nu til juni termin, kunne han få henstand med afdragene til oktober d.å. Bardino: »Det er ganske ubegribeligt med sådant et svar, nogle får henstand 1 år, andre 2 år og atter andre pure afslag, og her foreligger nu et nyt tilfælde«. Gartner Hans Jensen, Låsby: »Det ser ud, som det er nogle drenge, som har med den sag at gøre, men hvad agter I i Århus at gøre?« Bardino: »Vi har ikke spekuleret så meget over det endnu; vi skal ikke sætte trumf på, men søge at samle så mange som muligt til sammenslutningen, så vi er en magt bagved vort andragende om eftergivelse eller lettelse af lånene«. Jakobsen foreslog, at »hvis vi er interesseret i den sag, gør vi klogt i at melde os ind i Århus-foreningen«, en opfordring, som efterfulgtes af alle tilstedeværende. Mødet sluttede med et fornøjeligt og veldækket kaffebord, hvori alle deltog, og ordet var frit og livligt.

Odder, Hotel Phønix. Fredag den 7. august 1936

var Schriver og Christensen i Odder, hvor der efter indbydelse af detailhandler C. M. Thorø var mødt en halv snes interesserede, som blev budt velkommen af ovennævnte. Schriver redegjorde for arbejdet i Århus, og efter en kraftig appel af skomager Th. Sørensen om at slutte sig til arbejdet i Århuskredsen blev alle medlemmer, og C. M. Thorø blev valgt som tillidsmand for Odder. Mødet sluttede med fælles kaffebord og vældig interesse for sagen.

Hadsten kro den 12. august 1936

Trods et ret godt forarbejde af Schriver og Nielsen havde kun 8 mand givet møde. Bardino bød velkommen og udtalte, at det modtagne lån havde den fordel at være rentefrit i 2 år, dermed var også alt det gode sagt om den ting. Schriver blev dirigent, og han mente, vi ville være bedre tjent, om vi dengang, der var tale om lån, havde haft en sammenslutning, som da ville være blevet spurgt, og vi havde da fået pengene som tilskud og ikke som lån med tilbagebetalingspligt.

Torgesen anmodede de tilstedeværende om at melde sig i foreningen og henvende sig til vor formand og søge om henstand i 2 år. Bardino: »Vi må have nogle blanketter, som vi kun behøver at udfylde, og vi må søge om henstand i god tid, inden opkrævningerne bliver udsendt til amtstuerne«. Skomager Petersen: »Vi må slutte os til foreningen og søge enkeltvis om henstand nu inden valget til landstinget«. Bardino: »Nej, det er for tidligt, da tror de ikke, vi mener det alvorligt«. Efter forespørgsel fra et par deltagere om måden at søge henstand på drak vi kaffe i fællesskab, og 7 tilmeldte sig foreningen.

Hotel Malling. Den 20. august 1936

var formanden og 4 medlemmer af bestyrelsen i Malling, hvor der var mødt 7 mand for at høre, hvad foreningen byder på. Bardino bød velkommen og gav en oversigt over formålet og arbejdet. Nellemann Johansen valgtes som dirigent og gav først ordet til skrædder Christensen, Malling, der udtalte, at staten kan gøre udlæg hos vore kautionister, og det skulle vi nødig have. Torgesen: »Vi må slutte os sammen i foreninger og søge henstand eller eftergivelse i fællesskab, hvis vi vil nå noget. Vi har set, hvad bønderne kan nå, og akkordloven kan gå helt ned til 7 %«. Bardino: »For 2 måneder siden var der kun 2 mand i Århus, som talte sammen om muligheden for eftergivelse af dette kriselån, nu har vi mellem 600 og 700 medlemmer ud over landet. Tanken breder sig og slår an, hvor den når frem«.

Smed Kirkegård: »Jeg synes, det er en god tanke at melde sig til arbejdet, vi når ikke stort ved at sidde rundt i kroene og tænke, det kunne være rart med lidt henstand«. Bardino: »Det er kun små penge, vi har fået, og staten går ikke bankerot af den grund; kan vi løse denne opgave, har vi vist, at vi er her«. Chr. Andersen: »Den aktion, som her er sat i gang, har jeg altid haft meget imod, men efter at jeg nu har fået det sådan klarlagt, stiller sagen sig anderledes for mig, og jeg vil anbefale, at vi alle melder os ind i foreningen«. Dirigenten oplæste lovene og sluttede mødet, hvorefter 6 af de mødte meldte

sig som medlemmer. Vi drak derpå kaffe i fællesskab, hvor samtalen gik livligt.

Skanderborg den 3. september 1936

I Skanderborg var mødt godt 30 tilhørere til vort møde, som var indvarslet med 6 2-spaltede annoncer i 3 blade samt opklæbning af plakater i en omkreds af ca. 20 km omkring byen. Torgesen bød velkommen med en rede-gørelse for hensigten med dette møde og gav ordet til Bardino: »Borgere og lidelsesfæller! Denne lov om lån til håndværkere og næringsdrivende har for mange været en slem limpind, idet vi derved fik lejlighed til at yde vore kunder lidt mere kredit, som det er meget vanskeligt at få ind igen. Bøndernes akkordlov har ramt mange landhåndværkere meget hårdt, og nu sidder vi med smerten og tilbagebetalingspligten. Vi har derfor tænkt os at samles i foreninger over det ganske land og da søge at få lånet eftergivet eller udsat i 50 eller måske 25 år. Vi har også denne mulighed, at vi fra ministeriet kan blive stillet over for en akkordordning i lighed med, hvad vi bliver stillet overfor, når vi skal have vort tilgodehavende hos bønderne. Som det nu går, er vi trængt fra alle sider, af storindustrien fra oven og af kooperationen for neden. Vi må se at finde en vej ud«. Derefter blev Nellemann Johansen dirigent. Tømremester Mikkelsen: »Jeg kan give Bardino ret, vi er trængt fra alle sider og tør ikke have en egen mening om nogen ting, så længe vi ikke er repræsenteret på tinge, og det bliver vi ikke uden samling. Der er ingen af de andre partier, som har noget tilovers for os små håndværkere, det har vi set så tit«. Bardino: »Politik er udelukket foreløbig«. Schriver: »Vi skal ikke drive politik, vi skal bare samles om lånet. Havde vi haft en forening, dengang vi fik det, var den blevet spurgt, om vi ønskede et lån eller et tilskud, som det var regeringens mening fra førstningen, men der var ingen steder at spørge uden Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri, og de var ikke interesseret i, at vi skulle have tilskud, som de da skulle være med til at betale, og derfor blev det et lån, som vi nu må søge at få eftergivet«. Tømremester Mikkelsen: »Hvordan har I tænkt at tage sagen op?« Bardino: »Vi danner foreningen og kommer igen, hvis vi bliver smidt ud den første gang, vi skal nok blive ved så længe, til de vil høre os«. Torgesen: »Vi er jo mange små næringsdrivende, ca. 80.000, og med vore koner betyder vi vel noget, der må regnes med!« Mekaniker Poulsen, Tebstrup: »Det er bare låntagerne, vi skal henvende os til og kun om lånet, vi har foreninger nok! Vi er flere, der nok vil have lånet eftergivet, men ikke i flere foreninger!« Bardino: »Ja, vi har masser af foreninger, der ikke alle er lige gode. Vi må da se at støtte de

bedste og lade de andre være; det glæder mig forresten, at du er en kollega og mener, at smedenes er en god forening. Vi må nødvendigvis støtte de gode, for at vi kan være her«. Magnus Jørgensen, Ry: »Der er flere derude, som gerne vil være med, vi må se at få fat i dem alle«. Formanden oplæste de første to §§ i lovene, hvorefter de fleste af de mødte meldte sig til arbejdet som medlemmer. Samtidig lod værten dække et fint kaffebord, ved hvilket samtalen gik livligt til 11,30, og der var enighed om de trykkende økonomiske kår, vi må arbejde under.

Linå den 18. september 1936

På kroen i Linå var samlet 28 mand efter et forarbejde af gartner Hans Jensen, Låsby, som bød velkommen med en kort omtale af, hvad vi var samlet for. Han gav dernæst ordet til næstformanden, Schriver, der redegjorde for vore tanker og håb angående lånet. Nellemann Johansen valgtes til dirigent og gav ordet til Torgesen, som talte om vore forhold sammenlignet med bøndernes med hensyn til lån og tilskud. Til stede var flere af foreningens medlemmer fra tidligere møder, og af nye tilmeldte sig 12 eller alle de mødte. Ved et kaffebord havde vi alle ordet samtidig, og stemningen var meget god.

Silkeborg den 24. september 1936

Til vort møde i Silkeborg på afholdshotellet var samlet ca. 60 deltagere, der var meget interesserede i vor opgave. Schriver åbnede mødet med en velkomsthilsen til de mødte og gav derpå ordet til Bardino, som spurgte, om nogen havde noget imod, at pressen var repræsenteret, og da ingen rejste indvendinger dertil, bød han referenterne velkommen og redegjorde derpå for formål og ønsker. Torgesen drog sammenligning mellem vore og landboernes låneforhold hos staten. Snedkermester Vissing mente, vi havde fat i den forkerte ende, idet han anså det for klogere at danne små lokalforeninger rundt i landet, og deres opgave skulle da være at få noget mere for vort arbejde, og udtalte, at valutaloven var en hæmsko for at få tømmer og træ. En barber mente, vi burde være taknemmelige for lånet og ikke kunne forsvare at søge det eftergivet, ligesåvel som vi bør være glade for valutaordningen, der skaffer arbejde. Fra samme side blev foreningens arbejde angrebet under henvisning til, at 2 kr. var for stor en pris for at være med i en sådan forening. Bestyrelsen hjalp formanden efter bedste evne med at anbefale tilmeldelse under henvisning til det nu forestående landsmøde i Fredericia og vort foretræde for regeringen. Resultatet blev 45 nye medlemmer eller hele forsamlingen, der ikke

i forvejen var med os, på nær 2 mand. Vi sluttede med fælles kaffebord, hvor samtalen var livlig.

Horsens den 29. september 1936

Til et møde i Horsens på hotel Hejmdal havde en forsamling på ca. 70 mand efterkommet vor indbydelse gennem pressen, fra hvilken 3 repræsentanter var mødt. Torgesen bød velkommen og gav ordet til Bardino, der oplyste om vort arbejde og formål. Skomagermester Petersen blev dirigent. Jernstøber Petersen fandt, det var en meget dårlig moral at søge at unddrage sig vore forpligtelser ved at få de ydede lån eftergivet eller udsat: vi kan ikke kalde os gode borgere med en sådan tanke! Malermester Petersen var inde på samme tanke og oplyste, at vi nok kunne få henstand ved at henvende os til amtstuerne. Han havde således fået 6 ugers henstand. Efter yderligere redegørelse fra bestyrelsen og anbefaling af tilmeldelse erklærede en malermester fra Bækkelund sig som en varm anbefaler af foreningen og meldte sig til arbejdet ligesom 26 andre. Vi sluttede med kaffebord i fællesskab.

Hammel den 8. oktober 1936

På afholdshotellet var mødt 13 låntagere samt 2 pressemænd fra henholdsvis Demokraten og Venstre. Schriver bød velkommen i korte vendinger og gav derpå ordet til Bardino, der udtalte: »For 3 år siden, da vi fik dette lån af statskassen, som vi nu er samlet for at drøfte muligheden af at få eftergivet eller henstand med, var de fleste af os ikke så hårdt trængt, som vi er i dag, hvor vi skal betale tilbage. For manges vedkommende var det kun anledning til, at vi kunne give lidt mere kredit, og dertil kommer, at bønderne siden har fået en akkordlov, som er meget hård ved landhåndværkerne. Vi vil derfor søge samling og henvendelse til regering og rigsdag om lempelser. Vi skal således på søndag samles med repræsentanter fra de andre amter, hvor der er foreninger, i Fredericia, for at drøfte landssammenslutningen og henvendelsen til ministeriet. Vi har tænkt os 3, måske 4 mand, hvem det bliver, ved vi ikke endnu.« Schriver valgtes til ordstyrer, uden at andre var i forslag. Murer Nielsen, Hammel: »Kan det hjælpe noget?, ved formanden noget i den retning?« Bardino: »Ja, jeg ved noget, men tør ikke udtale mig på nuværende tidspunkt. Vi har grundet håb om, at det kan nytte noget«. Smed Rasmussen, Voldby: »Jeg vil først takke, fordi vi fik lov at være sammen med jer, og jeg håber, de vil høre os, når I kommer til København. Giv dem bare godt! Det er næsten umuligt at få penge hjem for vort arbejde nu. Jeg vil

være med i den forening!« Schriver: »Ja, det kan nytte noget, det tror jeg sikkert« og sluttede derpå mødet, og alle de mødte indmeldte sig i foreningen. Fælles kaffe satte punktum for sammenkomsten, efter at der var blevet valgt 3 tillidsmænd for Hammel, Voldby og Svenstrup.

Århus den 9. oktober 1936

I Håndværkerforeningens lavssal var ovennævnte dato samlet ca. 50 medlemmer. Formanden bød velkommen og gav en oversigt over vort arbejde. »Siden starten har vi holdt 11 møder i Århus og Skanderborg amt og allevegne fundet god tilslutning og forståelse for vort syn på forholdene for de mindre håndværkere: det er med vemod, vi ser, hvordan mange sidder i det. Efter vort møde i Skanderborg den 3. september fik vi udsættelse i en lille tid, til landstingsvalget var ovre, men nu ringer min telefon ustandselig, og der tages ikke mere med fløjlshandsker på låntagerne. Jeg har skrevet en masse ansøgninger om lempelser, det er ikke så ligetil, da jeg må undersøge de enkeltes forhold ved at skrive til deres kommuner om oplysninger, før jeg kan fremsende ansøgningerne. Derfor er det på høje tid at råbe vagt i gevær og slutte os sammen i en landssammenslutning. På søndag skal vi til Fredericia og samles med repræsentanter for de andre 11 amter for at vælge en deputation, der skal rejse til København og tale vor sag for de forskellige ministre, finansudvalg og partiformændene på rigsdagen. Skulle jeg komme med i dette udvalg, vil jeg ikke være med til at sige, vi ikke vil betale, men jeg vil oplyse, hvorledes låntageres økonomiske forhold er og gøre et arbejde for at få mildnet vilkårene for disse lån. Jeg er ikke storpolitiker, jeg er smed, men kan ikke se, der skulle være noget til hinder for et moratorium eller akkord, ligesom landbruget har fået. Politik er udelukket, det vil sige klassepolitik, det har vi nok af, hvorimod vi mangler samfundspolitik. Vi er ca. 100.000 små detaillister inden for håndværk og handel, lad os tage konen med og føre vor egen politik«.

Nellemann Johansen valgtes som ordstyrer og gav straks ordet til tømrermester Mikkelsen, Skanderborg: »Er der nogen grund til at have samvittighedsnag med et sådant lån, vi er hæderlige mennesker, men bliver mishandlet som skatteborgere. Vort faglige er der intet i vejen med, hvorfor skulle vi da ikke kræve vor ret politisk? Læg mærke til, hvorledes de forskellige partier tager på den sag, når I kommer til København!« Bardino: »Min samvittighed er i den fineste orden med hensyn til lånene«. Skomager Larsen: »Det er Fællesrepræsentationen, der er skyld i, at vi fik det som lån«. Schriver: »Er der nogen, der arbejder mere for at klare sig selv end os små næringsdri-

vende? Men hvad fører det til for vore børn? Kan vi ikke slutte os sammen nu, fortjener vi kun at blive i denne sump, hvor vi er, men når vore børn vokser til, skulle de også gerne have en plads, og det er det vor sag at sørge for!« Derpå drak vi kaffe med hinanden, og samtalen var meget livlig om tidens politiske forhold og den uheldige fordeling af samfundsgoderne.

Fredericia den 11. oktober 1936

I henhold til et udvalgsmøde med Vejle amts repræsentanter den 20. september på hotel Ritz, Århus, var ovennævnte sted og dag forsamlet repræsentanter for 10 amter: Hjørring, Ålborg, Randers, Ringkjøbing, Århus, Skanderborg, Vejle, Ribe, Assens og Odense 22 mand. En repræsentant fra Fredericia bød velkommen, og skrædder Christensen blev dirigent. En dagsorden fra Vejle lød: Beretning, Resolution, Resolutionsordlyd, Landssammenslutning, Eventuelt.

Berg, Vejle, var første taler med beretning, der efter forslag kun måtte vare et kvarter. Bardino blev anden taler, og derefter fulgte de andre amter med en og to talere pr. amt. Trods det, de ikke alle brugte et kvarter, medgik alligevel ca. 3 timer til beretning og beretningsbemærkninger. Resolutionens ordlyd gled vi let hen over, idet vi ikke kunne sende udvalg med bundet mandat, og dirigenten fulgte egen dagsorden. Udvalgets størrelse bestemtes ved håndsoprækning til 3 mand. Diæterne ansattes efter nogen diskussion til rejsen på 3. klasse og 20 kr. pr. dag pr. mand ikke udover 3 dage. Udvalget kom efter skriftlig afstemning til at bestå af

Bardino	Århus	16	stemmer
Murerm. Højbjerg	Hee	13	—
Skomager Paulsen	Odense	10	—
Frisør Berg	Vejle	8	—

Den sidste var således suppleant.

Nu var klokken godt 6, og vi holdt en lille pause, hvor udvalget trådte sammen og valgte skomagermester Paulsen, Odense, som formand. Ved det fortsatte møde trak tandtekniker Gråbech rammerne op for vort fremtidige arbejde i en landssammenslutning og blev en del imødegået af skrædder Rasmussen, Ålborg. Under denne drøftelse kom det nedsatte udvalg tilbage, og formanden fik ordet for at spørge, hvorfra han fik pengene til Københavneraturen, der blev budgetteret til 250 kr. eller ca. 25 kr. pr. amt af de repræsenterede amter. Under denne diskussion gled tiden, og repræsentanterne forsvandt, men det lykkedes dog inden opløsning at få nedsat et udvalg til at

arbejde videre med tanken om en landssammenslutning, og i dette udvalg fik nedennævnte repræsentation:

Odense amt	skomager O. H. Paulsen
Vejle amt	frisør Josef Berg
Skanderborg amt	tandtekniker Gråbech, Horsens
Århus amt	skrædder Christensen
Randers amt	bager Korreborg

Som formand valgtes Berg.

Nielsen kørte med os, og vi var igen i Århus klokken ca. 11.

Århus den 28. oktober 1936

Bestyrelsen var samlet i Håndværkerforeningen, hvor Bardino aflagde beretning fra udvalgets Københavnertur, der ikke gav noget absolut tilsagn, hverken fra stats- eller finansministeren, udover, at hver enkelt låntager måtte søge. Bestyrelsen vedtog derfor en ansøgningsblanket, som den enkelte da må udfylde, hvorefter den så får en påtegning og anbefaling af formanden før indsendelsen til ministeriet.

Fra Horsens og Vejle forelå forslag om udvidelse af udvalget til landssammenslutningen til henholdsvis 9 og 7 medlemmer, men dette vandt ingen tilslutning, idet man gik ud fra, det kun var et udvalg og ingen bestyrelse. Fra Demokraten og Stiften forelå udklip fra finanslovdebatten, hvoraf vi ser, der ikke kan være tale om nogen almindelig eftergivelse eller henstand med lånene. Vi må derfor søge for vore medlemmer og fortsætte arbejdet, til vi når et resultat. Endvidere vedtog vi at søge dannet selvstændige foreninger på alle større steder, der dog kan søge gennem Århus. Om landsforeningens endelige sammensætning taltes en del: om vi skulle have lokal-, amts- og landsforening eller kun lokal- og landsforening, uden at nå noget endeligt resultat.

Århus den 15. november 1936

Foreningen havde i Håndværkerforeningens lavssal samlet 108 medlemmer, der fulgte formandens beretning om foreningens arbejde siden den 9. juni, da han blev valgt som formand. Han bød pressen, der var repræsenteret med undtagelse af Demokraten, der trods særlig indbydelse undlod at møde, særlig velkommen, da den havde sin store andel i, at tanken var rullet som en snebold over det ganske land. »I de 5 måneder har vi holdt en masse møder og været vidne til nød og fattigdom, så mange ikke evner at betale tilbage. Vi var til møde i Fredericia den 11. f.m., hvor 11 amter var repræsenteret ved

22 mand, der valgte en deputation på 3 mand og 1 suppleant, der skulle søge foretræde for statsministeren, handelsministeren og finansministeren. Udvalgte formand, skomagermester Paulsen, Odense, havde skrevet til statsministeriet og fik derfra telefonopringning onsdag eftermiddag kl. 4 om at give møde hos ministrene næste dag kl. 4,30, altså meget kort varsel. Han måtte da ringe videre til udvalgsmedlemmerne, og det blev så sent, at vor formand ikke nåede lyntoget som forud aftalt, men nåede frem med damper torsdag morgen og traf de øvrige på hotellet. De lavede en kort resolution i 3 eksemplarer, en til hver minister. De gik så på Christiansborg i folketingssalen, hvor kun var mødt ca. 25 folketingsmænd, selv om det var finansloven, som blev behandlet. Danmarks kommunistiske Parti var det eneste fuldtallige, de var der begge to. Jeg fik senere lejlighed til at hilse på Aksel Larsen, der er tingets fineste taler, det er en fornøjelse at høre ham behandle sit modersmål. Kl. godt 4 fik vi fat i en rigsdagstjener, der skulle lede os til statsministeren og de to andre ministre. Han sagde straks: »Handelsministeren er gået, og statsministeren er lige ved at gå, han har frakken på armen«. Finansministeren traf vi i en korridor. Skomager Paulsen fortalte, hvad vi ville. »Det kender jeg intet til« sagde statsministeren, men vi blev dog vist ind i et værelse, og Paulsen overrakte dem hver en resolution, som de læste med det samme. Han fortsatte da sin ordførertale, hvori han udtalte, at »vi er dårligere stillet end arbejderne, der har sin løn eller understøttelse, medens vi andre ikke om lørdagen ved, om vi kan få et stykke tørt brød til søndag«. Stauning sagde: »Ja, jeg ved nok, det er småt, men det må finansministeren ordne!«

Vor kølige modtagelse havde til følge, at Paulsen var lige ved at gå i stå og blinkede til mig, der sagde: »Bag mig står en forening med ca. 1.500 medlemmer, og det er med vemod, jeg siger, der er megen nød. Kunne der ikke fåes en udsættelse og derpå en meget lempelig ordning eller en akkord i lighed med den, landbruget har fået?« Det kunne der ikke være tale om, hver enkelt må søge, og hans forhold vil blive undersøgt, om han ikke kan betale. Det var det eneste lyspunkt, vi fik. Vi talte senere med en del rigsdagsmænd, der alle vidste, hvad vi kom efter (vi troede, det var en hemmelighed). De sagde alle: »Hæng bare i, hold fast ved foreningen!«

Straks jeg kom hjem, sammenkaldte jeg til bestyrelsesmøde, hvor vi lavede denne ansøgningsblanket, der udfyldes og indsendes til foreningen, hvor den da vil blive påtegnet af mig og videresendt til ministeriet. Som I ser, mine venner, har vi ikke sovet tiden hen, siden I valgte os, og jeg lover jer, vi heller ikke skal sove i den kommende tid, vi giver ikke op, før vi har nået målet!«

Nellemann Johansen valgtes som dirigent og gav straks ordet til skomager Larsen, der takkede bestyrelsen for dens arbejde. Tømrermester Mikkelsen efter-

lyste, hvad de enkelte partier havde sagt, det kunne have sin interesse, næste gang vi går til valg! Formanden: »Jeg talte med mange rigsdagsmænd af alle farver, der alle sagde: »Hæng bare i, vi skal tale jer sag, når den kommer for.« Malermester Svenningsen, Ryumgård: »Skal vi rejse os op for bestyrelsen!« Dette skete, formanden takkede, og vi holdt kaffepause.

Efter pausen indledede Schriver med, at »vi må holde sammen om vor forening, da det er det eneste, der kan føre os fremad«, men desværre var tiden fremskreden og deltagerne optaget af det forudgående, så dirigenten sluttede mødet med tak for god ro og orden.

Silkeborg den 22. november 1936

Foreningen havde samlet 55 medlemmer på afholdshotellet, hvor formanden indledede som på Århusmødet. Bro blev dirigent. Konfekturhandler J. M. Sørensen spurgte, om det ikke havde været i avisen, »da vi har mange flere medlemmer, end her er mødt«. Schriver oplyste, at vi havde indkaldt ved kort og derfor ikke annonceret. Vi fik kaffe i fællesskab og sluttede lidt før kl. 5.

Skanderborg den 23. november 1936

Foreningen havde samlet 40 medlemmer i forsamlingshuset. Formanden aflagde beretning som tidligere. Schriver dirigerede. Tømrermester Mikkelsen påtalte ordet »Allerærbødigst« på foden af blanketten som for meget krybende, det var ham imod. Torgesen: »Vi har diskuteret det inden for bestyrelsen«. Formanden: »Det er kun, hvad der kan forlanges, og vi må følge landets love«. Ved kaffebordet havde de alle ordet til kl. 10,30.

Ryumgård den 24. november 1936

Der var samlet 22 medlemmer på hotellet. Formandens beretning hilstes med tilfredshed. Christensen, Thorsager, dirigerede. En skrædder fra Ryumgård spurgte, om disse ansøgninger skulle stemples. Formanden: »Det tror jeg ikke, det har vi ikke regnet med«. Efter kaffen nedsattes et 3-mandsudvalg bestående af

Malerm. Svenningsen	Ryumgård
Købmand Sørensen	Ryumgård
Mekaniker Christensen	Thorsager

til at arbejde videre med sagen.

Odde den 25. november 1936

Hotel Phønix var samlingsplads for 25 medlemmer, der ligesom i Ryumgård hilste formandens beretning med tilfredshed. Detaillist Thorø dirigerede, og fra pressen var mødt en repræsentant. En af deltagerne takkede og mente, som Bardino havde sagt, at der kun var én vej til midlet. Kaffeboardet var meget livligt, og vi kom langt i politiske spørgsmål. Vi sluttede først ved midnatstid. Som tillidsmænd valgtes

Detaillist Thorsø	Odde
Skræder Jensen	Torrild
Maler Oskar Sørensen	Odde

Århus den 29. november 1936

I Håndværkerforeningen var 7 af bestyrelsens medlemmer til stede for at gennemgå og færdigbehandle 231 ansøgninger til ministeriet om muligheden for fritagelse for tilbagebetalingspligten. Opgørelsen viste følgende indkomster:

indtil 1000 kr.	77 ansøgninger	33,3 %
1000–1500 kr.	73	– 31,6 %
1500–2000 kr.	43	– 18,7 %
	<u>193 ansøgninger</u>	<u>83,6 %</u>
2000–2500 kr.	28	– 12,1 %
2500–3000 kr.	6	– 2,6 %
3000–3500 kr.	4	– 1,7 %

Dette viser, at der er megen nød blandt de små næringsdrivende: 83,6 % har mindre end 2.000 kr. i indkomst og må føre en bitter kamp for at klare dagen og vejen. Bestyrelsen var enig om at fortsætte arbejdet, til målet nås.

Århus den 8. december 1936

var foreningens forretningsudvalg samlet hos kassereren Nielsen, Skovvejen 99, hvor vi gennemgik 153 ansøgningskemaer, som derpå blev underskrevet af formanden. Ovennævnte (ansøgningskemaer) viste følgende indkomster:

indtil 1000 kr.	58 ansøgninger	37,9 %
1000–1500 kr.	45	– 29,4 %
1500–2000 kr.	35	– 22,9 %
	<u>138 ansøgninger</u>	<u>90,2 %</u>
2000–2500 kr.	11	– 7,2 %
2500–3000 kr.	4	– 2,6 %

Klokken ca. 10 bød fru Nielsen kaffe, som blev nydt med god appetit, og ca. 12,30 kunne vi slutte med bevidstheden om at have udført et godt stykke arbejde.

Århus den 27. december 1936

Søndag formiddag fra kl. 9,30 var kassereren og sekretæren i formandens hjem til opgørelse af 110 skemaer med følgende indkomster:

indtil 1000 kr.	34 ansøgninger	30,9 %
1000–1500 kr.	44 –	40,0 %
1500–2000 kr.	21 –	19,1 %
	99 ansøgninger	90,0 %
2000–2500 kr.	6 –	5,5 %
2500–3000 kr.	4 –	3,6 %
3000–3500 kr.	1 –	0,9 %

Under kaffen, som serveredes af værtinden, fru Bardino, bestemtes det at indkalde bestyrelsen og Århus-pressen til møde mandag aften kl. 7 i Århus Håndværkerforening.

Århus den 28. december 1936

Til bestyrelsesmødet i Håndværkerforeningen var til stede formanden, kassereren, sekretæren, Nellemann Johansen og Christensen, Thorsager samt repræsentanter for 4 Århus-dagblade, nemlig:

Aarhus Stiftstidende
Aarhus Amtstidende
Aarhus Venstreblad og
Demokraten

medens Jyllands-Posten måtte beklage ikke at kunne komme på grund af juleferie for en del af personalet.

Formanden bød velkommen og takkede Århus-pressen for den forståelse, den har vist sagen, og redegjorde for vort arbejde, ønske og mål. Ansøgnings-skemaer cirkulerede mellem pressens repræsentanter, og vi sporede både interesse og forståelse, hvilket aviserne også senere gav udtryk for. Formanden oplyste, at han havde breve fra næsten alle større byer i Jylland, og tilføjede, det har pressen sin store andel af æren for, thi uden den kunne vore tanker ikke have nået så viden om.

Århus den 9. januar 1937

indkaldte formanden til bestyrelsesmøde i Håndværkerforeningen for at drøfte forholdene efter finansministeriets afslag på vore ansøgninger. Til stede var formanden, næstformanden, kassereren, Nellemann Johansen og sekretæren;

vi enedes om at sende 2 mand til København til forhandling med ministre og rigsdagsmænd for om muligt at finde en farbar vej til gavn for vore medlemmer. Valgt til dette hverv blev formanden og sekretæren, der lovede efter bedste evne at tage sig af sagen og hurtigst muligt forelægge resultatet for bestyrelsen og medlemmerne.

Århus den 7. februar 1937

var foreningens medlemmer indkaldt til møde i Århus Håndværkerforening, og godt 200 havde efterkommet indbydelsen, deriblandt repræsentanter fra Vejle, Horsens, Skanderborg, Hammel, Randers, Ryumgård, Grenå, Odder og Ejstrupholm.

Formanden bød velkommen og gjorde rede for hans og sekretærens besøg hos Rigsdagen den 28. januar og udtalte: »Vi to fik denne gang meget mere ud af een dag end deputationen i oktober, bestående af 4 mand, på 2 dage, og forklaringen må søges deri, at arbejdet denne gang var vel tilrettelagt. Vi havde nemlig udarbejdet en skrivelse om vort ønske og ledsaget den med oplysning om de indsendte ansøgninger samt med oplysning om den enkeltes skattemæssige forhold. Disse breve var stilet til de ministre og rigsdagsmænd, vi kunne tænke at få i tale, og blev uddelt af rigsdagstjernerne umiddelbart før, vi søgte foretræde for d'herrer lovgivere. Vort udvalg ser således ud:

statsminister Th. Stauning
finansminister H. P. Hansen
indenrigsminister B. Dahlgård
handelsminister Johs. Kjærbøl
folketingsmand Holger Larsen
– Hartvig Frisch
– Albinus Jensen
– A. M. Hansen
– Edvard Sørensen
– N. Elgård
– Christmas Møller
– Henning Hasle
– V. Brorsen
– J. Chr. Jensen
– Sneum
– Leonard Hansen
– Valdemar Thomsen
– Hans Hansen
– Oluf Pedersen
– Aksel Larsen
– Alfred Jensen

landstingsmand Gunnar Fogh Petersen
 – Christensen Hagedsted
 – Stegger Nielsen
 – J. P. Jensen Stevns
 – H. Hauch
 – Olaf Nielsen
 – Busch
 – Zahle
 – Offersen
 – C. F. Sørensen

Af dette udvalg fik vi talt med en lille snes, 18 i alt, der alle lovede at tale vor sag. De to sidste, vi talte med, var folketingsmand E. Sørensen og landstingsmand Stegger Nielsen, der anbefalede os at udarbejde et cirkulære til regering og rigsdag i så mange eksemplarer, at de kunne hver få et. »Vi skal da tage os af det inden finanslovens 3. behandling«. Vi mente dermed, at vort arbejde på rigsdagen kunne være tilende for denne gang, rejste hjem og lavede følgende skrivelse, som allerede er afsendt i mandags:

Århus, den 2. februar 1937

I henhold til lov nr. 29 af 4. februar 1933 har 554 låntagere gennem »Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning 1936« ansøgt finansministeriet om fritagelse for tilbagebetaling af de modtagne kriselån. Ovennævnte ansøgerses skattepligtige forhold for 1935 ser således ud:

Indkomster indtil 1000 kr.	195 ansøgninger	35,2 %
1000–1500 kr.	185 –	33,4 %
1500–2000 kr.	108 –	19,6 %
	<hr/> 488 ansøgninger	<hr/> 88,2 %
2000–2500 kr.	47 –	8,4 %
2500–3000 kr.	14 –	2,5 %
3000–3500 kr.	5 –	0,9 %
	<hr/> 554 ansøgninger	<hr/> 100,0 %

Af ovennævnte fremgår det, at 88,2 % af samtlige ansøgere har haft indkomster under 2000 kr. og således har meget svært ved at klare dagen og vejen.

P.f.v.
 C. F. Bardino

Til Regering og Rigsdag!

For $\frac{3}{4}$ år siden blev der i Århus dannet en upolitisk forening under navn af »Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning 1936« med det formål

at komme de i høj grad kriseramte små næringsdrivende til hjælp. Foreningen er derved kommet i forbindelse med mange mennesker og blevet vidne til en ubeskrivelig nød blandt sine folk. Vi modtager daglig ved personlige og skriftlige henvendelser anmodning om anvisning på hjælp for det nu til staten forfaldne kriselån. Foreningen har derfor i oktober måned f. år henvendt sig til stats-, handels- og finansministeriet med anmodning om hjælp og er gennem finansminister H. P. Hansens svartale under finanslovdebatten den 27. oktober f. år og brev fra handelsminister Kjærbøl pr. 5. november f. år blevet anvist, at hver enkelt låntager må søge, hvorefter vedkommendes forhold vil blive undersøgt.

Siden da er der gennem foreningen til finansministeriet blevet indsendt 554 ansøgninger med oplysning om den enkeltes skattemæssige forhold, sygdom og lignende. Af samtlige ansøgninger viser 88,2 % en skattepligtig indkomst indtil 2.000 kr. Disse ansøgere har således meget svært ved at klare dagen og vejen og holde sig fri af socialloven, men såvidt os bekendt er alle blevet afvist uden nærmere motivering.

Det er os principielt imod at bede om hjælp, da det altid har været de små næringsdrivende en æressag at klare enhver sit, men de vanskelige forhold med stadig stigende udgifter til livsfornødenheder og kundernes synkende købeevne tvinger os til at rette denne henvendelse til Regering og Rigsdag om hurtig støtte, enten ved en udsættelse i 5 år til forholdene bedrer sig, eller en akkord på 10 à 15 %, så vi derved kan bevare selvopholdelsesdriften og tilliden til lovgivningsmagten i Danmark.

P.f.v.

C. F. Bardino

Siden vort besøg i København har vi fået breve fra 6 à 8 låntagere, der har fået det hele eftergivet«. Han oplæste nogle stykker og oplyste tillige, at J. Mortensen, Mejlgade, havde fået en akkord med saldokvittering for kr. 600 mod indbetaling af kr. 100. Bardino fortsatte med at udtale, at »så længe medlemmerne står bag os, skal vi blive ved, til vi når et resultat«.

Nellemann Johansen valgtes til dirigent og indtegnede en talerliste på 22, der alle udtalte deres varmeste tak for bestyrelsens arbejde og håbede at fortsætte, »til vi når målet«. På foranledning af malermester Svenningens, Ruymgård, rejste forsamlingen sig som tak til bestyrelsen og dens formand.

Drejer Malling Nielsen, Horsens, bad Århus komme til Horsens og forelægge en lignende redegørelse, »som den vi nu har hørt«. Bardino sluttede talerrækken med tak og håb om at nå målet.

Silkeborg den 10. februar 1937

Medlemmerne i Silkeborg var indkaldt til møde på afholdshotellet gennem annoncer i dagspressen, og 97 var kommet tilstede. Bardino gjorde rede for foreningens arbejde på lignende måde som på Århus-mødet og henviste til, at »vi nu har håb om at nå et resultat«. Men på grund af skrivelser fra B . . . i C . . .-by, der søgte at mistænkeliggøre foreningens arbejde og dens formand, blev der rettet skarpe angreb på Århus-folkene, der da anbefalede at danne en selvstændig forening i Silkeborg. Det blev sat under afstemning og fik 8 stemmer for og de øvrige imod. Det var dermed bortfaldet foreløbig, og mødet sluttede med fælles kaffe i bedste forståelse.

Søndag den 14. februar 1937

afholder foreningen forretningsudvalgsmøde hos formanden på grund af et angreb i D . . .-avisen af B . . . i C . . .-by, der lyder som følger:

Smedemester Bardinós agitation.

Politisk bagtanke frem for positive resultater.

Håndværkere, Handlende og andre Næringsdrivendes Forening i Århus søger at lave splittelse i stedet for samling. Denne forening i Århus kalder sig for en forening for Jylland og bruger dette skilt til sine andragender og henvendelser til Regering og Rigsdag. Vi ønsker at protestere herimod. Århusforeningen repræsenterer ikke Jylland, men kun Århus og nærmeste omegn. En forening er ikke en landsforening, når bestyrelsen alene vælges i Århus, og kun folk fra denne by og omegn er i bestyrelsen. Vi har dags dato gjort ministeriet bekendt hermed. Når vi ønsker vor protest gjort bekendt i videre kredse, er det, fordi formanden, smedemester og hundehandler Bardino, samt skrædder Christensen, Åbyhøj, bruger vort gode samarbejde til politiske formål og til at opkræve penge, hvor de kommer frem.

Ved et møde i Fredericia i oktober udtalte Bardino udtrykkelig i vidners overværelse, at det bedste ville være, at alle ansøgninger om eftergivelse af håndværkerlån blev nægtet af ministeriet, thi så ville der fremkomme et stærkt had hos alle låntagere, som ville bevirke, at de sluttede sig til vore foreninger, som så igen skulle søge at komme ind i byrådene på de konservative lister omkring i landet. Bardino er nemlig medlem af det konservative parti og var valgmand for dette parti ved landstingsvalget. Enhver, der har fået kriselån, kan nu forstå, hvorfor Bardino har ladet dem udfylde skemaer en gros og bildt dem ind, at de fik eftergivelse, når de skrev under på disse skemaer og betalte 2 kr. i indskud samt 1 kr. for skemaet, i alt 3 kr. Og nu er

han og skrædderen på turné igen med ansøgning om henstand i 5 år, som antagelig på ny skal foregå på skemaer og betaling af 3 kr.; thi de skal jo selv betale for at blive brugt til agitation for de konservative. Dette synes lige på grænsen af det tilladelige, thi Bardino ved jo, at alt dette er bluff. Han ved det, fordi ministeriet udtrykkelig har gjort ham bekendt med, at man ikke ville modtage og bevilge disse kontormæssige ansøgninger på trykte skemaer, men derimod muligvis ansøgninger fra hver enkelt med nøjagtige oplysninger, hvoraf ansøgerens økonomiske forhold kan bedømmes. Han ved, at ansøgningen om 5 års henstand er lige så håbløs, fordi ministeriet ikke er interesseret i en længere henstand end de 1¹/₂ år for eventuelt at kunne behandle disse lån sammen med landboernes kriselån, der forfalder til den tid. Bardino ved dette.

Her i C . . . -by har vi selv, da herr Bardinøs konservative agitationsmetoder blev os klar, søgt at få lempelser til dem, der trængte hårdest, uden betaling, og vi har dog opnået noget. Det samme er tilfældet i andre egne, som ikke vedrører Århus og omegn, og som har været fri for førere, som arbejder med politiske bagtanker og andet bluff.

Her i C . . . -by vil vi ikke være med til den slags: vi blander os ikke i de politiske stridigheder. Vi har kun en – een – samfundsmæssig opgave, nemlig den at arbejde på forbedring af middelstandens kår overalt uden bagtanker.

C . . . -by, den 10. februar 1937

B . . .

Svar til B . . . i C . . . -by

Hvem er denne Bardino, der i den grad bliver mistænkeliggjort?

Vi tillader os at oplyse: Bardino er smedemester, bor i udkanten af Århus, Randers Landevej 116, han er afholdsmand og altid klar i pæren, medlem af den konservative vælgerforening, hvilket ikke forbyder ham at være hundepodrætter, ej heller at sælge en hund til statsminister Stauning den 23. november 1936. Han er formand for »Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenslutning«, valgt med akklamation og båret op til talerstolen; han er dermed sat i spidsen for en upolitisk forening sammensat af medlemmer fra alle politiske kredse⁴. Denne forenings formål er om muligt at komme de i høj grad kriseramte små næringsdrivende til hjælp. Der indbetales et års kontingent à 2 kr., og dertil kommer 1 kr. for den enkelte låntager, som ønsker foreningens hjælp med ansøgning om lempelse i kriselånene. Dette beløb er anvendt til afholdelse af møder, tryksager og annoncer, og dertil kommer, at vi 2 gange har haft foretræde for Regering og Rigsdag, og i øjeblikket ligger andragende om lempelse af det nu forfaldne kriselån på Rigsdagens bord.

Enhver med lidt fornuft i pæren vil vide, at der af dette beløb intet bliver tilovers til agitation for konservatismen. Sit formandshverv har Bardino varetaget på en sådan måde, at der aldrig har været misstemning inden for bestyrelsen eller hos de enkelte medlemmer, og således at vi nu har medlemmer over det ganske land. Vort sidste møde i Århus den 7. februar d.år, hvor der var repræsentanter fra Vejle, Horsens, Skanderborg, Hammel, Randers, Ryumgård, Grenå, Odder og Ejstrupholm var præget af en sådan stemning, man meget sjældent træffer på noget møde.

Bardinøs største fejl har været at optage førnævnte B . . . , der ikke engang er låntager, som medlem, og som siden sin optagelse har brugt ethvert middel for at mistænkeliggøre foreningens arbejde og dens formand ved lange skrivelser til de enkelte bestyrelsesmedlemmer og tillidsmænd og sidst nu dette indlæg i D . . . -avisen, der helt og fuldt står for denne B . . . 's egen regning.

Da vi altid har haft den bedste forståelse med pressen, og er den megen tak skyldig, bedes dette indlæg optaget i alle landets blade.

Århus, den 15. februar 1937

Ærbødigst

Ingvar Schriver
næstformand

N. Nielsen
kasserer

Chr. Christensen
sekretær,

der sammen med formanden danner forretningsudvalget ⁵.

Ry den 17. februar 1937

Af vore medlemmer i Ry var foreningen anmodet om at komme til deres by for at give dem lidt nærmere underretning om de hidtil nåede resultater i sagen. Formanden og sekretæren var til stede og redegjorde for det foreliggende og turen til København. Også der havde de hørt fra B . . . i C . . . -by, men der, som i Silkeborg og Århus, med fornuftig og saglig fremlæggelse af vort mål vinder vi alle for den gode sag, og mødet slutter med fælles kaffe i fuld forståelse og enighed om målet og den hidtil fulgte vej. Samtlige ansøgninger var anbefalet af sognerådet.

Horsens den 21. februar 1937

Efter indbydelse af drejer Malling Nielsen gennem pressen var vi til møde med 58 medlemmer på hotel Hejmdal. Der blev budt velkommen af ovennævnte, der ligeledes valgtes som dirigent.

Bardino indledede som ved mødet i Århus den 7. ds. og redegjorde, ligesom der, for vort besøg hos Regering og Rigsdag.

Indtil videre valgtes 3 tillidsmænd til at varetage foreningen i Horsens:

Drejer Malling Nielsen	Horsens
Maler Petersen	Bækkelund
Bager Andersen	Nim

Århus den 22. juli 1937

var bestyrelsen samlet i Håndværkerforeningen, hvor den gennemgik det reviderede regnskab m. bilag og opsatte følgende dagsorden til generalforsamlingen den 8. august:

1. Valg af dirigent
2. Forhandlingsbogen
3. Beretning af formanden
4. Regnskabet
5. Arbejdet i fremtiden
6. Valg af bestyrelse. Efter lodtrækning afgår
Næstformanden Schriver
Kassereren N. Nielsen
Skomager Th. Petersen og
Købmand Hansen
7. Valg af revisor. Efter lodtrækning afgår
Købmand Sørensen
8. Eventuelt

Århus den 8. august 1937

Foreningen afholdt generalforsamling i Håndværkerforeningens lavssal med ovenstående dagsorden. Tilstede var ca. 60 medlemmer, deriblandt repræsentanter fra Bække i Ribe amt, Horsens, Ejstrupholm, Ryumgård m.fl. Det må vel tilskrives varmen, der ikke var mødt flere.

Formanden bød velkommen og bad om forslag til dirigent.

Nellemann Johansen overtog ledelsen, uden at andre var bragt i forslag, og oplæste dagsordenen, hvorpå han straks under punkt

2. gav ordet til sekretæren, der i henhold til forhandlingsbogen gav en kort oversigt over arbejdet i det svundne år siden foreningens start. Han oplyste om tid og sted for afholdte 33 større møder og spurgte, om forsamlingen ønskede referaterne oplæst for de enkelte møder; der ville medgå 2–3 timer til bogens gennemlæsning. Da ingen havde ønsker i den retning, fik formanden ordet til

Laugssalen i Århus Håndværkerforening 1932. Håndværkere og Næringsdrivendes Sammenlutning afholdt en række af sine møder i denne smukke og rigt udsmykkede sal, der stod i skærende kontrast til de problemer, Sammenslutningen kæmpede med.

Foto: Lokalhistorisk samling, Århus Folkebibliotek.

3. Beretning. Han begyndte med, at det ville tage en hel dag med en nogenlunde fyldestgørende beretning om vort arbejde i det forløbne år og oplyste, at foreningen to gange har haft foretræde for Regering og Rigsdag for om muligt at opnå lempelse i tilbagebetalingen af vore lån, og at vi har indsendt forslag til Rigsdagen om eftergivelse eller henstand i 5 år. Men trods tilsagn om velvilje fra alle partiets betroede mænd er der dog ingen, som har taget det frem til behandling, og på henvendelse til et antal rigsdagsmænd om at tage sagen op, har vi kun fået svar fra to, nemlig folketingsmændene Christmas Møller og Hartvig Frisch, og vi har dog kun ønsket lige ret med andre, såsom landmænd og fiskere, til forståelse og imødekommenhed! Urmager Haugsted, Bække, bragte bestyrelsen og dens formand en tak for dens arbejde, hvortil forsamlingen gav sin tilslutning.

4. Kassereren, vognmand Nielsen, gav en oversigt over det reviderede regnskab, der balancerede med kr. 1884, der eenstemmigt kendtes i orden. Efter forespørgsel oplystes, at vi nu har godt 1000 medlemmer rundt i landet. Til
5. Arbejdet i fremtiden, var en lang række talere, ca. 20, hvoriblandt flere kritiserede Fællesrepræsentationens stilling til de små næringsdrivende, og det blev anbefalet at fortsætte arbejdet i samme spor, til målet er nået: de små næringsdrivendes ligestilling med andre erhvervsgræne. Til
6. Valg af bestyrelse, blev vognmændene Schriver og Nielsen samt skomager Petersen genvalgt og urmager Haugsted, Bække, nyvalgt eenstemmigt. Til
7. Valg af revisor, genvalgtes købmand Sørensen ligeledes eenstemmigt. Til
8. Eventuelt, lød kraftige opfordringer til at holde ud!

Århus den 30. januar 1938

holdt bestyrelsen møde i Århus Håndværkerforening for om muligt at komme til klarhed om vort fremtidige arbejde for lånesagen, der synes at være gået lidt i stampe på grund af foreningens økonomiske vanskeligheder. Der var således nogen stemning for at indkalde til ekstraordinær generalforsamling for om muligt at opkræve nyt kontingent til balance for kassen.

Århus den 30. august 1938

holdt bestyrelsen møde i Håndværkerforeningen, hvor den enedes om følgende dagsorden til generalforsamlingen den 11. september kl. 2:

1. Valg af dirigent
2. Formandens beretning
3. Regnskabet
4. Foreningens fremtidige arbejde
5. Valg af formand: Bardino afgår efter tur
6. Valg af 4 bestyrelsesmedlemmer. Efter tur afgår:
Nellemann
Christensen, Thorsager
Christensen, Åbyhøj, og
Torgesen
7. Valg af revisor: Larsen afgår efter tur
8. Eventuelt

Århus den 11. september 1938

holdt foreningen generalforsamling i Håndværkerforeningens lavssal. Tilstede var 60 medlemmer, hvoraf mange udefra. Formanden åbnede mødet og bød

velkommen. Derefter valgtes Schriver til dirigent. Han gav straks ordet til formanden, der i sin

2. Beretning oplyste, hvor vanskelig stillingen er for de mindre næringsdrivende. Han har for foreningens medlemmer sendt i hundredevis af begæringer om eftergivelse og henstand med driftslånene til ministeriet, fordi vi ikke er i stand til at betale. Men man mødte ingen forståelse fra den side; alle lånene vil blive indstævnet, og mange er allerede bragt i forlegenhed, fordi deres lån er indgivet til inkassation. Vi bliver fra Regeringens side nærmest betragtet som ukrudt i en kornmark, undtagen de sidste fjorten dage før en valgdag! Forgæves havde han søgt bistand hos en standsfælle, den radikale landstingsmand E . . ., for at få sagen draget frem på Rigsdagen, men han var i sit svar gået udenom som katten om den varme grød. Lad os blive bevaret for at låne af statskassen mere! Ikke blot må vi svare høje renter, men samtidig blev der krævet en sådan sikkerhed, at vi kunne have fået lånene i enhver sparekasse. Alligevel havde foreningens arbejde ikke været forgæves. Efter utallige andragender, skrivelser og forhandlinger med sagførere lykkedes det dog somme tider at overbevise om, at det ikke var viljen, men evnen til at betale, der manglede, og det var da undertiden lykkedes at opnå eftergivelse eller akkord for lånet. – Skrædder Christensen oplæste forhandlingsbogen og oplyste, at grosserer Anker Lau havde lovet at tale ved mødet, men var blevet forhindret ved sygdom. Han havde hørt Anker Laus foredrag i radioen, og det havde givet ham troen på, at man ved at samles om den politik, der vil holde frihedsfanen højt, igen kunne blive befriet for det nuværende styres snærende bånd, og han håbede, at det måtte lykkes Venstre, det parti, hvor man havde fundet mest lydhørhed, at hindre Stauning og Christmas Møller i at gennemføre en forfatning, som ikke indeholdt de samme frihedsgarantier som den gamle.
3. Kassereren, vognmand Nielsen, oplæste det reviderede regnskab, der viste et lille underskud på kr. 19,00: det havde været meget vanskeligt at få kontingentet ind, der dog kun er kr. 2,00 årligt, men en stor sum for mange af medlemmerne. Regnskabet godkendtes. Tømrermester Mikkelsen, Skanderborg: »De nuværende regeringspartier, som mange af os har støttet, har kun vist os en kold skulder. Vi må have vor sag tvunget frem til debat på Rigsdagen, og så efter de faldne udtalelser hver især skønne om, i hvilket parti vi hører hjemme. Uden om det politiske kommer vi ikke! Vi må støtte dem, der vil vort vel, selvom de måske ikke straks kan blive i flertal. Hold sammen om foreningen, betal jert kontingent, selvom I er fattige!
4. Derefter holdt sekretæren, skrædder Christensen, følgende indledning til vort

fremtidige arbejde: »Det sidste år har vi tilsyneladende været knap så arbejdsivrige som tidligere, men vi har dog ingenlunde ligget stille, vi har nået enkelte små resultater for vore medlemmer. Og stadig søgt forståelse hos politikerne, men kun fundet ørenlyd hos Venstres repræsentanter. Amtstidendes henvisning til vort møde her i dag vidner også om den rette forståelse. Jeg er ikke medlem af Venstre eller noget politisk parti⁶, men jeg glæder mig ved forståelse af vore kår, lige godt hvor det kommer fra. Desværre har vi ikke været i stand til at løse vor opgave på den måde, vi gerne ville, nemlig eftergivelse af lånene og bedre muligheder for de små næringsdrivende. Vi har flere gange forsøgt at finde forståelse for vore kår inden for de politiske partier og bevist med klare tal, at ca. 90 % inden for vor stand ligger under 2000 kr. i skattepligtig indtægt, det er mindre end statens udgift for en tugthusfange, og dog må vi opretholde hus og hjem samt udrede skatter til den slunkne statskasse. Vi har været ude for lidt af hvert og mærket, at vor forening ikke ønskedes, skønt vi altid har gjort alt for at holde politik uden for rammerne. Vi kommer imidlertid ikke uden om politik, eftersom alt ses gennem politisk farvede briller og tilmåles efter politisk alen.

Hvad er politik i dag?

Hvad er prisen, der må betales, for en politisk mening?

Hvor findes det parti, der vil retfærdighed for alle?

Politik af i dag er intrigespil og klassekamp! Og prisen må betales ved at slå af på idealerne!

.....

.....⁷

Tilbage har vi Venstre, der stadig er det næststørste parti og sikkert det eneste virkelige oppositionsparti. Kan Venstre fortsat holde hovedet koldt og frihedsfanen højt, må vi søge forståelse der og finde nyt håb om selvstændighed!«

Efter en halv timer kaffepause genoptoges mødet, og vi havde fornøjelsen at høre redaktør Martin, der fremhævede, at »de mindre næringsdrivendes frihed og selvstændighed var af allerstørste betydning for samfundet. Socialiseringen har ikke brug for nogen mellemstand, og planøkonomien sætter den erhvervsmæssige selvstændighed ud af spillet. Fortsætter planøkonomien og socialiseringen sin sejrsgang, må den selvstændige erhvervsdrivende forsvinde. For samfundet som helhed vil det betyde et ubodeligt tab. Megen økonomisk fremdrift og menneskelig sundhed har sit udspring i de selvstændige virksomheder og i de hjem, der er knyttet til disse virksomheder. En af de store opgaver i fremtidens politik bliver at bevare den

selverhvervende og frie middelstand; knuses den i socialiseringens store kværn, går vældige menneskelige og samfundsmæssige værdier tabt! Samfundets sundhed og velfærd gror ud af det frie erhverv, og derfor må det værnes mod udsugning og undergang. Jeg siger ikke, De bør stemme Venstre, men find en plads, så I kan bevare jer selvstændighed.« Murermester Berg mente ikke, foreningen skulle beskæftige sig med politik.

Formanden: »Valutacentralen har slået tusinder af små næringsdrivende i stykker til fordel for nogle flere millionærer og koster 3 mill. kr. i arbejdsløn. Den danske bonde er i dag mere stavnsbundet end nogen sinde. Vi behøver ingen Hitler, vi har diktatur nok, vi har ingen selvbestemmelsesret mere⁸. Skal foreningen fortsætte med lånesagen som hovedpunkt, men samtidig når tiden er inde benytte den politiske vej? Hvad mener medlemmerne?«

Tømrer Mikkelsen, Skanderborg: »Vi burde forlængst have udnyttet vore stemmer til fordel for vore interesser!«

Jensen, Mårslet: »Det eneste parti, der har talt vor interesse på tinge, og som vi kan vente frihed fra, er Venstre!«

Christensen, Åbyhøj: »Vi er 80.000 små næringsdrivende, og det betyder meget, når vi står samlet, og det betyder noget politisk. Vort mål er et bedre Danmark end det, vi nu styrer hen imod, og alle, der føler fælles interesse med os, er velkomne i foreningen.«

Ved en påfølgende afstemning gav forsamlingen eenstemmigt bestyrelsen bemyndigelse til, når lejlighed gives, også politisk at varetage foreningens interesser.

5. Bardino blev genvalgt som formand med akklamation.
6. Til bestyrelsen genvalgtes ligeledes barber Nellemann og Christensen, Åbyhøj. Tømrer Mikkelsen, Skanderborg og gartner Kaj Petersen, Galten nyvalgtes.
7. Købm. Sørensen, Åbyhøj blev revisor.
8. Eventuelt, havde intet at byde på, og dirigenten vognmand Schriver takkede for den gode forståelse, der havde hersket på mødet.

Torsdag den 22. september 1938

Bestyrelsen holdt møde i Håndværkerforeningen for at drøfte de politiske muligheder og konstituerede sig som hidtil. Der forelå indbydelse fra Venstre til et møde med grosserer Anker Lau, København, som taler. Der var enighed om at modtage den slags, når lejlighed gives.

Onsdag den 16 Novbr 38

Var Foreningen Gæst i
Østergades Forsamlingsbyg-
ning hos Venstre men desvær
 havde kun 15-16 af vore Med-
lemmer efterkommet. Tudy
delun bovar Grosser Anker
Lau, København gaa en
meget forstændig Maade
gjorde Rede for vore ikono-
miske Vanskeligheder og
Venstres politiske Skilling,
der vi kunne bringe
Arbejdsløsheden i Afkøning
og Stigning i vor Eksport
efter Løsning af Valutasentralen
snarende Bøand og dermed
lydere Tider for de selvstændige
Næringsdrivende. Den efter
følgende Diskussion forke des
være ikke til nogen Udbygning
eller Klaring af Spørgsmaalene.

Fredag den 11. november 1938

var bestyrelsen samlet i logebygningen, Graven, for at udsende indbydelse til førnævnte erhvervspolitiske møde med Venstre og grosserer Anker Lau som taler.

Onsdag den 16. november 1938

var foreningen gæst i Østergades Forsamlingsbygning hos Venstre, men desværre havde kun 15-16 af vore medlemmer efterkommet indbydelsen, hvor grosserer Anker Lau, København, på en meget forstandig måde gjorde rede for vore økonomiske vanskeligheder og Venstres politiske stilling, der vil kunne bringe arbejdsløsheden i aftagning og stigning i vor eksport efter løsning af Valutacentralens snærende bånd og dermed lysere tider for de selvstændige næringsdrivende. Den efterfølgende diskussion førte desværre ikke til nogen uddybning eller klaring af spørgsmålene.

Slutning

Hermed slutter forhandlingsbogen. Der er således ingen indførsel vedrørende en formel ophævelse af sammenslutningen eller dens omdannelse til en politisk vælgerforening med påfølgende partidannelse. Jeg må formode, at bevægelsen har tjent sin mission ved at skabe debat om sine medlemmers økonomiske vilkår, og efterhånden som de enkelte medlemmer har fået klaret deres mellemværende med staten, har der ikke længere været grobund for sammenslutningen.

Til belysning af, hvordan en enkelt lånesag er forløbet, er i nedenstående tillæg vist afviklingen af erhvervslån nr. 9900 på kr. 400 til skrædder Chr. Christensen, Rosensgade 30, Århus⁹.

Dagbogsnotater vedr. erhvervslån nr. 9900

1934

22. 2. Lånet bevilges af Handelsministeriet; vilkår: rente- og afdragsfrit til 11.6.1936; forrentes med 4,5 % og afdrages over 10 år med 1/20 hver 11. juni og 11. december termin, første gang pr. 11.12.1936.
23. 2. Gældsbeviset underskrives.
9. 3. Lånet anvises til udbetaling gennem Postgirokontoret.

1936

- 28.11. Ansøgning om eftergivelse.

1937

4. 1. Finansministeriets afslag.
- Febr. Ansøgning om eftergivelse.
20. 4. Finansministeriet rykker for ydelse pr. 11.12.1936, at berigtige inden 15.5.1937.

- 26. 4. Anmodning om henstand eller om muligt eftergivelse.
- 7. 5. Finansministeriets afslag.
- 16. 9. Århus amtstue rykker for ydelse pr. 11.12.1936, at berigtige inden 30.9.1937.
- 18. 9. Anmodning om eftergivelse.
- 23. 9. Finansministeriets afslag: henstand med afdrag pr. 11.12.1936 $1/2$ år, rente pr. 11.12.1936 inden 7.10.1937, ydelse pr. 11.6.1937 inden 15.11.1937.
- 3.12. Landsretssagfører K. S. Rogersen rykker for rente pr. 11.12.1936.
- 23.12. Betales rente pr. 11.12.1936.

1938

- 10. 8. Lrs. K. S. Rogersen rykker for ydelse pr. 11.6.1937, at berigtige inden 18.8.1938.
- 11. 8. Anmodning om eftergivelse.
- 12. 8. Lrs. K. S. Rogersen rykker for ydelse pr. 11.12.1937, at berigtige inden 20.8.1938.
- 25. 8. Finansministeriets afslag: henstand med afdrag pr. 11.6.1937, 11.12.1937 og 11.6.1938 $1\frac{1}{2}$ år, rente pr. 11.6.1937 inden 15.9.1938, rente pr. 11.12.1937 inden 15.10.1938, rente pr. 11.6.1938 inden 15.11.1938.
- 28. 8. Anmodning om eftergivelse.
- 9. 9. Finansministeriets afslag: villig til at tage et forslag om betaling af en affindelsessum under velvillig overvejelse.
- 25. 9. Anmodning om eftergivelse.
- 11.10. Finansministeriets afslag: som 9.9.1938 villig til at tage et forslag om betaling af en affindelsessum under velvillig overvejelse.
- 13.11. Anmodning om eftergivelse.
- 14.11. Lrs. K. S. Rogersen rykker for renter pr. 11.6.1937 og 11.12.1937, at berigtige inden 18.11.1938.
- 5.12. Finansministeriets afslag: som 9.9.1938 og 11.10.1938 villig til at tage et forslag om betaling af en affindelsessum under velvillig overvejelse.
- 10.12. Lrs. K. S. Rogersen rykker for rente pr. 11.6.1938, at berigtige inden 18.12.1938.
- 10.12. Anmodning om, at kr. 50 betragtes som affindelsessum.

1939

- 6. 1. Finansministeriets afslag: foreslår 100 kr. som affindelsessum, evt. i rater.
- 12. 1. Anmodning om, at kr. 100 i affindelsessum deles i 10 rater à kr. 10 pr. måned.
- 20. 1. Finansministeriet accepterer rateforslag af 12.1., første gang 1.2.1939.

1940

- Febr. Anmodning om eftergivelse af kr. 350.
- 22. 2. Finansministeriet bevilger anmodningen og udleverer det originale gældsbevis i kvitteret stand.

Noter

1. Iflg. Demokraten for 28. oktober 1936 androg det samlede udlån 8½ mill. kr. fordelt på 15.900 lånere. Til juni termin 1936 skulle halvdelen af lånerne for første gang betale afdrag og rente, mens den anden halvdel skulle betale til december. Det drejede sig i de fleste tilfælde om 30 kr. i afdrag og 13,50 kr. i rente. Det typiske lånebeløb var således 600 kr.
2. D.v.s. rykkerskrivelse fra amtstuen.
3. Lokalt dagligdags benævnelse for Aarhus Stiftstidende.
4. Af denne omtale og af de tidligere referater af Bardinos indlæg kan man næsten ikke undgå at få indtryk af en jovial, »rund« og hyggelig mand. Det er i hvert fald sådan, jeg erindrer ham fra min barndom. Jeg kan huske, at et eller andet ugeblad havde en konkurrence om at gætte den meget populære Ib Schønbergs livsmål. Bardino tog resolut sit eget, 126 cm, og sendte det ind. Det passede!, men om han vandt, husker jeg ikke.
5. Kort tid efter disse indlæg holdt foreningens medlemsmøde i C...-by, hvortil B... var specielt indbudt for at forsvare sin adfærd. Men her svigtede modet ham, og han glimrede ved sin fraværelse. Dette bevægede møde har jeg følt mig forpligtet til at udelade.
6. I politisk henseende var far ikke »stabil«. I de helt unge år efter sin uddannelse og som ung svend i Kalundborg følte han sig tiltrukket af Socialdemokratiet, i 20'erne blev han grebet af Retsforbundets ideer, og arbejdet her i foreningen førte ham i 30'erne i retning af Venstre. Ved sognerådsvalgene i Åbyhøj var han flere gange aktiv ved opstilling af en upolitisk borgerliste.
7. Her følger en længere udredning, startende med systemskiftet i 1901. Derefter omtales husmandsbevægelsen, dannelsen af Det radikale Venstre i 1905, de skiftende regeringer siden med bl.a. meget skarpe udfald mod den siddende socialdemokratiske-radikale regering og sluttede med en hovedsagelig negativ omtale af de forskellige politiske partier og deres stilling til de små næringsdrivende. Eneste undtagelse herfra er, som det fremgår af fortsættelsen, partiet Venstre.
8. Efter RAF-angrebet på tyskernes hovedkvarter på Århus Universitet i oktober 1944, hvor pastor Harald Sandbæk havde haft held til at flygte, havde Bardino, som jo var smed, befriet ham for fangelænkerne. Muligvis kom denne handling til at koste ham livet, idet han i december samme år blev skudt ned i sit hjem af Koldinggruppen, en tysk afdeling af Peter-Gruppen.
9. Jeg synes, det fortjener at nævnes, at far også var lidt af en »opfinder«. I sommeren 1940 konstruerede han med teknisk bistand af blikkenslager Marius Petersen, Hertzvej 10, Åbyhøj, en røgforbrænder til påmontering på koks kedler med overforbrænding, hvorved det blev muligt at spare på det dyre og knappe brændsel ved i en vis udstrækning at fyre med tørvesmuld og andre former for affald, endog alm. køkkenaffald fra skraldespanden. Forbrænderen er omtalt i Demokraten for 31. august 1940 og Åbyhøj Avis af 5. september 1940.
Far var passioneret biavler og med teknisk assistance af mekaniker J. Ebbesen Nielsen, Århus, konstruerede han i 1944 et »apparat til indsmeltning af kunstbittavler i trådede tavlerammer«. Patent nr. 65329 blev udstedt den 30. december 1946, gældende fra den 25. august 1944, jfr. Dansk Patenttidende, beskrivelse m. tegninger af patent nr. 65201-65400, København 1947. I sommeren 1948 blev patentrettighederne overdraget til Viggo Mathiesens fabrikker, Vejle.

Dagligt liv i en arbejdsgiverforening

AF M. P. DRESCHER

Købmand M. P. Drescher (1869–1944) etablerede i 1896 en spe-
ditions- og pakhusforretning i Århus. Han fik med årene adskillige
tillidshverv såvel i lokale som landsomfattende arbejdsgiverorgani-
sationer. Fra 1919 til sin død var han formand for Foreningen af
Arbejdsgivere i Århus. Ved det første »Kursus i arbejdsforhold
ved Aarhus Universitet« januar–april 1939 holdt han nedenstå-
ende foredrag, der er fundet i duplikeret form i Aarhus Handels-
standsforenings arkiv. I en tid, der også i erhvervsadministrativ
henseende er indviklet, virker det pudsigt at se, hvilke komplika-
tioner f.eks. loven om ferie med løn kunne afstedkomme.

Forinden jeg går over til at tale om det, som jeg har påtaget mig at for-
tælle Dem om, nemlig hvorledes virksomheden former sig i en lokal sam-
menslutning af arbejdsgivere, vil jeg gerne straks gøre det klart, at denne virk-
somhed nødvendigvis må arte sig noget forskelligt efter de erhverv, som så-
danne foreninger omfatter. Man kan, stort set, indordne de bestående ar-
bejdsgiverforeninger efter erhverv i 4 hovedgrupper: handel, industri, hånd-
værk og land- og skovbrug, og da jeg hører til den førstnævnte gruppe, han-
delen, bliver det – udover at omtale den virksomhed, som er fælles for
alle arbejdsgiverorganisationer – nærmest arbejdet inden for en arbejds-
giverorganisation inden for handelsstanden, som jeg i dag vil tale om.

Først vil jeg finde det rigtigt ganske kort at omtale udviklingen af den
omfattende og betydende samfunds faktor, som arbejdsgiversammenslutningen
er blevet.

Indtil henimod slutningen af forrige århundrede fandtes der ingen sam-
menslutning af erhvervsdrivende med det specielle formål at varetage disses
interesser i forholdet til de arbejdere og medarbejdere af forskellig art, som
de beskæftigede. Man havde vel foreninger inden for flere erhverv, således
laugene inden for håndværkerstanden og senere håndværkerforeninger og
handelsstandsforeninger med specielle brancheforeninger, men ingen af dem
havde til formål eller gav sig af med medlemmernes forhold til deres ar-
bejde. Det var den gang en privat sag mellem arbejdsgiveren og hans folk,

Martin Peter Drescher 1869–1944.

Efter læreår i Vejle, Kolding og Randers etablerede han i Aarhus, 1896, sammen med sin svoger firmaet Mammen & Drescher, der drev pakhus- og stevedoreforretning. Han fik hurtigt en central placering i byens erhvervsliv.

og kunne man ikke komme overens om løn eller andre forhold, kunne man skilles, uden at nogen havde ret til at blande sig deri.

Det var først i den sidste fjerdedel af forrige århundrede, da arbejderne vågnede til bevidsthed om sammenholdets magt og efterhånden mere og mere sluttede sig sammen i fagorganisationer, at også arbejdsgiverne blev klar over nødvendigheden af at stå samlede over for de af fagforeningerne fremførte krav, og de første egentlige sammenslutninger af arbejdsgivere fandt sted. Det gik ingenlunde hurtigt, og endnu da Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, som den da hed, blev stiftet i 1896 som hovedorganisation for de da oprettede arbejdsgiverforeninger, var tilslutningen kun ringe i de første år derefter. Begyndelsen var kun 5 foreninger og 4 enkeltvirksomheder med et medlemsantal af i alt 461. Nu tæller Dansk Arbejdsgiverforening i alt ca. 15.000 medlemmer i 233 foreninger, hvoraf mange igen omfatter en stor mængde underorganisationer, samt 231 enkeltvirksomheder. Og derudover står en række arbejdsgiversammenslutninger uden tilslutning til Dansk Arbejdsgiverforening.

Ligesom arbejderens underorganisationer inden for samme fag eller branche er sammensluttede i forbund, der igen hører under en hovedorganisation, De samvirkende Fagforbund, er også arbejdsgiverens underorganisationer inden for samme erhverv eller branche i almindelighed sammensluttede i grupper, der kan omfatte hele landet, provinsen, hovedstaden, landsdele el-

ler enkelte byer, og som har forskellige navne, såsom centralforeninger, laug, sammenslutninger eller andet, og hvortil ofte er kædede enkeltvirksomheder, der på grund af virksomhedens specielle art ikke hører hjemme i nogen af de eksisterende underorganisationer.

Alle disse grupper sorterer så igen under Dansk Arbejdsgiverforening, som hovedorganisationen, og er underkastet dennes love og bestemmelser.

Direkte under Dansk Arbejdsgiverforening sorterer endvidere en række såkaldte »lokale sammenslutninger af Dansk Arbejdsgiverforenings medlemmer«, der omfatter Dansk Arbejdsgiverforenings medlemmer i en by og dens omegn, og hvis opgave det er selvstændigt eller i forbindelse med hovedorganisationen, centralforeninger eller andre lokale sammenslutninger at arbejde for fremme af arbejdsgiverorganisationernes formål, dog bortset fra forholdet over for arbejderne eller deres organisationer, som, hvad overenskomstforholdene angår, påhviler de faglige arbejdsgiverorganisationer, med assistance af deres hovedorganisationer, hvor det er nødvendigt, medens de store spørgsmål, der er generelle for alle arbejdsgivere eller store dele af disse, direkte varetages af Dansk Arbejdsgiverforening ved dens hovedbestyrelse, forretningsudvalg og daglige ledelse.

De faglige underorganisationer har deres egne vedtægter, der kan være en del forskellige efter fagets, branchens eller industrivirksomhedernes art, men en bestemmelse har de alle fælles som en del af formålet, nemlig at organisationen skal varetage og værne om dens medlemmers særlige og fælles interesser i alle forhold over for deres arbejdere og disses organisationer. Dette er også den hovedopgave, der, foruden en række andre funktioner, præger det daglige liv i en arbejdsgiverforening, og hvorfor jeg nu skal gøre nærmere rede, idet jeg som før nævnt går ud fra organisationer inden for handelsstanden og specielt dem, jeg selv har haft med at gøre gennem mange år og kender bedst – Foreningen af arbejdsgivere ved Århus Havn, der varetager sine medlemmers interesser med hensyn til løsningsarbejde, og Foreningen af arbejdsgivere i Århus, hvis medlemmer beskæftiger arbejdsmænd på pakhuse, lagre og pladser samt chauffører, kuske og mølleriarbejdere, hvilke sidste beskæftiges i foderblandingsfabriker etc. At arbejdet inden for en arbejdsgiverorganisation, hvis medlemmer hører til andre erhverv, kan forme sig noget anderledes, end det, hvorom jeg skal fortælle dem, er klart, men det ville blive for vidtløftigt ved denne lejlighed at gøre rede herfor.

Det arbejde, der udføres i en arbejdsgiverforening, er jo dels bestemt af foreningens egne love, og dels af de sociale love, der omfatter forhold mellem arbejdere og arbejdsgivere, og hvoraf vi navnlig i de senere år har fået

flere, der pålægger arbejdsgiverne pligter og et meget betydeligt arbejde, som for mange organisationers vedkommende er blevet så stort, at det ikke har kunnet udføres af medlemmerne eller den valgte bestyrelse, der i reglen er ulønnet, og hvis medlemmer hver for sig først og fremmest har deres egen forretning eller en ledende stilling at passe, og det har derfor mange steder været nødvendigt at antage lønnet medhjælp.

Ser vi først på det arbejde, der følger af foreningens vedtægter, så er det navnlig varetagelsen af overenskomstforholdet til de modstående arbejdsorganisationer, der lægger beslag på medlemmernes og navnlig bestyrelsens tid og opmærksomhed, og inden for bestyrelsen er det især formanden eller et dertil nedsat udvalg, der i første række må tage sig af de forhandlinger, der ved opstående uoverensstemmelser finder sted, og som skal behandles i overensstemmelse med de regler, der er gældende for behandling af faglig strid.

Hvad overenskomsterne angår, kan man, som forholdene har udviklet sig gennem årene, være nogenlunde sikker på, at de fra den ene eller anden side og i reglen fra begge sider opsiges til den tid, de tidligst kan opsiges, og derefter finder der en forhandling sted mellem lokale repræsentanter for parterne om de i reglen fra begge sider opstillede krav om ændringer. De fører, i hvert fald inden for de områder, jeg særlig har kendskab til, i de senere år sjældent til resultater af betydning, og så går forhandlingerne videre ved hovedorganisationerne, hvor en væsentlig del af kravene bliver strøget, og enkelte helt eller delvis imødekommet, for til sidst at ende i den store bønne hos forligsinstitutionen. Deltagelsen i disse forhandlinger i København lægger hvert eller hvert andet år, i forbindelse med den medfølgende omfattende korrespondance og lokale møder inden for organisationerne, i høj grad beslag på bestyrelsens og de deltagende medlemmers og funktionærers tid, hvorfor almindeligvis ikke modtages noget vederlag, medens de opstående rejseudgifter selvfølgelig godtgøres. Tidligere var overenskomsterne gældende i 5 og senere i 3 år, men den udvikling i alle forhold, der har fundet sted under og efter verdenskrigen, har medført kortere overenskomstperioder og dermed større arbejde for organisationerne.

Men disse forhandlinger om fornyelse af overenskomsterne finder som sagt dog kun sted en gang om året eller hvert andet år. Et betydelig større arbejde er der med bilæggelsen af de uoverensstemmelser, der – i hvert fald inden for de organisationer, der beskæftiger lager- og pakhusarbejdere og navnlig havnearbejdere – stadig opstår i stort antal og kræver forhandlingsmøder, mægling- og faglige voldgiftsmøder og af og til afgørelse ved kendelse af den faste voldgiftsret. I perioder opstår daglig én eller flere så-

danne uoverensstemmelser som følge af krav eller påstande navnlig fra arbejderside. Den væsentligste del bilægges ved forhandling mellem arbejdsgiverforeningens forretningsfører og fagforeningens formand eller bestyrelse, men mange går videre til behandling efter de gældende regler og tager en generende stor del af de deltagende arbejdsgiverrepræsentanternes tid, hvorfor der heller ikke betales noget vederlag, medens arbejderrepræsentanterne så vidt mig bekendt – hvis de da ikke er fastlønnede tillidsmænd – i reglen får den anvendte tid betalt, hvilket jo også kun er naturligt og rimeligt.

Nu er det sikkert særlig slemt med uoverensstemmelser og stridigheder inden for havneorganisationerne, og grunden hertil må vel være de uensartede og skiftende forhold, hvorunder arbejdet finder sted, fremkomsten af nye varer, der ikke er nævnt i overenskomsten, ændrede arbejdsmetoder, indførelse af mekaniske hjælpemidler og meget andet, der gør, at en overenskomst ikke kan dække alle opstående forhold; men mange stridigheder opstår også på grund af formuleringen af punkter i overenskomsten, som de repræsentanter fra begge sider, der enedes om dem, har fundet fyldestgørende, men som andre, der ikke kender de forudsætninger, under hvilke de er blevet til, forsøger at fortolke på en måde, som ikke er tænkt ved deres tilblivelse.

For at have et materiale til at kunne bedømme betimeligheden af et krav om forhøjelse eller nedsættelse af akkordlønninger for havnearbejde må de medlemmer, der påtager sig sådant arbejde, gennem bestyrelsen indsende til Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer i Danmark et materiale, der viser, hvor mange timer ethvert på akkord udført havnearbejde – og det er langt den overvejende del, der udføres på akkord – har været; varens art, skibets art og den til arbejderne udbetalte akkordløn. På grundlag heraf udarbejder sammenslutningen en statistik – dels visende for et år den højeste og laveste, dels den gennemsnitlige akkordfortjeneste ved løsningen af hver enkelt varesort i alle danske havne og endvidere, hvor meget gennemsnitsfortjenesten er ved alt akkordarbejde for hver enkelt havns vedkommende. Tidligere lavede vi også her en tilsvarende statistik for Århus Havns vedkommende i vor lokale organisation, men da den faldt nøje sammen med den statistik, som sammenslutningen udarbejder, har vi holdt op dermed, da så meget andet arbejde trængte sig på.

Da organisationens ledelse og de mænd, der deltager i forhandlinger med arbejderne, jævnlig skifter, og de nye folk uden den erfaring, som kommer gennem årene, står dårligt rustede til de forhandlinger, de skal deltage i, har vi for de foreningers vedkommende, som jeg er formand for, gennem de sidste 20 år og til dels også fra tidligere tid, samlet et arkiv, der bl.a.

indeholder korrespondance, skriftlige optegnelser under forhandlinger om de af deltagerne indtagne standpunkter og resultaterne eller afgørelserne angående hver enkelt sag af betydning. Det er selvfølgelig af stor betydning at have dette arkiv at rådføre sig med, særlig da de samme stridsspørgsmål jævnlig tages op med adskillige års mellemrum, når der er kommet nye folk til, der intet ved om, hvordan det er gået med uoverensstemmelsen ved tidligere lejligheder.

Arkivet omfatter også foruden meget andet samlinger af domme, afsagt af den faste voldgiftsret – af faglige voldgiftskendelser, ikke alene angående vore egne forhold, men også vedrørende de tilsvarende arbejdsforhold ved havne og på pakhuse og pladser i andre danske byer.

Et betydeligt dagligt arbejde medfører også korrespondancen, navnlig med hovedorganisationerne, andre arbejdsgiverforeninger af samme art, mangfoldiggørelse af og cirkulæreudsendelse af foreningens egne og hovedorganisationernes meddelelser til medlemmerne og lignende kontorarbejder. En hel del tid tager også telefonsamtaler mellem bestyrelsens medlemmer, med medlemmer, fagforeninger, foreningens kontorledelse, hovedorganisationer og andre.

Bestyrelsen må stadig have sin opmærksomhed henvendt på, at medlemmerne overholder vedtægter, overenskomster og deres forpligtelser ifølge de sociale love. Den skal opkræve det fastsatte kontingent til hovedorganisationer og den lokale forening, og den modtager, da kontingentet svares som en procentdel af den samlede udbetalte arbejds løn, kvartårlig fra medlemmerne en opgørelse over denne. Tidligere kunne medlemmerne nøjes med at føre en lønningsbog, hvorefter den samlede arbejds løn fremgik, men efter de sociale love om forbud mod overarbejde og ferie til arbejderne, må der føres mere komplicerede bøger eller kartoteker, der indeholder alle de oplysninger, som er nødvendige, for at disse love kan effektueres.

Bestyrelsen for en arbejdsgiverforening må sørge for afholdelse af de i vedtægterne foreskrevne generalforsamlinger og udarbejde den beretning om foreningens virksomhed og de regnskaber, der skal forelægges til godkendelse.

Bestyrelsen virker for optagelse af nye medlemmer og tager under forbehold af hovedorganisationernes sanktion bestemmelse, om optagelse kan finde sted eller ej. Bestemmelse om optagelse er dog i mange arbejdsgiverforeninger henlagt under generalforsamlingen.

Også før ferieloven m.fl. tvang arbejdsgiverne til at føre meget specificerede lønningsbøger eller kartoteker over deres arbejderes fortjeneste, beskæftigelsestid, overarbejde m.m., har en stor del organisationer frivilligt påtaget sig dette arbejde og har stillet det således fremkomne materiale

til brug for arbejdsanvisningskontorer, skattemyndigheder og socialkontorer i den udstrækning, disse institutioner måtte ønske det. Arbejderne opføres ved navn, bopæl og arbejdsløshedskasse-nr. Fagforenings-numre har vist sig mindre egnede, fordi de samme numre ofte går igen i forskellige fagforeninger, og det kan medføre fejl, når f.eks. medlemmer fra andre fagforeninger påtager sig havnearbejde.

Nu er forholdene noget anderledes. Hver torsdag indsender arbejdsgiverforeningens bestyrelse eller i andre tilfælde dens enkelte medlemmer til arbejdsanvisningskontoret lister over alle i den foregående uge, altså indtil onsdag aften, beskæftigede arbejdere med opgivelse af deres navn og arbejdsløshedskasse-nr., det indtjente beløb og angivelse af tiden, i hvilken arbejdet har fundet sted. På grundlag af disse opgivelser, der for løsarbejders vedkommende kan komme ind fra mange forskellige arbejdsgivere, fører arbejdsanvisningskontoret et kartotek, hvor man kan se hver arbejders beskæftigelsestid, og hvad han tjener, hvilke oplysninger gives videre til arbejdsløshedskasserne, ligesom materialet står åbent for socialkontoret i den udstrækning, det måtte ønskes, og det danner således et fortrinligt grundlag for en retfærdig tildeling af understøttelser. Endelig indsender kontoret en gang årlig til skattemyndighederne en liste over hver arbejders samlede for tjeneste i det forløbne år, hvilket arbejde arbejdsgiverforeningen eller dens medlemmer således nu er bleven fri for.

Derimod har de stadig et stort og ret ubehageligt arbejde ved opkrævning af skatterestancer hos arbejderne for skattemyndighederne i henhold til skattelovens bestemmelser desangående.

For de foreningers vedkommende, som jeg har med at gøre, drejer det sig om opkrævning for Århus skattekontor og en række omliggende landkommuner, og man vil forstå omfanget af dette også for arbejdsgiveren ubehagelige hverv, der jo består i tilbageholdelse af en del af arbejderens løn, når man hører, at for Århus-havnearbejdernes vedkommende lader ca. 20 % deres skat helt eller delvis indkassere på denne måde.

At alt dette samarbejde med offentlige kontorer og institutioner medfører konferencer og mange telefonsamtaler, siger sig selv.

Det hænder også jævnlig, at der udefra, fra kommunale udvalg eller andre ikke-medlemmer af en arbejdsgiverforening modtages anmodning om assistance ved uoverensstemmelse med deres arbejdere, og skønt det jo var noget, man kunne undslå sig ved, stiller arbejdsgiverforeningens trænede forhandlere sig altid beredvilligt til disposition til deltagelse i sådanne forhandlings-, mæglings- og voldgiftsmøder.

Selskabelighed findes næppe som formål for nogen arbejdsgiverorganisa-

tion og indskrænker sig i reglen kun til selskabeligt samvær for medlemmerne efter den årlige generalforsamling.

Politik må siges at være ganske udelukket fra virksomheden i arbejdsgiverforeninger, hvis medlemmer tilhører mange politiske partier.

Det er snart en lang række af sociale love, der er givet i de senere år angående forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver, og fælles for dem alle er vel nok, at de til fordel for arbejderne pålægger arbejdsgiverne pligter, der i større eller mindre omfang medfører mere arbejde og forøgede omkostninger for arbejdsgiverne. Alene det at påse den rigtige praktisering af disse love, hvoraf flere er så vanskeligt forståelige eller mangelfuldt affattede, at der har måttet lange og indgående forhandlinger til, dels mellem arbejdsgivernes og arbejdernes hovedorganisationer, dels med det pågældende ministerium for at kunne praktisere dem på en nogenlunde anvendelig måde, er et omfattende tilsynsarbejde, som kræver såvel bestyrelsens som medlemmernes fulde opmærksomhed.

Af disse love, hvortil kommer en del vedtagelser mellem hovedorganisationerne, der også skal kendes og praktiseres såsom septemberforliget og særlige regler for behandling af faglig strid gældende for organisationer under Dansk Arbejdsmandsforbund og Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer skal jeg nævne:

Lærlingeloven af 7. maj 1937.

Lov om børns og unge menneskers arbejde af 18. april 1925.

Ulykkesforsikringsloven af 20. maj 1933 med ændring af 13. april 1938.
Skattelovene.

Loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring af 20. maj 1933
med ændringer af 31. maj 1937.

Folkeforsikringsloven af 20. maj 1933.

Fabriksloven af 29. april 1913.

Lov om forbud mod overarbejde af 7. maj 1937.

Lov om ferie med løn af 13. april 1938.

Lov om retsforholdet mellem arbejdsgivere og funktionærer i private erhvervsvirksomheder af 13. april 1938.

Hertil kan antagelig snart ventes en ny lov om arbejderbeskyttelse, hvorom der foreligger betænkning, der har været forelagt hovedorganisationerne, men det endelige forslag til denne lov foreligger mig bekendt endnu ikke.

Jeg skal afholde mig fra nærmere at omtale de nævnte sociale love og deres virkninger, idet det ligger uden for rammen for dette foredrag, og nøjes med at nævne virkningerne af lov om forbud mod overarbejde og ferieloven inden for de organisationer, jeg har med at gøre.

For begge disse loves vedkommende gælder det, at der måtte lange forhandlinger til mellem Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer og Dansk Arbejdsmandsforbund om, hvorledes lovene skulle forstås og effektueres. Resultatet blev en vedtagelse desangående for hver lov, hvorefter vi så praktiserer lovene inden for de vedkommende organisationer. Lignende forhandlinger og vedtagelser fandt også sted for mange andre organisationers vedkommende.

Da havnearbejde og dermed i direkte forbindelse stående arbejde ikke rammes af loven om forbud mod overarbejde, og sådant derudover almindeligvis ikke anvendes i større udstrækning, har loven for arbejdsgiverne ikke bragt synderlig ændring i tidligere bestående arbejdsforhold, men denne lov har dog givet et forøget kontorarbejde ved at holde styr på, hvor mange timer der arbejdes ud over, hvad loven tillader, og arbejdsgiveren skal jo også sørge for, at disse timer afspadseres, hvad der, når det som her hovedsagelig drejer sig om timelønnede løsarbejdere, er en vanskelig opgave.

Større vanskeligheder og et stort ekstraarbejde frembyder effektueringen af loven om ferie med løn. Også denne lov har krævet indgående og langvarige forhandlinger mellem modstående organisationer, og der er sket forskellige vedtagelser angående praktiseringen, som har fået Socialministeriets approbation, og hvorefter man må rette sig. Her skal jeg kun omtale den vedtagelse af 20. juni 1938, som Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer og Dansk Arbejdsmandsforbund er enedes om, og hvorefter hver arbejdsgiver, efter udløbet af et kvartal, til sin underorganisation – eller for enkeltvirksomhedens vedkommende, direkte til sammenslutningen indsender en nøjagtig fortegnelse over den til hver enkelt arbejder i de forudgående 3 måneder udbetalte løn samt antallet af de arbejdstimer, i henhold til hvilke feriens længde beregnes. Det skal af denne opgørelse fremgå, hvor stor en del af den udbetalte løn, der ikke er feriegivende, f.eks. overarbejdstillæg og lignende, således at det klart fremgår, af hvilket beløb feriegodtgørelsen skal beregnes. Det er selvfølgelig forbundet med et betydeligt ekstraarbejde at uddrage og føre regnskab over den ikke feriegivende del af arbejdslønnen, og man er derfor inden for de nævnte hovedorganisationer bleven enige om, at modstående lokale organisationer kan fastsætte en bestemt procent som generelt fradrag for overarbejdstillæg og anden, ikke feriegivende del af arbejdslønnen.

Afskrift af disse kvartårlige opgørelser skal sendes til den modstående lokale arbejderorganisation, enten kvartårlig eller halvårlig, som man kan blive enige om, og den lokale arbejdsgiverorganisation opkræver, efter sammentælling eller eftertælling af listerne, den feriegodtgørelse, som arbejdsgiverne

skal tilsvare for det forløbne kvartal, og indsender pengene til sammenslutningen, som over for Dansk Arbejdsmandsforbund garanterer deres tilstedeværelse.

Kun nogle få lokale organisationer, der i reglen har eget kontor, som f.eks. de to, som jeg er formand for, administrerer selv ferieordningen og indsætter pengene i en lokal bank, men langt den overvejende del af de under sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer hørende organisationer og alle enkeltvirksomheder sender opgørelse ind og overlader det videre arbejde og administrationen af feriepengene til sammenslutningen, der har oprettet et kontor specielt hertil. Man kan tænke sig det kolossale arbejde, der påhviler dette kontor, når man hører, at tallet af de for oktober kvartal indsendte opgørelser løb op til henved 200.000, og mellem de fra en organisation indsendte lister er der ofte mange fra forskellige arbejdsgivere lydende på samme arbejder, hvilke lister må sammenarbejdes.

Der skal altid hos arbejdsgiveren eller de lokale organisationer være adgang for den enkelte arbejder til at gøre sig bekendt med de for hans vedkommende foretagne posteringer, hvilket sikkert også som tidligere vil blive stærkt benyttet henimod den tid, da skatteskemaet skal sendes ind.

Terminen for ferienes afholdelse er som bekendt 2. maj-30. september, og i god tid forinden den begynder, skal arbejdsgiverorganisationerne have opgørelserne for det forløbne år til 1. april sammentalt, og meddelelse om det hver enkelt arbejder tilkommende feriebeløb tilstilles vedkommende fagforening, der er pligtig at lade denne meddelelse gå videre til Dansk Arbejdsmandsforbunds arbejdsløshedskasse eller dennes stedlige kontrolkontor.

Og så er tiden inde, da ferien *skal* holdes. Tidspunktet fastsættes efter loven af arbejdsgiveren inden for den givne termin, men den vil sikkert i almindelighed blive givet efter nærmere aftale mellem arbejdsgiver og den pågældende arbejder og med et passende varsel, hvor forholdene ikke gør det umuligt. Mange industrivirksomheder vil vel være nødsaget til at give alle arbejdere ferie samtidig og indstille virksomheden, så længe ferien varer.

For de foreningers vedkommende, som jeg har med at gøre, og hvor ferietildelingen vil omfatte antagelig 15-1800 forskellige arbejdere og et feriebeløb på henved 100.000 kr., venter vi os et meget betydeligt arbejde med udbetalingen af pengene og tildelingen af ferien.

Jeg tror nu at have gennemgået det væsentligste af, hvad der præger det daglige liv i en arbejdsgiverorganisation, og man vil antagelig have fået det indtryk, at der er næsten mere end nok at tage vare på, når man også skal passe sin egen virksomhed, og hvad man i øvrigt har at gøre.

Til slut vil jeg sige, at livet og arbejdet i en arbejdsgiverforening kan

være besværligt og medføre ærgrelser og sure timer, men kedeligt er det ikke, og det går vist i reglen sådan, at den, der begynder at give sig af med arbejdsforhold, stadig får mere og mere interesse for det dermed følgende arbejde, selv om det stadig bliver større.

Jeg vil gerne slutte med at udtale håbet om, at den stigende oplysning om forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver, hvortil jeg håber, at dette kursus ved Aarhus Universitet i høj grad vil bidrage, må hidføre en stadig voksende forståelse af, at parterne ikke skal stå over for hinanden som modstandere eller endog fjender, men altid have for øje, at den anden part er ens næste, som man skal behandle som en selv. Kravene må ikke være større, end de bør være, men så skal de også efterkommes, og meget af det arbejde, der nu gøres i organisationerne og tager en masse tid, ville da kunne spares.

Beretning om virksomheden

1. april 1975–31. marts 1976

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1975–76 13.983 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). 23 bind og 24 pakker bogholderi og korrespondance 1902–68.

Dansk Gasværksbestyrerforening, København (fortsat aflevering). Forhandlingsprotokol 1930–33.

Foreningen af Arbejdsgivere i Stukkatørfaget i Jylland, Århus. Forhandlingsprotokol 1908–62.

Foreningen af danske Ovnstøberier. Se C. M. Hess' Fabrikker A/S under Industri og håndværk.

Foreningen til Formidling af Samhandelen mellem Danmark og DDR, København. Fra foreningen, hvis virke efter optagelsen af diplomatiske forbindelser mellem Danmark og DDR er ophørt, har Erhvervsarkivet modtaget 14 bind, 288 pakker og 58 hæfter vedtægter, medlemsfortegnelser, forhandlingsprotokoller, mødereferater, statusbog, bogholderi, handelsforhandlinger og -aftaler, import- og eksportansøgninger samt alm. korrespondance 1956–75.

Grosserer-Societetets Komité, København (fortsat aflevering). 65 bind og 641 pakker medlemsfortegnelser, årsberetninger, legatprotokoller og journalsager 1865–1972. Foruden fra komiteen er der materiale fra følgende udvalg og brancheorganisationer: Korn- og Foderstofudvalget, Bedømmelses- og Voldgiftsudvalget for Melhandel, Ægsektionen, International Chamber of Commerce, Det faglige Fællesudvalg for Kontorlærlinge, Sammenslutningen af Brancheforeninger og Foreningen af 1917 af Importører af Skrivemaskiner og Regnemaskiner.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien

i Danmark, København (fortsat aflevering). 10 bind og 554 pakker forhandlingsprotokoller, cirkulærer og journalsager 1896-1974.

Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer i Danmark, København (fortsat aflevering). Kartotek 1917-60 til de i 1973 afleverede journalsager.

De samvirkende danske Husmandsforeninger, København (fortsat aflevering). 1 bind forhandlingsprotokol for husdyrbrugsudvalget 1937-46 samt 22 pakker journalsager 1961-71.

Tobaksindustrien, København. Fra Fælleskontoret for Cigaret-, Røg-, og Skråtobaksfabrikanternes Forening, Cigar- og Tobaksfabrikanternes forening af 20. juni 1875 og Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Cigarindustrien i Danmark er afleveret 142 bind og 350 pakker årsberetninger, mødereferater, korrespondance, kopibøger, diverse sager, vareprøver, scrapbøger m.v. 1890-1969.

Tørring og Omegns Landboforening, Tørring, Århus amt. 60 bind og 10 pakker forhandlings- og medlemsprotokoller, alm. bogholderi, korrespondance og avisudklip 1880-1964.

Industri og håndværk

Flensburg & Sebbelov, tekstilfabrik, København (fortsat aflevering). 4 bind kopibøger 1879-84. Modtaget fra Nationalmuseet.

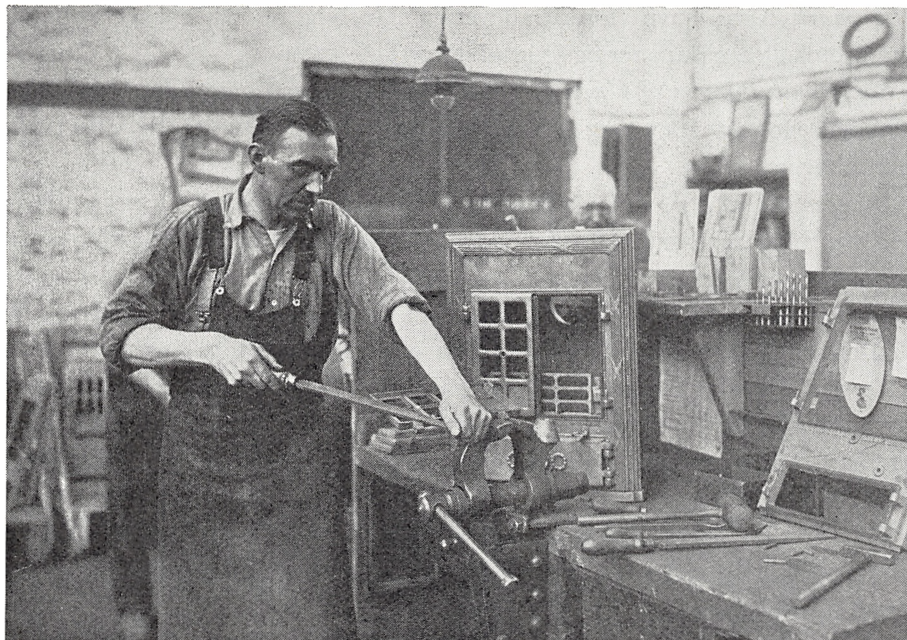
F. & H. Huse / Sikol, Maribo. 268 pakker årsregnskaber, bogholderi og korrespondance.

A/S H. E. Gosch & Co., tændstikfabrik, København (fortsat aflevering). 10 bind og 38 læg love, forhandlingsprotokoller, aktieprotokoller, statusbøger, kalkulationer, produktionsrapporter, prislister, tegninger og billeder 1855-1969.

C. M. Hess' Fabrikker A/S, Vejle (fortsat aflevering). 100 bind og 440 pakker forhandlingsprotokoller, generalforsamlings- og bestyrelsesreferater, aktieprotokol, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, bogholderi, korrespondance og billeder 1876-1974. Med afleveringen fra det nu ophørte firma fulgte arkivalier fra J. S. Hess & Søn A/S, Middelfart (J. S. Hess var C. M. H.'s far), samt fra Foreningen af danske Ovnstøberier.

J. S. Hess & Søn, fabrik for ovne m.v. samt bygningsstøbegods, Middelfart. Oprettet 1852 af J. S. Hess, aktieselskab 1904. Se i øvrigt C. H. Hess.

Horsens Dampmølle A/S, Horsens. Den i 1974 ophørte dampmølle var grundlagt 1787 og blev aktieselskab 1880. Efter ophøret er afleveret 162 bind og 40 pakker aktieprotokoller, balancebøger, alm. bogholderi og korrespondance 1880-1972.

Færdiggørelse af ovne hos C. M. Hess' Fabrikker i Vejle. Billedet er fra 1930, og den form for ovne, som arbejderne er igang med at færdiggøre, er en såkaldt cozy-kamin, som Hess netop i disse år gjorde et stort fremstød for. Cozy-kaminen var beregnet til at sætte ind i en åben kamin. Derved fik man en kamin, der både kunne give den hygge, som en åben kamin giver (heraf navnet cozy-kamin), og den varme, man kan få fra en lukket ovn.

Foto i arkivet fra C. M. Hess' Fabrikker.

Hvorslev Teglværk, Houlbjerg hrd. Viborg amt. En aktieprotokol 1928-61 og en revisionsprotokol 1921-62.

Hørsholm Klædefabrik A/S. Fabrikken, der havde speciale i »finere herrevarer«, blev oprettet 1842 af J. H. Lindloff. Den blev aktieselskab 1896, men er nu ophørt. I forbindelse med afviklingen er afleveret 57 bind og 2 pakker bogholderi, prøvebøger og billeder 1895-1974.

Emanuel Jensen & Heinrich Schumacher I/S, murermestre og entreprenører, København (fortsat aflevering). 3 bind forhandlingsprotokoller 1939-71.

De jyske Kalkværker A/S, Århus (fortsat aflevering). 148 bind og 10 pakker bogholderi 1891-1973.

Murermester Vilhelm Køhler, København. 5 bind og 4 pakker bogholderi og korrespondance 1862-1962. Modtaget fra Landsarkivet for Sjælland.

C. Langballe & Søn A/S, kalkværk, mørtelfabrik, bygningsmaterialer, Århus. Grundlagt 1834 som alm. købmandshandel, men allerede i løbet af 19. årh. udvidet med teglværk, saltværk og kalkværk. Det blev aktieselskab

1948 og drives i dag via A/S De jyske Kalkværker sammen med Faxe Kalkbrud og Ny Kalkbrænderi. Der er afleveret 155 bind og 15 pakker forhandlingsprotokoller, statusbøger, alm. bogholderi samt korrespondance 1834-1960. Samlingen rummer endvidere arkivalier fra Århus Kalkværk, Århus Teglværk og Katholm Kalkbrud.

W. Ø. Larsen & Lichtingers Tobaksfabrikker A/S, København. W. Ø. Larsens fabrik var grundlagt i 1864. 1967 blev den sammensluttet med Aage Lichtinger A/S, med hvilken virksomhed den da allerede en årrække havde haft produktionsfællesskab – og i øvrigt også visse bestyrelsesposter fælles. Firmaet føres videre som handelsselskab. Der er afleveret 22 bind og 200 pakker forhandlingsprotokoller, aktieprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, alm. bogholderi, lønningsregnskab og korrespondance 1889-1972. Med i afleveringen fulgte sager fra Gunnar Lewinskys Tobaksfabrik.

Gunnar Lewinskys Tobaksfabrik, København. Se W. Ø. Larsen & Lichtinger.

Aage Lichtinger A/S, cigarillosfabrik, København. Se W. Ø. Larsen & Lichtinger.

Viggo Nielsens Vognfabrik, Høng. 14 bind og 6 pakker bogholderi, tegninger og billeder 1897-1964.

Nysted Dampmølle. 1 hovedbog 1910-18. Afleveret af Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

I/S Nørre Åby Frørenseri, Nørre Åby. Hovedbog 1920-38. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn.

Brdr. N. & Kr. Petersen A/S, Bogense. Firmaet har afleveret en pakke sager vedrørende dets produktion af generatorgasanlæg 1940-45.

Slagtermester Peter Rosenfeldt Petersen, Nørre Åby. 2 bind kassejournaler 1948-56. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn.

Sadelmager- og tapetsererfirmaet *Fr. Pflug & Søn*, Ålborg. 1 pakke overenskomster, priskuranter og kalkulationer m.v. 1943-73. Firmaet er grundlagt 1906. Modtaget fra Købstadsmuseet Den gamle By.

Maskinfabrikken Phønix A/S, Odense (fortsat aflevering). 11 pakker tegninger 1859-1936.

Randbøldal Klædefabrik, Randbøl, Vejle amt. Randbøldal Fabrik blev anlagt af Gerh. de Lichtenberg 1733 som papirfabrik (Engelholm Fabrik). Den blev i 1860'erne omdannet til klædefabrik og 1871 købt af handelshuset M. E. Grøn og Søn, København. Fabrikken er nu ophørt. Fra de sidste ejere, Søndermølle Klædefabrik, Viborg, er modtaget 350 bind og 20 pakker bogholderi, korrespondance, tegninger m.v. 1853-1970.

A/S Winkler & Windsløv, fabrikation af fryseanlæg, Silkeborg. 250 pakker bogholderi og korrespondance 1960-75. Firmaet er ophørt.

Tømrermester *Chr. R. Withen*, Århus. 1 pakke private papirer 1903-42.

Vognfabrikken Scandia A/S, Randers. Det engelske ingeniørfirma Peto, Brassey & Bett, der i 1860 anlagde flere banestrækninger i Østjylland, begyndte i 1861 fabrikation af vognmateriel i Randers. 1871 blev virksomheden overtaget af ingeniør Rowan fra Peto, Brassey & Bett, og 1875 blev det aktieselskab. Flere ændringer fulgte i de følgende årtier, indtil Thomas B. Thrige, Odense, overtog aktiemajoriteten 1930. Denne overlod han 1933 til Thomas B. Thriges Fond. Der er afleveret 490 bind og 550 pakker vedtægter, årsregnskaber, bogholderi og korrespondance 1877-1949.

Mejerier

Grenå Mælkecentral. 110 bind og 22 pakker forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, leverandør- og produktionsbøger samt bogholderi 1893-1968 - fra en række mejerier under Grenå Mælkecentral.

Mejeriforeningen Vendsyssel, Hjørring. 8 bind og 1 pakke vedtægter, forhandlingsprotokoller og bogholderi 1920-73.

Handel

Høker *Peter Jensen*, Århus. 4 bind bogholderi 1912-29.

Handelshuset *Moses & Søn G. Melchior*, København (fortsat aflevering). 30 bind og 80 pakker statusbøger, bogholderi og korrespondance 1843-1975.

Manufakturhandler *H. C. J. Mindermann*, København. Hovedbog 1875-93. Modtaget fra Landsarkivet for Sjælland.

Vilhelm Priors Boghandel, København. 1 pakke forskellige papirer 1863-1959.

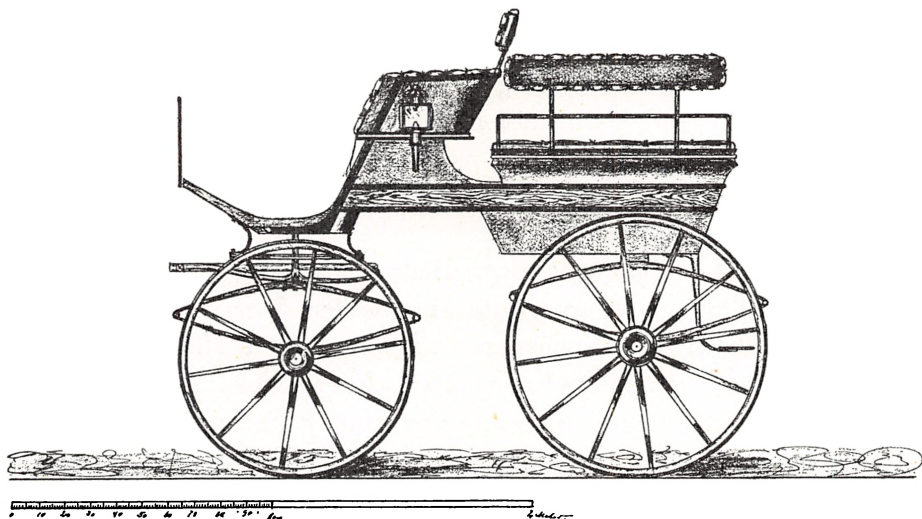
Vinhandelen »*Royal*« ved *F. Philipson*, København. 17 bind og 7 pakker bogholderi og korrespondance.

Autohandler *C. Simonsen A/S*, Fjerritslev. 12 bind og 311 pakker bogholderi og korrespondance 1965-70.

Købmand *Lárus Arni Snorrason*, København. Fakturabog 1889-1900 og kopibog 1900-13. Arkivet, der belyser handelen på Island, er afleveret af professor, dr. med. & phil. Egill Snorrason.

Spielwerg & Co., handelshus, Christiansfeld. 1 læg breve og fakturaer fra Hölcke & Wass, Hamburg, 1781.

Købmand *Kaj Sørensen*, Vester Velling, Århus amt. 3 bind bogholderi 1936-49. Udskilt af arkivet fra Sparekassen for Randers By og Omegn.

Char à banc model 1911 fra Høng Damp-Karetmagerværksted eller, som virksomheden senere kom til at hedde, Viggo Nielsens Vognfabrik. Karetmagerværkstedet blev grundlagt i 1878 af Viggo Nielsens fader, Peder Nielsen, og overtaget af Viggo Nielsen i 1905. Efterhånden som efterspørgslen efter karetmagerarbejde svandt, gik virksomheden over til at lave legetøj.

Tegning fra arkivet.

Brdr. Vorbeck A/S, klæde en gros, Århus (fortsat aflevering). 200 pakker bogholderi og korrespondance 1956-75. Firmaet er ophørt.

Brugsforeninger

Klastrup Brugsforening, Nordjyllands amt. Forhandlingsprotokol 1904-17.

Pengeinstitutter

Arbejder Spare- og Lånekassen, hovedsædet, Århus. 580 bind og 165 pakker årsregnskaber, statusbøger, revisionsprotokoller og alm. bogholderi 1874-1970. Kassen er indgået i Sparekassen SDS Midtjylland.

Arbejder Spare- og Lånekassen, Frederiksbjerg afd., Århus. 100 bind og 235 pakker statusbog, alm. bogholderi og korrespondance 1937-73. Afdelingen er tillige med hovedsædet indgået i Sparekassen SDS Midtjylland.

Flade-Sdr. Dråby Spare- og Lånekasse, Sdr. Dråby (Mors), Thisted amt. 59 bind og 4 pakker forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, bogholderi og korrespondance 1883-1973.

Forenede Kreditforeninger, København (fortsat aflevering). 125 bind og

76 pakker vedtægter, forhandlingsprotokoller, generalforsamlingsreferater, revisionsprotokoller, årsberetninger, bogholderi og korrespondance 1852-1972 fra Fælleskontoret for Grundforbedringslån, Københavns Kreditforening, Landkreditkassen, Østifternes Husmandsforening, Københavns Hypotekforening og Østifternes Hypotekforening.

Hadsten Landboforenings Arbejder- og Tyendespareforening, Hadsten. Se Sparekassen for Hadsten og Omegn.

Sparekassen for Hadsten og Omegn, Hadsten. 145 bind og 45 pakker vedtægter, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, alm. bogholderi og korrespondance 1876-1967. Med afleveringen fulgte arkivalier fra Ødum-Hadbjerg Kommunes Spare- og Lånekasse, Ødum-Hadbjerg Kommunes Hesteforsikrings-Forening samt Hadsten Landboforenings Arbejder- og Tyendespareforening.

Hammerum Herreds Spare- og Lånekasse, Herning (fortsat aflevering). 352 pakker bogholderisager 1949-71.

Kreditorforeningen af Grundejere i Fyns Stift, Odense (fortsat aflevering). 105 pakker årsregnskaber, fortegnelser over indfrieede lån og over overtagne ejendomme, oversigter over obligationsbeholdninger samt indfrieede lånesager 1860-1948.

Kreditkassen for Husejere i København. Kassen blev oprettet 1797, oprindeligt for at stimulere genopbygningen efter branden i 1795. Der er afleveret 804 bind og 117 pakker bestyrelsesreferater, årsregnskaber, bogholderi, korrespondance og lånesager 1797-1973.

Morsø Tyendespareforening, Sdr. Dråby, Thisted amt. Forhandlingsprotokol 1909-18.

Ny jysk Købstad-Kreditforening, Århus (fortsat aflevering). 25 pakker og 4 læg årsberetninger, direktionens voteringsprotokol, fortegnelse over funktionærer, overenskomster med Handelsbanken og vurderingsforretninger 1871-1975.

Sparekassen Nordjylland, Ålborg (fortsat aflevering). 135 bind og 1 pakke 1884-1973.

Sparekassen for Randers By og Omegn (fortsat aflevering). 302 bind og 8 pakker forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger og bogholderi 1872-1970. Hidrører fra ni sparekasser, der er sammensluttet med Sparekassen for Randers By og Omegn.

Den vest- og sønderjyske Kreditforening, Ringkøbing. Foreningen blev oprettet 1860 som et modtræk mod de vanskelige lånemuligheder for Vestjylland i Kreditforeningen for jyske Landejendomsbesiddere, Viborg. Der er modtaget 1.509 bind og 528 pakker statutter, årsregnskaber, forhandlings-

protokoller, bogholderi, indfrieede lånesager, overtagne panter og korrespondance 1860-1969. I Ringkøbing er endnu indfrieede sager 1860-ca. 1880.

Ødum-Hadbjerg Kommunes Spare- og Lånekasse, Århus amt. Se Sparekassen for Hadsten og Omegn.

Østifternes Kreditforening, København (fortsat aflevering). 872 pakker indfrieede lånesager 1919-59.

Forsikringsselskaber

Ødum-Hadbjerg Kommunes Hesteforsikrings-Forening, Århus amt. Se Sparekassen for Hadsten og Omegn.

Advokatvirksomhed

Hrs. *Rasmus Strøm*, København. 26 bind kassebøger og kopibøger 1878-91.

Lrs. *Poul Edlund*, Silkeborg (fortsat aflevering). 10 bind hoved- og kassebøger 1961-70.

Lrs. *E. Graversen*, Ålborg. 54 bind og 39 pakker statusbøger, alm. bogholderi og behandlede sager med dertil hørende registre 1921-68. I afleveringen var indeholdt en række firmaer, der er udskilt.

Lrs. *Aage Zethner-Møller*, Århus. 35 bind og 82 pakker bogholderi og behandlede sager 1941-72.

Hrs. *E. Richter*, København (fortsat aflevering). 2 bind sagregistre 1960-70.

Lrs. *Kay Dangaard*, Sakskøbing (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke tinglysningsbog, skifteprotokol og behandlede sager 1967-73.

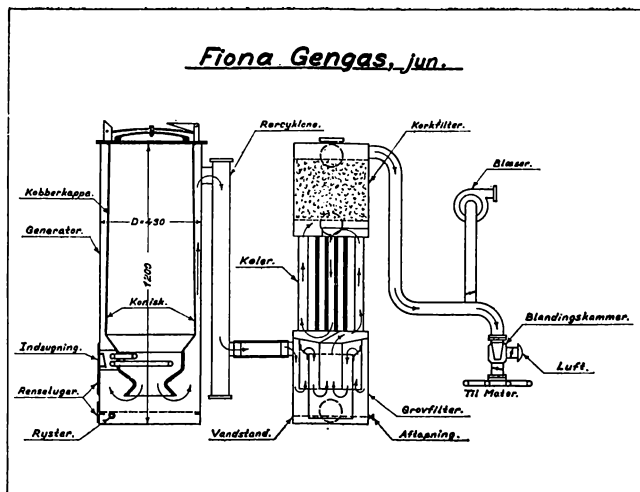
Advokatfirmaet *Jæger & Rambusch*, Esbjerg (fortsat aflevering). 345 pakker behandlede sager 1964-70.

Lrs. *Bent Kinnerup*, Ålborg (fortsat aflevering). 104 pakker behandlede sager 1961-64.

Andre

Gårdejer *Svend Grue Sørensen*, Hjerm, Ringkøbing amt. 13 pakker vedtægter, årsregnskaber, mødereferater og korrespondance fra en lang række slagterier samt De danske andelsslagteriers Fælleskontor, Landboorganisationernes Fællesmarkedssekretariat og Landbrugsrådet 1967-75. Grue Sørensen, der også en årrække var kvægavlskonsulent, havde en lang række tillidshverv inden for landbrugsorganisationerne. Fra 1954 var han formand for Struer Andels-Svineslagteri.

Brdr. Kiørbo, Christiansfeld. 1 læg breve 1803 og 1815.

Anlægget vejer 120 kg, og Kølerens Areal er 1 m², Beholderen rummer 1 hl, hvorpå der kan kørtes ca. 80 km alt efter Forholdene.

Ejendommeligt nok har det vist sig, at man i dag ved meget lidt om gasgeneratorer under besættelsen. Men Erhvervsarkivet har gennem arkivet fra Brdr. N. og Kr. Petersen A/S, Bogen, fået et materiale, der gør det muligt at redegøre for, hvor gasgeneratorer blev fremstillet, og hvordan de virkede.

Brochure fra arkivet.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 66 pakker driftsberetninger, mødereferater, bogholderisager, journaler og korrespondance 1957-73.

Gårdejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergård, Dover, Århus amt. Andelsudvalget har afleveret Anders Niensens lommebøger: 50 bind 1893-1927.

Brdr. Pålsmans Handels-Akademi, København. En scrapbog 1892-1906 modtaget fra Det kgl. Bibliotek.

Skandinavisk Teaterbureau A/S, København. 1 revisionsprotokol 1920-25.

Søfartsklubben København, København. 11 bind og 28 pakker vedtægter, bestyrelsesreferater, årsregnskaber, bogholderi, korrespondance, scrapbøger, billeder og tegninger 1940-75. Klubben, der blev ledet af forfatteren Børge Mikkelsen, er ophørt.

A/S Union, annoncebureau, København. 1 bind annoncetegningskrivelser 1902-21.

A/S Vort Landbrug, København. Forhandlingsprotokol 1911-23. Modtaget fra Det kgl. Bibliotek.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra Andelsmejeriet Djursland, Balle, Andelsudvalget, København, Arbejder Spare- og Lånekassen, Århus, Arbejdernes Byggeforening, København, Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, København, N. N. Blumensaadt/A/S Blumøller, kemisk-teknisk fabrik, Odense, P. Brøchner-Mortensen, skibsmægler, Fredericia, Burmeister & Wain, maskinfabrik og skibsbyggeri, København, S. M. Byggeindustri A/S, tømrerfirma, Farsø, Børsens Forlag (Greens danske Fonds og Aktier), København, L. J. Baagøe, kolonial og vin en gros, Svendborg, lrs. Kay Dangaard, Saks-købing, Dano, maskinfabrik, København, Dansk Elektrikerforbund, Århus afdeling, Dansk Gasværks-Bestyrer Forbund, København, De danske Spritfabrikker A/S, Randers, De samvirkende danske Husmandsforeninger, København, dagbladet Demokraten, Århus, DFDS, København, Ebeltoft Andelsmejeri, Ebeltoft Andelssvineslagteri, lrs. Poul Edlund, Silkeborg, Erhvervsarkivets billedsamling, E. Eyde & Co., vinhandel, Horsens, Falcks Redningskorps, København, Carl Flach & A. Knudsens Garverier A/S, Ebeltoft og Århus, Flade-Sdr. Dråby Spare- og Lånekasse, Sdr. Dråby, Carl Flensburg & Sebbelov, tekstilfabrik, København, De forenede Ejendomsselskaber A/S, København, Forenede Kreditforeninger, København, Foreningen til Formidling af Samhandelen mellem Danmark og DDR, København, Fyens Disconto Kasse, Odense, Fyens Sækkekompagni A/S, Odense, H. E. Gosch A/S, tændstikfabrik, København, lrs. Emil Graversen, Ålborg, Grosserer-Societetet, København, Hads Herreds Spare- og Lånekasse, Odder, Hammerum Herreds Spare- og Lånekasse, Herning, C. M. Hess' Fabrikker A/S, jernstøberi, Vejle, Det Hoffensbergske Etablissement, bogtrykkeri, København, I. P. Holbechs Eftf., manufakturfirma, København, Horsens Dampmølle A/S, Husassistenternes Fagskole, København, Hvorslev Teglværk A/S, Hørsholm Klædefabrik A/S, Håndværksrådet, København, L. Jacobsen, bødker, København, Arne Jacobsen, arkitekt, København, lrs. Julius Jarding, Århus, A/S Emanuel Jensen & Heinrich Schumacher, entreprenørfirma, København, A/S M. C. Jensen & Co., konfektionsfabrik, Århus, livsforsikringselskabet Jylland, Århus, A/S De jyske Kalkværker, Århus, Jæger & Rambusch m.fl., advokatfirma, Esbjerg, Viggo Jørgensen, udstyrsmagasin, Århus, lrs. Kinnerup/Svanholm, Ålborg, Klastrup Brugsforening, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, Odense, Kreditkassen for Husejere i København, lrs. Aage E. Krog og P. Schiøtz, Næstved, A/S Kymeia, imprægneringsfirma, København, Vilhelm Køhler, murermester, København, Landbosparekassen i Århus, C. Langballe & Søn A/S, byg-

ningsartikler, Århus, lrs. Erik Larsen, Thisted, W. Ø. Larsen & Lichtinger A/S, tobaksfabrik, København, Fr. Lausen, direktør, Århus, Marius Madsens Eftf., P. Skyum, papir en gros, Odense, I/S Midtkraft, Århus, Moses & Søn G. Melchior, handelshus, København, Anders Nielsen, Svejstrup Østergård, Viggo Nielsen, karetmageri og vognfabrik, Høng, Ny jyske Købstad-Creditforening, Århus, Den ny Lånebank A/S, København, Nysted Dampmølle, Carl Pechüle, sadelmager, København, Petersen & Sørensen, tobaksfabrik, Horsens, Pflug & Søn, sadelmager- og tapetsererfirma, Ålborg, Phønix A/S, maskinfabrik, Odense, M. Pilegaard & Søn, møbelsnedkerfirma, Svendborg, Vilhelm Prior, boghandel, København, Randbøldals Klædefabrik, Randers Rebslåeri A/S, Reck's Opvarmnings Compagni A/S, København, hrs. E. Richter, København, Royal, vinhandel, v/ F. Philipson, København, Chr. F. Rømers Boghandel og Forlag, København, Rådvad Knivfabrik A/S, Saltum Teglværk, Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien, København, Scandia A/S, vognfabrik, Randers, Sikol, F & M Huse v/ Ebba Nielsen, byggefirma, Maribo, C. Simonsen A/S, autohandler, Fjerritslev, Skanderborg Handels- og Landbrugsbank A/S, Bryggeriet Skandia, Nørresundby, Sparekassen for Hadsten og Omegn, Hadsten, Sparekassen Nordjylland, Ålborg, Sparekassen for Randers By og Omegn, Randers, Spielweg & Co., handelshus, Christiansfeld, Stoholm Trælasthandel A/S, hrs. Rasmus Strøm, København, lrs. J. P. Sundbo, København, Søfartsklubben København, S. Grue Sørensen, gårdejer, Hjern, Tobaksindustrien, København, lrs. Hans Jørgen Trojel, København, Tørring og Omegn Landboforening, Mejeriforeningen Vendsyssel, Hjørring, Winkler & Windsløv A/S fryseanlæg, Silkeborg, Brdr. Vorbeck A/S, klæde en gros, Århus, lrs. Aage Zethner-Møller, Århus, Århus Turistforening, Århus Universitets Kantine.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 2.460 bind, således at den nu udgør 67.920 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Handelshøjskolen i København, Socialforskningsinstituttet, Usis Library, Grosserer Societetet, H.K., Århus, Brødr. Vorbeck A/S, Kreditforeningen Danmark samt udenlandske arkiver.

Endvidere er indgået et antal bøger sammen med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Holland, Schweiz, Stor-

britannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, Østrig, USSR og USA.

Foruden de egentlige bøger er modtaget 2.160 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold. Af regnskaber og beretninger er der indgået ca. 460.

Anden virksomhed

Overarkivar Vagn Dybdahl har redigeret skriftrækkerne, der udgives af Århus byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie; endvidere har han redigeret tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra Historien« og bidraget til disse tidsskrifter med anmeldelser, ligesom han har holdt en række foredrag i folkeuniversitetsforeninger m.m. I Nordisk Fjerfabriks jubilæumsskrift offentliggjorde Vagn Dybdahl en afhandling, der sammendrog forskningsresultaterne fra Erhvervsarkivets virksomhed; afhandlingen er udsendt selvstændigt under titlen »Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv«. Vagn Dybdahl har fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet og været medlem af Statens humanistiske Forskningsråd, Styrelsen for Nordiske Forskerkurser samt Institut for Grænseregionsforskning.

Arkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreningers kursus i Silkeborg for redaktører og skribenter har han virket som medleder samt holdt foredrag om sproget i den lokalhistoriske artikel og bog. For Byhistorisk Udvalg forestod han den praktiske tilrettelæggelse af Bernhardt Jensen: Livet i Århus i gamle viser (1975). Endvidere har han såvel i Århus som rundt i landet holdt foredrag om lokalhistoriske emner samt fortsat arbejdet i hovedredaktionen for Dansk Lokalbibliografi. Arkivar Lauridsen indtrådte i 1975 i redaktionskomiteen for Dansk biografisk Leksikon 3. udgave (Gyldendal).

Arkivar Ib Gejl har fortsat virket som kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Han har redigeret og forestået den praktiske tilrettelæggelse af Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss: Sociale Studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus (1975) samt på Danmarks Forvaltningshøjskole deltaget i »EDB kursus for chefer«.

Arkivar Christian R. Jansen har i Jysk Selskab for Historie holdt foredrag om arbejdsløshed i historisk perspektiv. Han har desuden haft sæde i et udvalg, nedsat af Dansk Magisterforenings sektion 27, vedrørende arbejdsforholdene på de til sektionen knyttede institutioner.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat deltaget i arbejdet i »Udvalg for indsamling af kilder til de folkelige bevægelers historie«. På Göteborgs Universitet, Ekonomisk-historiske Institutionen, holdt han i februar 1976 gæsteforelæsning om arbejdsløshed.

Arkivar Henrik Fode har deltaget i arbejdet i Dansk maritim-historisk konference og til tidsskriftet *Arv og Eje* 1975, »Vand er bedst«, skrevet af handlingen »Fra kurvand til sodavand«.

Finn H. Lauridsen, Christian R. Jansen, Erik Korr Johansen og Henrik Fode har bidraget med artikler til »Århus Årbog 1976«, der blev redigeret af Ib Gejl.

I XIV International Congress of Historical Sciences i San Francisco august 1975 deltog Christian R. Jansen og Erik Korr Johansen. De forelagde rapporten »The Study of Unemployment. Remarks based on Unemployment Research in 19th Century Denmark«. I et Nordisk Forskerkursus i kvantitativ metode for historikere, afholdt i august 1975 på Sandbjerg og i Odense, deltog Ib Gejl, Erik Korr Johansen og Henrik Fode.

Beretning om virksomheden

1. april 1976 – 31. marts 1977

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1976–77 20.659 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Entreprenørgruppen af 4. april 1946, København. 3 pakker vedtægter, medlemslister, mødereferater, domme og korrespondance 1940–66. Gruppen skulle varetage de entreprenørers interesser, der følte sig uberettiget anklaget for værnemageri. Arkivet er afleveret af dr. phil. Jørgen Hæstrup.

Foreningen af Dentallaboratorier, København. Se Håndværksrådet.

Foreningen til Formidling af Samhandelen mellem Danmark og DDR, København (fortsat aflevering). 3 bind og 10 pakker bogholderi og korrespondance 1959–76.

Grosserer-Societetets Komité, København (fortsat aflevering). 200 bind og 375 pakker fra Komiteen samt forskellige udvalg og brancheorganisationer 1831–1975.

Handels- og Kontormedhjælper Forbundet, Århus afd. 305 bind og hæfter samt 270 pakker forhandlingsprotokoller, mødereferater, medlemsprotokoller, årsregnskaber, statusbog, bogholderi, overenskomstforhandlingssager, medlems-sager og korrespondance 1899–1974. Den store samling rummer foruden det fagforeningspolitiske også et fortræffeligt lokalhistorisk materiale.

Håndværksrådet, København (fortsat aflevering). 4 bind, 120 pakker og 3 film vedtægter, mødereferater, forhandlingsprotokol for voldgiftsudvalget, voldgiftssager, journalsager samt korrespondance. Med i afleveringen fulgte en forhandlingsprotokol for Foreningen af Dentallaboratorier. Alt fra årene 1940–73.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 3.250 pakker sager 1930–72. Afleveringens omfang var dikteret af ønsket om en ekstra »udtynding« i forbindelse med nedrivningen af Industribygningen på hjørnet af Vesterbro-gade og H. C. Andersens Boulevard.

I arkivet fra Georg E. Mathiasen A/S, København, finder man dette skønne billede. Georg E. Mathiasen A/S, der blev grundlagt i 1903, drev ingeniørvirksomhed og fremstillede og handlede med maskiner. Især vaskemaskiner var en stor artikel fra virksomheden, og billedet her er formentlig taget for at vise, hvor mange mennesker der skulle til at vaske og stive flipper og skjortebryster, når man ikke brugte GEM-maskiner.

Foto i arkivet.

Landbrugsrådet, København (fortsat aflevering). 164 pakker journalsager 1935-72.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 240 pakker sager fra brancheforeninger samt mægling- og skadesager 1935-74.

Århus Vognmandsforening, Århus. 9 bind forhandlings- og medlemsprotokoller 1909-59. Foreningens ældste protokoller synes bortkomne – den begyndte sin virksomhed 1896.

Industri og håndværk

Laurits Brenøe A/S, tobaksfabrik, København. 6 bind og 1 pakke stiftelsepapirer, vedtægter, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, statusbog, lageropgørelser samt 2 pakker årsregnskaber og korrespondance vedrørende fusionen med W. Ø. Larsen. Alt fra årene 1895-1971. Virksomheden blev

grundlagt 1890 af cigarfabrikant L. B. Efter hans død 1905 fortsattes den af enken Harriet B., der 1930 optog sin søn Poul B. som medleder. I forbindelse med Harriet B's udtræden 1935 blev firmaet aktieselskab, og W. Ø. Larsen overtog aktiemajoriteten. Det fortsatte derefter som W. Ø. Larsens Cigarfabrik A/S med Poul B. som direktør.

Burmeister & Wain A/S, skibsbyggeri og maskinfabrik, København (fortsat aflevering). 60 bind og 1 pakke stambøger for arbejdere samt materiale fra forskellige hjælpefunds.

Dalsøgas A/S, Brabrand. 7 bind og 23 pakker statusopgørelser, bogholderi, korrespondance, tegninger, tryksager samt en scrapbog 1944-76. Da flaskegassen efter 2. verdenskrig for alvor slog igennem og – i første omgang især på landet og i stationsbyerne – erstattede brænde- og petroleumskomfurerne, fik firmaet, der var grundlagt 1957, en årrække en ganske fremtrædende position. Det er nu ophørt.

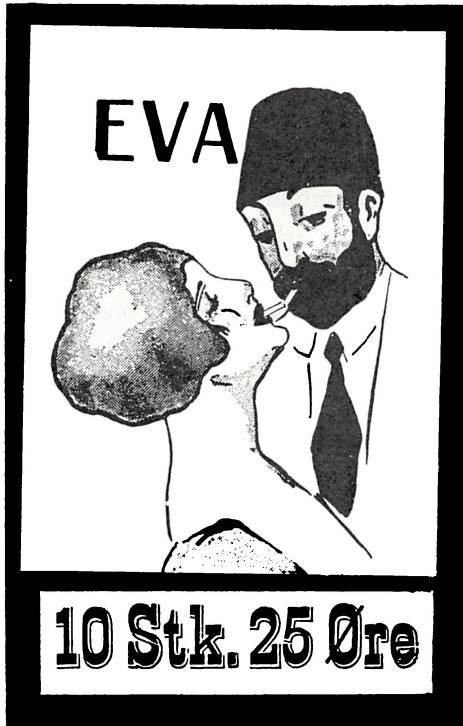
Danalith A/S, Århus afd., entreprenør- og ingeniørfirma. 100 pakker korrespondance, lønningskort, voldgifts- og mæglingkendelser, tegninger, beskrivelser, tilbud samt billeder og kataloger 1912-55. Firmaet blev grundlagt 1905 som Dansk Betonbjælkekompani A/S med det formål at udnytte ingeniørkaptajn N. F. Møhls patent på betonbjælker. 1916 omdannedes det og antog da navnet Dansk Jernbeton Konstruktions Compagni, Danalith A/S. Det har bl.a. opført flere kornsilopakhuse på Århus Havn.

Dansk Svejsmaskine Fabrik A/S, København. 59 bind og 14 pakker aktieprotokol, årsregnskaber, statusbøger, bogholderi, prislister, kataloger, tegninger og korrespondance 1912-65. Afleveringen omfatter også materiale fra Viggo Jensens elektromekaniske Etablissement, A/S Generator og Maskinfabrikken Scalex A/S. Firmaet er grundlagt 1952 under navnet A/S Manex, der 1964 ændredes til Dansk Svejsmaskine Fabrik. Det producerer, foruden svejsmaskiner, elektroniske styringer og specialmaskiner for blikvareindustrien.

Dansk Transport Materiel A/S, maskinfabrik, Malling, Århus amt. 6 bind og 84 pakker statusopgørelser, bogholderi, lønningssager, korrespondance, billeder og tryksager 1967-76.

C. Ferslew & Co., papirhandel, bog- og stentrykkeri, København. 15 bind og 29 pakker årsregnskaber, bogholderi og korrespondance 1909-72.

C. Ferslew & Co., papirhandel, bog- og stentrykkeri, København. 15 bind og 10 pakker årsregnskaber, statusopgørelser, bogholderi og korrespondance 1871-1957. Afleveret af Rigsarkivet. Firmaet oprettedes 1842 af M. W. Ferslew (d. 1852) som litografisk etablissement, i hvilket H. J. Bing i 1849 indtrådte som medindehaver. 1857 overgik det til M. W. Ferslews søn, den senere etatsråd J. C. Ferslew (1836-1910), der 1860 optog Philip Behrendt (1829-

Den store mode i 1920'erne var tyrkiske cigaretter. Her ses omslaget til en 10 styks, trykt hos Carlo Mortensens Bogtrykkeri i Viborg.

Fra den originale æske i arkivet.

71) som kompagnon. Ved J. C. Ferslews død blev det overtaget af hans søn igen, J. Chr. Ferslew (1877-1925). Efter hans død i 1948 overgik det til et legat. Det oprindelige litografiske etablissement blev i forrige århundrede flere gange udvidet med nye virksomheder: bogtrykkeri, papirfabrik og -handel samt bladudgivervirksomhed (Dagstelegrafen, Aftenposten, Nationaltidende, Dagens Nyheder, Dagbladet). Om sidstnævnte findes der ikke noget i den afleverede samling.

De forenede Bryggerier, København. 1.290 bind og 2.541 pakker. Heraf: *Carlsberg*: Udvalgte kassebilag, kontrolbøger, lønningsbøger og korrespondance 1903-40. *Tuborg*: Udvalgte kopibøger og korrespondance 1931-65.

Gammelgårds Teglværk, Skive. 2 bind regnskabsbøger 1896-1933. Afleveret af Skive Museum.

A/S Generator, København. Se Dansk Svejsmaskine Fabrik.

A/S H. E. Gosch & Co., København (fortsat aflevering). 30 bind og 120 pakker bogholderi, kalkulationer, omsætningsstatistik, korrespondance, ejendomsPapirer og tryksager 1908-74.

Maskinfabrikant *S. Heide*, Århus. 133 bind og hæfter samt 17 pakker bog-

holderi, korrespondance og tegninger 1941-71. Afleveret af journalist Preben Heide.

Jacob Holm & Sønner A/S, tovværksfabrik, København (fortsat aflevering). 8 pakker bogholderi 1971-73.

Viggo Jensen's elektromekaniske Etablissement, København. Se Dansk Svejsemaskine Fabrik.

Georg E. Mathiasen A/S, maskinfabrik, København. 55 bind og 665 pakker referater af bestyrelsesmøder, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, bogholderi, billeder og scrapbøger 1906-71. Virksomheden blev oprettet 1903 og blev 1944 aktieselskab med grundlæggeren som den første direktør. Den var særlig kendt for sine renserimaskiner, der en årrække dominerede det danske marked.

Merkantiltrykkeriet, Århus. 16 bind og 2 pakker bogholderi og korrespondance 1902-69.

Bogtrykker *Carlo Mortensen*, Viborg. 85 bind og 100 pakker årsregnskaber, bogholderi, korrespondance og tryksager 1930-76. Virksomheden er ophørt.

Tømremester *P. Mortensen*, Skive. 1 regnskabsbog 1904-15. Afleveret af Skive Museum.

Nielsen & Marstrands Dampmølle, København. Diverse kort 1835-57. Afleveret af Det kgl. Bibliotek.

Nordisk Fjerfabrik A/S, København. 150 bind og 240 pakker vedtægter, årsregnskaber, statusopgørelser, bogholderi, lønningssager, korrespondance, kataloger o.a. tryksager 1901-71. Nordisk Fjerfabrik, der har filialer, datterselskaber og bifirmaer over store dele af kloden, blev stiftet 1901 (som aktieselskab) på initiativ af senere generalkonsul H. O. Lange.

Odense Savmølle, Odense. Se Elias B. Muus (Handel).

Rådvaddams Fabrikker, Rådvad (fortsat aflevering). 3 bind og 4 læg bogholderi og korrespondance 1768-1877.

Maskinfabrikken *Scalex A/S*, København. Se Dansk Svejsemaskine Fabrik.

Paasch og Silkeborg Maskinfabrikker A/S, Silkeborg. 28 bind og 90 pakker bogholderi, korrespondance, kataloger m.v. 1892-1965. Silkeborg Maskinfabrik blev grundlagt 1854 af fabrikant Stallknecht og blev 1919 omdannet til kommanditselskab. 1962 blev fabrikken, der bl.a. producerer mejerimaskiner, sammensluttet med Paasch og Larsen, Petersen, Horsens. Sidstnævnte virksomhed var startet 1873 som blikkenslagerfirma.

Sindshvile Teglværker A/S, Nyrup, Frederiksborg amt. En forhandlingsprotokol 1903-10. Afleveret af Landsarkivet for Sjælland.

P. Wulffs Tobaksfabrik A/S, København (fortsat aflevering). 14 bind og

165 pakker forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, bogholderi og korrespondance 1883-1975.

Århus Textil Fabrik A/S, Århus. 105 pakker bogholderi, produktionsstatistik, lønningssager og korrespondance 1967-75.

Mejerier m.v.

De danske Mejeriers Fællesindkøb, Århus. 1 pakke diverse papirer samt billeder 1924-61. Afleveret af fru Karen Larsen, Solbjerg.

Hårlev og Omegns Andelsmejeri, Roskilde amt. Forhandlingsprotokol 1904-54.

Løkken Andelsmejeri, Løkken. 65 bind og hæfter samt 41 pakker vedtægter, medlemsfortegnelser, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, bogholderi og korrespondance.

Handel

Konsul, købmand Chr. Cloos, Frederikshavn. Korrespondance, avisudklip og billeder. Afleveret af direktør Poul Kousgaard, København. Chr Cloos (1863-1941) var i årene 1895-1932 en af dansk købmandsstands ledende personligheder, formand og bestyrelsesmedlem i de fleste af handelens centrale organisationer.

Chr. Friis' Eftf., vinhandel, Kolding, 132 pakker bogholderi og korrespondance 1955-72.

Tømmerhandler *Henrik Groot*, København. Statusbog 1852-82. Afleveret via Københavns Stadsarkiv af ambassadør Per Groot.

Jysk Akademisk Antikvariat, Århus. 5 bind og 15 pakker bogholderi, korrespondance og lagerkartotek 1941-72.

Marius Madsens Eftf., *P. Skyum*, papir en gros, Odense, (fortsat aflevering). 32 bind og 24 pakker bogholderi, korrespondance og tryksager 1893-1970.

Handelsfirmaet *Wilh. R. Maegaard*, Odense. Se Elias B. Muus.

Morud Handelshus, Fyn. Se Elias B. Muus.

Handelshuset *Elias B. Muus A/S*, Odense (fortsat aflevering). 1.450 bind og 50 pakker vedtægter, bogholderi, lønningsbøger, korrespondance og billeder. Afleveringen rummer også materiale fra handelsfirmaet Wilh. R. Maegaard, Morud Handelshus og Odense Savmølle.

Købmand *Ole Nielsen*, Alderslyst, Silkeborg. Hovedbog 1930-34. Udtaget af Århus Vognmandsforenings arkiv.

Nordisk Andelsforbund, København (fortsat aflevering). 216 pakker bogholderi og korrespondance 1962-72.

Plums Handels-Aktieselskab, Assens (fortsat aflevering). 100 pakker bogholderi og korrespondance 1963-69.

Købmand *Knud Rasmussen*, Århus. 8 bind og 1 pakke bogholderi og diverse papirer 1958-72. Afleveret af arkivar Poul Rasmussen, Viborg.

Læderhandler *N. L. Serve*, Odense. En hovedbog og en journal 1879-87. Afleveret af Landsarkivet for Fyn.

Skive Tømmerhandel A/S, Skive. 26 bind og 1 pakke bogholderi og korrespondance 1874-1960. Grundlagt 1874 ved sammenslutning af syv eksisterende firmaers trælastafdelinger.

Købmand *Lárus Arni Snorrason*, København (fortsat aflevering). 2 bind fakturabøger 1877-89.

Købmand *D. Svinth*, Skive. 1 regnskabsbog 1867-77. Afleveret af Skive Museum.

J. C. Teilmann & Co.'s Eftf., vinfirma, København. 35 bind bogholderi og lønningsbøger 1904-73. Afleveret af Nationalmuseet. Grundlagt 1873, nu opkøbt af Favør supermarked.

Brdr. Vorbeck A/S, klæde en gros, Århus (fortsat aflevering). 19 bind og 5 pakker års- og månedopgørelser, bogholderi og korrespondance 1919-75.

Brugsforeninger

Tøving Brugsforening, Erslev, Mors. 22 bind og 13 pakker vedtægter, statusbog, forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, årsregnskaber, statusbog, bogholderi og korrespondance 1920-71. Afleveret af Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Indkøbsforeningen for Andelshavere ved Birket A/M, Birket, Maribo amt. En forhandlingsprotokol 1901-1906. Afleveret af Landsarkivet for Sjælland.

Pengeinstitutter

Forenede Kreditforeninger, København (fortsat aflevering). 1 pakke vedtægter og kasseobligationer fra Fælleskontoret for Grundforbedringslån 1939-57.

Fyns Stifts Sparekasse, Odense (fortsat aflevering). 1 vurderingsprotokol 1832-67 og 1 renteberegningsbog 1838-39.

Sparekassen for Hjallerup og Omegn, Hjallerup. 191 bind bogholderi 1911-73.

Håndværkerbanken, København. 23 bind og 7 pakker materiale vedrørende bankens historie, dens kvartalsskrift og interne orienteringer, fotoalbums, scrapbøger samt en gagebog fra 1867-1970. Banken blev stiftet 1867 som Kreditforeningen for Håndværkere og Industridrivende; 1898 antoges det nuværende navn. Oprindeligt var udlånsvirksomheden begrænset til medlem-

Nordisk Fjerfabrik A/S blev startet i 1901 af H. O. Lange. Virksomheden stod som opkøber og sælger af fjer og dun og har gennem årene udviklet sig til et verdensfirma med fabrikker og kontorer ikke alene i Danmark, men også i en lang række lande i Europa samt i USA og Østen. En væsentlig del af råvarerne kommer fra Kina. Billedet er fra Canton engang i mellemkrigstiden og viser kontrollen af fjer, efter at de er kommet ind fra opkøberne og er blevet rensset. Derefter blev fjerene presset i baller og indladet i djunker, der førte dem ud til de oceangående skibe for at blive transporteret til København.

Fra bogen: Nordisk Fjerfabrik Aktieselskab. København-Canton (China) i Film.

mer, foreninger og offentlige institutioner; men denne begrænsning bortfaldt 1936. 1970 fusionerede Håndværkerbanken med Den danske Bank.

Jysk Grundejer Kreditforening, Herning. 400 pakker indfrieede lånesager 1900-50. Foreningen, der blev oprettet 1893, ydede lån til ejendomme uden for købstæderne – med undtagelse af Brønderslev, Esbjerg, Herning, Skjern og Struer. Via en fusion med Ny jyske Kjøbstad-Creditforening i Århus er den nu indgået i sammenslutningen Kreditforeningen Danmark.

Låne- og Sparekassen for Embeds- og Bestillingsmænd, København. 49 bind og 11 pakker vedtægter, årsregnskaber, bogholderi og korrespondance 1874-1959. Grundlagt 1880.

Sparekassen for Randers By og Omegn, Randers (fortsat aflevering). 114 pakker bogholderi 1968-70.

Østifternes Kreditforening, København (fortsat aflevering). 149 bind og 2.904 pakker vurderingsprotokoller, registerbind for låntagere og indfrieede lån 1921-73.

Forsikringselskaber

Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, København (fortsat aflevering). 3 protokoller 1954-72 fra forsikringens afdeling i Norge.

Mejeriernes og Landbrugets Ulykkesforsikring, København (fortsat aflevering). 15 bind repræsentantvalgprotokoller, bogholderi, lønningsbøger samt bøger for skadesafgørelser.

Østifternes Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 76 pakker brandskader 1972-76.

Advokatvirksomhed

Advokat *Mogens Christensen, Århus* (fortsat aflevering). 22 bind og 136 pakker bogholderi, korrespondance og behandlede sager 1935-66.

Advokat *Henrik Herschend, Århus*. 2 bind og 96 pakker bogholderi og behandlede sager 1952-75.

Advokat *Poul Hess, Ølgod*. 38 pakker behandlede sager 1954-64.

Advokaterne Knud Kier, J. C. Sørensen og Georg Løber, Århus. 40 bind og 345 pakker statusbøger, bogholderi og behandlede sager (bl.a. ors. Chr. Kiers dødsboopgørelse (1934), H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle (1929-54), Sven Thorup, Tuborg depot (1948-72) og Vognmandsfirmaet af 9. marts 1972) 1929-74.

Advokat *Bent Kinnerup, Ålborg* (fortsat aflevering) 102 pakker behandlede sager 1965-67.

Advokatfirmaet *Tang Eriksen & Kaalund, Silkeborg* (fortsat aflevering). 42 pakker behandlede sager 1969-72.

Advokat *Poul Zethner-Møller, Silkeborg*. 130 bind og 300 pakker bogholderi og behandlede sager 1910-68. Afleveringen indeholder også materiale fra forgængerne Christian Johnsen (1910-18) og Johannes Neergaard Jessen (1917-51).

Advokat *H. H. Aarrebo, Ølgod*. 48 bind og 140 pakker bogholderi og behandlede sager 1917-57.

Andre

Skibsreder *C. Andresen, København*. 5 pakker korrespondance og cirkulærer

1952-71. Andresen var reder for dampskibsselskabet Dania. Afleveret af toldbetjent Holger Munchaus Petersen, København.

Det danske Hedeselskab, Viborg (fortsat aflevering). 159 bind og 495 pakker fra hovedkontoret, mergelafdelingen og organisationen Hedebruget. Afleveringen omfatter forhandlingsprotokoller, bogholderi, personalesager, korrespondance, kort og billeder 1866-1975.

Erhvervenes Oplysningsråd, København. 29 bind og 54 pakker forhandlingsprotokoller, mødereferater, revisionsprotokoller, bogholderi og behandlede sager 1945-74. E. O., hvis cirkulærer, Meddelelser fra Erhvervenes Oplysningsråd, en årrække var et meget brugt pressestof, er ophørt med sin virksomhed.

Esbjerg tekniske Skole, Esbjerg. 2 pakker lysbilleder til undervisningsbrug i de grafiske fag. Afleveret af Esbjerg lokalhistoriske Arkiv.

Foreningen af rejsebude til Århus, Århus. Forhandlingsprotokol 1928-73. Afleveret af rejsebud Børge Lund, Skanderborg.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 17 bind og 45 pakker bogholderi med lønningssedler 1969-71.

Fabrikant *Jørgen Neubert*, De danske Bomuldsvæverier A/S, Hjørring. 36 bind og hæfter med undervisningsmateriale, benyttet af J. N. på tyske, tekniske skoler samt scrapbog og billeder 1938-76.

Dyrlæge *Thøger Ramsgaard*, Skive. 2 bind regnskabsbøger 1916-46. Afleveret af Skive Museum.

Skåde Børnehjem, Århus. 24 bind kassejournaler 1932-70.

Teknologisk Institut, København. 103 bind og 195 pakker forhandlingsprotokoller, referater og bestyrelses- og forretningsudvalgs møder, revisionsprotokoller, årsregnskaber, bogholderi og korrespondance 1906-66.

Vejlby-Risskov Sygekasse, Århus. 2 bind og 1 pakke forhandlingsprotokoller samt diverse papirer 1865-1945.

Revisor *H. H. Windeløv*, Århus (fortsat aflevering). 11 bind og 8 pakker årsregnskaber, bogholderi og behandlede sager 1929-73.

A/S Århus-Hallen, Århus (fortsat aflevering). 4 bind og 6 pakker forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, regnskaber og korrespondance 1938-62.

Århus Sangforening af 1843, Århus. 20 bind og 6 pakker love, forhandlingsprotokoller, bogholderi, korrespondance, scrapbog og billeder 1843-1964.

Diverse retsbehandlede arkiver fra politimesteren i Odder 1883-1951.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra skibshandler og skibsreder C. Andresen, København, Arbejder Spare- og Lånkassen, Århus, Arbejdernes

Byggeforening, København, Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, København, Laurits Brenøe A/S, tobaksfabrik, København, N. N. Blumensaadt/A/S Blummøller, kemisk-teknisk fabrik, Odense, Brabrand-Årslev Sognes Spare- og Lånekasse, Brabrand, Burmeister & Wain, maskin- og skibsbyggeri, København, Børnehaven »Solhøjen«, Århus, Carlsberg Bryggerierne, København, advokat Mogens Christensen, Århus, Dalsøgas A/S, Århus, Danalith A/S, entreprenør- og ingeniørfirma, Århus afd., Dansk Rayon Væveri, København, Dansk Transport-Materiel A/S, Malling, Det danske Hedeselskab, Viborg, De danske Mejeriers Fællesindkøb, Århusafdelingen, De danske Spritfabrikker, Randers, dagbladet Demokraten, Århus, dagbladet Aarhus Amtstidende A/S, Ebeltoft andelsmejeri, Entreprenørgruppen af 4. april 1946, København, Erhvervenes Oplysningsråd, København, Erhvervsarkivets billedsamling, E. Eyde & Co., vinhandel, Horsens, G. Falbe-Hansen A/S, klæde og konfektionsfirma, Randers, C. Ferslew & Co., papirhandel, bog- og stentrykkeri, København, A/S Filtfabrikken »Norden«, København, Fiskerirådet, Carl Flach & A. Knudsens Garverier A/S, Ebeltoft og Århus, advokatfirmaet H. Fonager og Tang Eriksen, Silkeborg, De forenede Ejendomsselskaber, København, Forenede Kreditforeninger, Foreningen til Formidling af Samhandelen mellem Danmark og DDR, København, Christian Friis Eftf., vinfirma, Kolding, Fyens Disconto Kasse, Odense, Andelsmejeriet »Fællesmål«, Vester Hjermslev, H. E. Gosch A/S, tændstikfabrik, København, lrs. Emil Graversen, Ålborg, Grenå andelsmejeri, Grosserer-Societetet, København, landpostbud Niels Christian Guldborg, Pandrup, Hads Herreds Spare- og Lånekasse, Odder, Hammerum Herreds Spare- og Lånekasse, Herning, Handels- og Kontormedhjælper Forbundet, Århus afd., Svend B. Heide, maskinfabrik, Århus, advokat Henrik Herschend, Århus, C. M. Hess' Fabrikker A/S, jernstøberi, Vejle, Jacob Holm & Sønner, handelshus og rebslåeri, København, Hou Savværk & Træindustri, Husassistenternes Fagskole, København, Hørsholm Klædefabrik A/S, Håndværkerbanken, København, Hårlev og Omegns andelsmejeri, Industrirådet, København, arkitekt Arne Jacobsen, København, lrs. Julius Jarding, Århus, entreprenørfirmaet A/S Jensen & Schumacher, København, Jydsk Akademisk Antikvariat, Århus, A/S De jyske Kalkværker, Århus, Kreditkassen for Husejere i København, Københavns Bogtrykkerforening, Landbosparekassen for Fyn, Odense, Landbrugsrådet, København, C. Langballe & Søn A/S, Århus, lrs. Erik Larsen, Thisted, Lægeforeningen for Århus og Omegn, Århus, Løkken andelsmejeri, Låne- og Sparekassen for Embeds- og Bestillingsmænd, København, Marius Madsens Eftf., P. Skyum, papir en gros, Odense, Georg E. Mathiasen A/S, maskinfabrik, København, Merkantiltrykkeriet, Århus, I/S Midtkraft, Århus, bogtrykker Carlo Mortensen, Viborg, Elias B. Muus, handelshus,

Håndværkerbanken eller som den oprindelig hed Creditforening for Haandværkere og Industridrivende blev startet i 1867 af en kreds af københavnske håndværkere og industridrivende. Banken udførte indtil 1936 kun bankforretninger for sine medlemmer, og medlem kunne kun håndværkere, industridrivende samt foreninger og offentlige institutioner blive. Billedet, der er fra omkring 1900, viser bankens afdeling på Vesterbrogade, oprettet i 1898. Banklokalet lå på første sal i den gamle bygning. De fleste bankforretninger i denne afdeling var knyttet til Kvægtorvet.

Foto i arkivet.

Odense, købmand C. Møller Rasmussen, Århus, fabrikant Jørgen Neubert, Hjørring, Irs. Åge Kr. Nielsen, Nørresundby, Nordisk Fjerfabrik A/S, København, Jac. Olsen, damekonfektion, København, Petersen & Sørensen, tobaksfabrik, Horsens, Phønix A/S, maskinfabrik, Odense, M. Pilegaard & Søn, møbelsnedkerfirma, Svendborg, A/S Planmøbel, kontormøbler, Århus, Plums Handelsaktieselskab, Assens, Randbøldals Klædefabrik, købmand Knud Rasmussen, Århus, Recks Opvarmnings Compagni A/S, København, Foreningen af Rejsbude til Århus, Rådvad Knivfabrik A/S, S sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København, Scandia A/S, vognfabrik, Randers, købmand Kay Schmidt, Århus, Silkeborg Maskinfabrik, autohandler C. Simonsen A/S, Fjerritslev, købmand Kaj Simonsen, Løgstør, Skive Tømmerhandel A/S, Skåde børnehjem, Århus, købmand Lårus Arni Snorrason, København, Sparekassen for Hjallerup og omegn, Sparekas-

sen for Randers By og Omegn, lrs. Svanholm & Kinnerup, Ålborg, I. C. Teilmann & Co.'s Eftf., vinfirma, København, Teknologisk Institut, København, Sven Thorup, Tuborg depot, Århus, Tobaksindustrien, København, Tørring og Omegns Landboforening, Tøving brugsforening, Erslev, Universitetets spise-stue, Århus, lrs. Holger Vagnings Eftf., C. V. Gede, Ebeltoft, Vejby-Risskov Sygekasse, revisor H. H. Windeløv, Århus, Winkler & Windsløv A/S, fryse-anlæg, Silkeborg, Brdr. Vorbeck A/S, klæde en gros, Århus, P. Wulff A/S, cigarfabrik, København, Våbenbrødreforeningen for Århus og Omegn, lrs. Aage Zethner-Møller, Århus, Østifternes Brandforsikring, København, Østif-ternes Kreditforening, København, Aae's Laas A/S, Århus, købmand Knud Aagaard, Århus, Århus Kioskselskab, Aarhus Sangforening af 1843, Aarhus Textil-Fabrik A/S, Århus Vognmandsforening, Århus Æskefabrik, sagførerne Aarrebo & Hess, Ølgod.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 2.460 bind, således at den nu udgør 70.380 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus Kommunes Bibliote-ker, Handelshøjskolen i København, Socialforskningsinstituttet, Grosserer-So-cietetet, Nordisk Råd, Brdr. Vorbeck, Elias B. Muus, C. M. Hess' fabrikker og Usis Library. Endvidere er der indgået et antal bøger sammen med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndig-heder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Holland, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokra-tiske Republik, USSR, USA og Østrig.

Foruden de egentlige bøger er modtaget 2.160 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold. Af regnskaber og beretninger er der indgået 465.

Byggearbejder

I finansåret 1975/76 modtog Erhvervsarkivet et tilskud på 210.000 kr. i henhold til lov nr. 455 af 17. september 1975 om energibesparende foranstaltninger i statens bygninger m.v. Beløbet er anvendt til isoleringsarbejder på loft, ved vinduer og døre samt til ombygning af arkivets varmeanlæg for »Sto-re sal«.

Anden virksomhed

Overarkivar Vagn Dybdahl har redigeret skriferækkerne, der udgives af Århus byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie; endvidere har han redigeret

tidsskriftet »Historie« samt »Nyt fra Historien« og bidraget til disse tidsskrifter med anmeldelser, ligesom han har holdt en række foredrag i folkeuniversitetsforeninger m.m. I »Nordisk Fjerfabrik 1901-1976« har han offentliggjort afhandlingen »Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv«, der tematisk fremstiller Erhvervsarkivet; afhandlingen er i udvidet form udgivet som en selvstændig publikation. Vagn Dybdahl har fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet og været medlem af Statens humanistiske Forskningsråd samt af Styrelsen for Nordiske Forskerkurser. Endvidere har Vagn Dybdahl været medlem af flere bedømmelsesudvalg ved universiteterne, bl.a. vedrørende professorat i det 19. århundredes historie ved Aarhus Universitet og økonomihistorie ved Aalborg Universitet samt ved Odense Universitet i en disputatsag.

Arkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Til Hardsyssel Årbog 1976 har han skrevet artiklen »Varer til dagens gængse priser – eller derunder. Fra Linde Brugsforenings første år«, ligesom han for Byhistorisk Udvalg sammen med Vagn Dybdahl redigerede bogen »Trafik i Århus« (1976). Endvidere har Finn H. Lauridsen såvel i Århus som rundt i landet holdt foredrag om lokalhistoriske emner samt fortsat arbejdet i styrelsen for Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger, i hovedredaktionerne for Dansk Lokalbibliografi og for Dansk biografisk Leksikon 3. udgave.

Arkivar Ib Gejl har fortsat virket som kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. For Forlaget Fremad har han været konsulent for økonomihistorie.

Arkivar Chr. R. Jansen blev indvalgt i bestyrelsen for Dansk Magisterforenings sektion 27 samt samme forenings forskningsinstitutionsudvalg.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat deltaget i arbejdet i »Udvalg for indsamling af kilder til de folkelige bevægelser historie«.

Arkivarerne Finn H. Lauridsen, Ib Gejl, Chr. R. Jansen, Erik Korr Johansen samt Henrik Fode har bidraget med anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien«, endvidere med artikler til »Trafik i Århus«, til »Århus Årbog 1977« (redigeret af Ib Gejl) og, inclusive Vagn Dybdahl, til Dansk biografisk Leksikon 3. udgave.

I et kursus om EDB og mikrofilm på Rigsarkivet deltog Ib Gejl og Chr. R. Jansen. Sidstnævnte har sammen med Erik Korr Johansen holdt foredrag på og deltaget i et socialhistorisk seminar på Sostrup. Seminaret var arrangeret af Statens humanistiske Forskningsråd.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkvordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og
Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af
18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og
kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet
N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870–1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661–1913.
The Changing Pattern og Anglo-Danish Trade 1913–1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870–1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769–1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783–88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959–69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888–1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 48,30.

Indhold: Småskibsfarten på Arhusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralisk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 40,25.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider, kr. 48,30.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 57,50.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmands rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 57,50.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 60,00.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865–1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 80,50 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider, kr. 40,25 inkl. moms.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 69,00 inkl. moms.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 46,00.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 60,00 inkl. moms.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider, kr. 87,00 inkl. moms.

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 90,05 inkl. moms.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century Denmark. 1975. 24 sider, kr. 6,90 inkl. moms.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv.
1976. 32 sider, kr. 11,50 inkl. moms.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977.
435 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

